

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 16314

CALL No. Sa 2V52 / Pr / Sha

D.G.A. 79

ओं

श्री पारस्कराचार्यविरचितं गृह्यसूत्रम्

श्रीहरिहरभाष्यसहितम्

महामहोपाध्यायवेदशास्त्रसंपन्नशास्त्रि

श्री राजारामशर्मणां संमत्या

लाधाराम शर्मणा

संशोधितं

मुद्रय्याम्

कोटिमीन्दांगमुद्रायंत्रालयाधिपतिना

स्वकीये मुद्रायंत्रे मुद्रापितम्

मुद्रय्य

वर्ष १९११

Paraskarācārya

Grihyasūtram
with Haribhāṣya

Ladharam Sharma

ओं

श्री पारस्कराचार्यविरचितं गृह्यसूत्रम्

श्रीहरिहरभाष्यसहितम्

महामहोपाध्यायवेदशास्त्रसंपन्नशास्त्रि

श्री राजारामशर्मणा संमत्या

लाधाराम शर्मणा

संशोधितं

मुद्रय्याम्

फोर्टप्रिन्टिंगमुद्रायंत्रालयाधिपतिना

स्वकीये मुद्रायंत्रे मुद्रापितम्

Sa 2 Vs 2

Pār/Shā

मूल्यं रूपकत्रयम्

संवत्

१९४६ चतुर्थे मासि

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 16314.
Date 20/2/59
Call No. Sa 2 Vs 2 / Par / Sha.

विज्ञप्ति.

पुरा किलासीद्वेदमूर्तिमुनिचंदविचंदोमहर्षिधुरंधरः सर्वसिद्धि-
समर्थः समस्तश्रुत्यर्थसंग्रथनविचक्षणो महेश्वर्यसंपन्नो भगवाद् पार-
स्कराचार्यः समस्तश्रुतिसंगश्रोतकर्मव्यवस्थापकसांख्यायनाश्वलायन-
कात्यायनादिसूत्रकारवदसावपि तावदार्याणां श्रौतकर्मविधानानंतरं
तत्तत्स्मार्त्तकर्मसौकर्यार्थं समवेतार्थं संदर्शिततत्तद्देवमंत्रमेतत्सूत्रात्मकं
ग्रंथं व्यरचयत् । सतावत्कदासीत्कुत्र वा समभूदिति निश्चेतुं न शक्यते
यतस्तादृशप्रमाणप्रदर्शकः कश्चिदितिहासोनास्मदृष्टिविषयः । कदा-
चित् सांप्रतनानां शोधकानामुपलब्धश्चेत्तादृशइतिहासनिबन्धः कदा-
चित्सोप्यस्मादृशैर्मैतुमर्हः । अयमाचार्यः खलु श्रौतसूत्रकाराचार्यस-
मकालोद्भवोभूदिति प्रायोनुमीयते अथवा जातु सांख्यायनकात्यायन-
श्वलायनादीनां श्रौतसूत्रकाराराणामनंतरमपि कस्मिंश्चित्कालेति कति-
सति तदानींतनानामार्याणां वा प्रत्नाचार्यचूडारत्नसंदर्शितश्रो-
ताधानादितत्तत्कर्मणामतीवधनसाधनैर्भूयसा यत्नेन विधातुमशक्ततां
चापि लक्ष्य प्रेक्षावद्दृश्येण भगवता पारस्कराचार्येण सकरुणचेतस-
स्मार्त्तकर्मसौलभ्यायेदं गृह्यसूत्रं विरचितमभविष्यदिति प्रतिभाति-
एतत्पारस्करमुनिकृतगृह्यसूत्रं श्रीहरिहरविरचितभाष्यसहितं मुद्रितं
तत्र गर्भाधानादिसंस्काराणां गृह्याग्नौ कर्त्तव्यत्वेन विहितानां पिंडपि-
तृयज्ञाद्यवांतरकर्मणां संक्षेपेण प्रदर्शितोपि प्रयोगविधिः तत्तत्स्थले
संदेहनिवर्त्तकनिर्णयश्चापि समीचीनतया कृतः एतच्च त्रैवर्णिकैरास्ति-
कमात्रैरवस्थं संग्राह्यं यतोऽत्मात् वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनं सम्यग्भवति
अत्र जयरामवास्तुदेवगदाधरप्रभृतिभिर्ग्रन्थप्यनेकैर्भाष्यकारैः कृतानि
भाष्याणि सन्ति तथापि हरिहरभाष्ये संक्षेपेण प्रयोगपद्धतिः पदसौख्यं
संदिग्धपदानां व्यक्तं विवरणं तत्तत्स्थले सूत्रांतरकारमतप्रदर्शनादिक-
कृतं तत्सर्वजनसुबोधत्वादतीवयोग्यमतस्तद्यत्नेन ग्राह्यं.

1. The first part of the report is devoted to a general survey of the situation in the country. It is based on the data collected during the last year. The second part is devoted to a detailed analysis of the economic situation. It is based on the data collected during the last year. The third part is devoted to a detailed analysis of the social situation. It is based on the data collected during the last year. The fourth part is devoted to a detailed analysis of the political situation. It is based on the data collected during the last year. The fifth part is devoted to a detailed analysis of the cultural situation. It is based on the data collected during the last year. The sixth part is devoted to a detailed analysis of the scientific situation. It is based on the data collected during the last year. The seventh part is devoted to a detailed analysis of the educational situation. It is based on the data collected during the last year. The eighth part is devoted to a detailed analysis of the health situation. It is based on the data collected during the last year. The ninth part is devoted to a detailed analysis of the environmental situation. It is based on the data collected during the last year. The tenth part is devoted to a detailed analysis of the international situation. It is based on the data collected during the last year.

2. The first part of the report is devoted to a general survey of the situation in the country. It is based on the data collected during the last year. The second part is devoted to a detailed analysis of the economic situation. It is based on the data collected during the last year. The third part is devoted to a detailed analysis of the social situation. It is based on the data collected during the last year. The fourth part is devoted to a detailed analysis of the political situation. It is based on the data collected during the last year. The fifth part is devoted to a detailed analysis of the cultural situation. It is based on the data collected during the last year. The sixth part is devoted to a detailed analysis of the scientific situation. It is based on the data collected during the last year. The seventh part is devoted to a detailed analysis of the educational situation. It is based on the data collected during the last year. The eighth part is devoted to a detailed analysis of the health situation. It is based on the data collected during the last year. The ninth part is devoted to a detailed analysis of the environmental situation. It is based on the data collected during the last year. The tenth part is devoted to a detailed analysis of the international situation. It is based on the data collected during the last year.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठांकसंख्या.

कुशकण्डिकासूत्रं	१
आवसथ्याधान सूत्रं	४
आवसथ्याधान पद्धतिः...	९
मधुपर्कसूत्रं	१९
विवाहसूत्राणि	२५
विवाहपरिभाषासूत्रं	२५
कन्यादानसूत्रं	२६
विवाहहोमसूत्रं	३१
लाजाहोमसूत्रं	३६
अश्मारोहणसूत्रं	३६
सप्तपदीसूत्रं	३९
विवाहपद्धतिः	४३
मधुपर्कप्रयोगः	४४
विवाहप्रयोगः	४४
विवाहहोमप्रयोगः	४६
लाजाहोमप्रयोगः	५१
अश्मारोहणप्रयोगः	५२
सप्तपदीप्रयोगः	५२
स्मार्त्ताग्निपरिचर्यासूत्रं	५४
तद्भाष्यं	५४
चतुर्थीकर्मसूत्रं	५७
गर्भाधानसूत्रं	५९
तद्भाष्यं	५९

पृष्ठांकसंख्या.

चतुर्थीकर्मप्रयोगः	६४
गर्भाधानम्	६५
पक्षहोमसूत्रं	६६
तद्वाप्यं	६७
पक्षहोमप्रयोगः	६८
गर्भधारणौषधिसूत्रं	६९
तद्वाप्यं	७०
पुंसवनप्रयोगः	७०
तद्वाप्यं	७०
पुंसवनप्रयोगः	७१
सीमंतोन्नयनसूत्रं	७२
सीमंतोन्नयनप्रयोगः	७३
प्रसवाभिमंत्रणसूत्रं	७६
जातककर्मसूत्रं	७९
सुलभप्रसवाभिमंत्रणप्रयोगः	८२
जातकर्मप्रयोगः	८३
नामकरणसूत्रं	८३
नामकरणप्रयोगः	८५
श्रोतिषण्द्वयप्रवेशसूत्रं	८६
अन्नप्राशनसूत्रं	८७
अन्नप्राशनप्रयोगः	९०
चूडाकरणकेशांतसूत्रं	९१
चूडाकरणकेशांतप्रयोगः	९७
उपनयनसूत्रानुक्रमः	९९

पृष्ठांकसंख्या.

व्रतबंधहोमसूत्रं	१०४
माष्यपदेशश्च	१०४
अग्निपरिचर्यासूत्रं	१०६
मिक्षाचर्याविदारंभसूत्रं	१११
उपनयनप्रयोगः	११९
समावर्त्तनसूत्रं	१२६
मिक्षासूत्रं	१३४
पंचमहायज्ञसूत्रं	१४२
पंचमहायज्ञपद्धतिः	१४६
उपाकर्मसूत्रं	१४८
उपाकर्मपद्धतिः	१५२
अनध्यायसूत्रं	१५४
उत्सर्गसूत्रं	१५७
लांगल्योजनसूत्रं	१६०
शालाकर्मसूत्रं	२०३
शालाकर्मप्रयोगः	२०६
मणिकावधानसूत्रं	२१५
मणिकावधानपद्धतिः	२१६
शिरोरोगमेवञ्चसूत्रं	२१३
दुर्विनीतदासवश्यकर्मसूत्रं	३१४
शूलगवकर्मसूत्रं	३३३
शूलगवप्रयोग	३३५
हृषोत्सर्गः	४३६
हृषोत्सर्गपद्धतिः	४३६

प्र. छांकसंख्या.

भेतोदककर्मसूत्र	२३५
आशौचनिर्णयश्च	२३५
भेतोदककर्मपद्धतिः	२४१
भेतोद्देशेपश्वालभनसूत्रं	२५४
अवकीर्णप्रायश्चित्तसूत्रं	२५७
समाप्रवेशनसूत्रं	२५९
रथारोहणसूत्रं	२६०
हस्त्यारोहणसूत्रं	२६३
अव्ययतानिरीकरणसूत्रं	२६७
परिशिष्टकंडिका	२७०

॥ अथ श्रीहरिहरभाष्यसहितं पारस्करकृत गृह्यसूत्रं ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुहो-
पलिप्यो ह्लिस्व्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिण-
तो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य
पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरू-
प्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥ २ ॥ सुर्वं प्रतप्य
संसृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥
आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमना-
न्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात्
॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोमः ॥ ५ ॥ १ ॥

इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजां मुखं ।

अग्निं त्रयीवचःसारं वंदे वागधिदैवतं ॥ १ ॥

पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यापुरःसरां ।

प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेवादिसंमतां ॥ २ ॥

अथातो गृहस्थस्थालीपाकानां कर्म ॥ अथ श्रौतकर्मविधानानंतरं
यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्त्तानि तु विधेयानि अतोहेतो
र्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृहस्थस्थालीपाकाः तेषां गृहस्था-
ल्लीपाकानां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ।
तत्रादावाधानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकंडिकयोच्यते तत्र
गृह्येष्ववसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्त्ता नान्यत्रात्किं
तस्यानुक्तत्वात् अथ यजमानः सुप्तातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचा-
तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृत्तसोद्भवा सने प्रागग्रानुदगग्रान्वा
त्रिन्कुशान् दत्वा प्राङ्मुख उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंश-
त्यंगुलं मंडलं परिलिख्य तत्र ॥ परिसमुह्य ॥ त्रिभिर्दक्षैः पांसूनपसार्य ॥
उपलिप्य ॥ गोमयौदकेन त्रिः ॥ छल्लिख्य ॥ त्रिः खादिरेण हस्त-
मात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रानुदकसंस्थाः स्थंडिल-
परिमाणास्तिस्त्रोरेखाः कृत्वा ॥ उद्धृत्य ॥ अनामिकांगुष्ठाभ्यां यथोल्लि-
खिताभ्यां लेखाम्यः पांसूनुद्धृत्य ॥ अभ्युक्ष्य ॥ मणिकाक्षिरभ्युक्ष्याभि-
षिच्य ॥ अग्निमुपसमाधाय ॥ कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्त्तं श्रौतं
कर्माग्निं आत्माभिमुखं स्थापयित्वा ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ॥
अस्याग्नेर्दक्षिणस्थां दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियद्वारुनिर्मितं
पीठमास्तीर्य । कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंघादितं क-
र्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पंचाशत्कुशनिर्मितं अग्रेरुत्तरतः प्राङ्मु-
खासीनं स्वयमुदङ्मुखं आसीनो नुलेपनपुष्पमात्थवस्त्रालंकारादिभिः
संपूज्यामुक्ककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वमुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन्
ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य ॥ प्रणीय ॥
अपइति शेषः । तद्यथा । अग्रेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैरासनद्वयं कल्प-
यित्वा कारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं चमसं
सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने

निधायालभ्य पूर्वासनेस्थापयित्वा ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्निं बर्हिर्मुष्टिमा-
 दाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिर्भिरुदक्संस्यमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा ॥ अर्थ-
 वदासाद्य ॥ यावद्विः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वंद्वं
 प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्रेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा । पवि-
 त्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि । पवित्रं साग्रे अनंतर्गमे द्वे कुश-
 तरुणे । प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसम्मितत्वात्
 पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा
 द्वादशांगुलविशाला प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली सम्मार्गकुशा-
 स्त्रयः । उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्रः पालाशः प्रादेश-
 मात्रयः स्तुवः खादिरोहस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रत्वात्परिणाहवर्तुल-
 पुष्करः । आज्यं भव्यं । चरुश्चेद्भीहितंडुलाः । षट्पंचाशदधिकमुष्टिश-
 तद्व्यपरिमितं परार्द्धं । बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमवराद्धं ।
 तंडुलाद्यत्रपूर्णपात्रं दक्षिणावरोवा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यं
 ॥ पवित्रे कृत्वा ॥ प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे
 कुशतरुणे प्राच्छिद्य ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासान्नि-
 धौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवि-
 त्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणी
 पात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्चाप्य प्रणीतोदकेन
 प्रोक्ष्य ॥ अर्थवत्प्रोक्ष्य ॥ अर्थवति प्रयोजनवति आज्यस्थाल्या-
 दीनि । पूर्णपात्रपर्यंतानि । प्रोक्षणीभिरद्विरासादनक्रमेणैकैकशः
 प्रोक्ष्य । असंचरे प्रणीताग्न्योरंतराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय ॥ निरूप्या-
 ज्यं ॥ आसादितमार्ज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य
 चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य । आसादितांस्तंडुलान्प्रक्षिप्य
 ॥ अधिश्रित्य ॥ तत्राज्यं ब्रह्माविश्रयाति तदुत्तरतः स्तव्यं चरुमेव
 युगपदमाकारोभ्य ॥ पर्यधिकुर्यात् ॥ ज्वलदुल्लुक् प्रदक्षिणं आज्यच-

वोः समंताद्भ्रामयेत् । ईषच्छृतेष्वरौ ॥ स्तुवं प्रतप्य ॥ दक्षिणेन स्तुवमा-
 दाय माञ्जमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन सम्मा-
 गीत्रैर्मूलतोऽग्रपर्यंतं ॥ सम्मृज्य ॥ मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्य-
 तं ॥ अभ्युक्ष्य ॥ प्रणीतोदकेनाभिषिच्य ॥ पुनः प्रतप्य निदध्या-
 त् ॥ पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतोनिदध्यात् ॥ आज्यमुद्रास्य ॥ आ-
 ज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वर्णे नीत्वाऽग्रेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य
 आज्यस्य पश्चिमतोनीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः
 पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतोनिधाय एवं त्रिचतुरादी-
 न्यन्यान्यापि हवींष्युद्वास्येदधिश्चितानां पूर्वणोद्वासितानां पश्चिमतोद्-
 विषजद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसंप्रदायात् ॥ उत्पूय ॥ पूर्वपवित्राभ्यां ॥
 अवैक्ष्य ॥ अवलोक्याज्यं तस्मादपद्रव्यनिरसनं ॥ शोक्षणीश्च पूर्व-
 वत् ॥ पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् ॥ उपयमनान् कुशानादाय ॥ द-
 क्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ॥ समिधोऽभ्याधाय ॥ यत्ति-
 ष्टत्समिधः प्रक्षिप्य ॥ पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ शोक्षण्युदकेन सपवित्रेण
 दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गं परिषिच्य जुहु-
 यात् आधारादीन् संस्त्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ॥
 एषएव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ १ ॥ एषः । पारिसेमुहनादिपर्युक्षण-
 पर्यंतो विधिरेव । न मंत्राः । क्वचित् । यत्र । कचन । लौकिके स्मार्त्ते
 वामौ । होमेस्तत्र वेदितव्यः ॥ इति हरिहरकृते पारस्करकृतगृह्य-
 सूत्रभाष्ये प्रथमकण्डे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्य-
 लण्केषां ॥ २ ॥ नैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य
 ॥ ३ ॥ चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वं ॥ ४ ॥ अराणिप्रदानं
 मेके ॥ ५ ॥ पंचमहायज्ञादिति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधे-

यदेवताभ्यः स्थालीपाकठं अपयित्वाज्यभागाविष्टा-
ज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्न-
इमस्मेवरुण तत्वायामि ये तेशतमथाश्वाग्र उदुत्तमं
भवतन्नइत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्ठात्स्थाली
पाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्वि-
ष्टकृतेच ॥ १० ॥ आयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरी
रिचं देवागातुविदइति ॥ ११ ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति
॥ १२ ॥ ततोब्राह्मणभोजनं ॥ १३ ॥ २ ॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ आवसथ्याग्निना साध्यानि क-
र्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽत
स्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेस-
धानमावसथ्याधानं तदारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मनंतरं
कुर्यात् प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्याभार्यात्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य च-
आधानेऽधिकारः वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्वाश्वलायनादीनां पक्षः
ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यन्ते । अस्माकं तु
आवसथ्याधानं दारकालइत्यारभ्याग्निसंस्कारस्थ पारस्कराचार्येण
पृथक् अभिधानात् तत्संस्कारकतोऽग्निरौपासनः ॥ दायाद्यकालएकेषां
॥ एकेषामाचार्याणां मते ॥ दायाद्यकाले ॥ भ्रातृणां पितृधनविभाग-
काले । अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन
विनियोगानर्हत्वात् । धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानं ।
अतोभ्रातृमतां विभक्तानां आधानेऽधिकारः इति तेषामभिप्रायः । अत्रा-
चकस्य । दारकाले । एवं व्यवस्थितोविकल्पः । एवं कृतविवाहस्य वि-

मक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधा-
नमाह ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्युहादग्निमाहृत्य ॥ चातुष्पाश्व-
पचनवत्सर्व ॥ तत्रावसथ्याधानं करिष्यत् । उक्तकालातिक्रमा-
भावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके
काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीकः
गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अद्यहेत्यादिदेशकालौ
स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्यइति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वक-
माभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु “यावंत्यब्दा-
न्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति रुच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्य-
थाविधि” इतिवचनात् । अतिक्रांतसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्राय-
श्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्वा त-
दलाभे तन्मूल्यं निष्क्रमेकं अर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतं
गायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्यतमं
विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं अति-
क्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ प्रशंसावाक्यं
तत्र गृह्यकोटिः । “नावसथ्यात्परोधर्मो नावसथ्यात्परं तपः । नावस-
थ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनं ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावस-
थ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥
नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतमित्यावश्यकत्वान्नित्यं” त-
स्मात्तदकरणे प्रत्यवायात् तत्स्यार्थं प्रायश्चित्तमुचितं ॥ तत्र
वाक्यं ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दर्षनिरग्निव्रतजनितदुरि-
तक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यम-
त्राप्रायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे ।
एकसन्नेषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनायुतगायत्री-
जपसंख्या तिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयं । ततः स्वशास्त्राध्या-

यिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य
 मुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनं आवसथ्याधानं क-
 रिष्यन् कृताकृतवैशकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंका-
 रैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यं । केचिद्ब्रह्माणं मधुपर्के-
 णार्चयन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहिते वाससी परि-
 धाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपालिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं
 देशं अहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृद्धं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः
 परिवृतोवेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहोवैश्यस्य तृतीयवर्ण-
 स्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोमिलादिसूत्रवचनात् ब्रा-
 ह्मगृहात् अंबरीषाद् बहुयाजिनोब्राह्मणस्य गृहात् बहुप्राकात् ब्राह्म-
 णमहानसाक्षा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंच
 भूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् ।
 ततोब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातु-
 ष्पादस्य पचनवत्सर्वं भित्तिसूत्रकृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तोन तु संमत इति
 कर्कोपाध्यायोभाष्ये निरूपितवान् । अधुनारण्यपक्षमाह ॥ अरणिप्र-
 दानमेके ॥ एके आचार्याः अरणिप्रदानं प्रशब्द उपशब्दस्यार्थे
 अरणिप्रदानमुपादानं कारण उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सारणिप्रदानस्तमर-
 णिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यन्ते । पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥
 पंचमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरण्येऽभावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः ।
 ततोब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म कृत्वा । अग्न्याधेयदेवताभ्यः
 स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोति ॥ त्वन्नो-
 अग्ने सत्वन्नोअन्न इमम्मेवरुण तत्त्वायामि ये ते शतमयाश्चाम-
 उदुत्तमं भवतन्नइसष्टी ॥ अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवता-
 अभिः पक्मानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च अग्न्याधेयदेवताः
 ताम्यः स्थालीपाकं चहं श्रपयित्वा यथाविधि कृत्वा आज्यभागौ

आग्नेयसौम्यौ आधारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयोहोतव्याः ॥
 आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥ त्वन्नो अग्रइत्यादिभिर्भवत-
 न्नइत्यंताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ ॥ ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो-
 हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति तात्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्यइत्युक्तं ॥
 बह्वीनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् । ननु बहुत्वमस्येव । कुतः
 इयं शंका ? पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात् । अग्निरेका
 अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं
 माभूदिति पुनर्ग्रहणात् बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतात-
 रत्वमिति । इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात् आज्यभागाविद्धेति
 किमर्थं पुनर्वचनं आधारादीनां चतुर्धशांसां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात्
 उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानवि-
 धानार्थं । अष्टग्रहणं तु मंत्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थं । पुरस्तादेवमुप-
 रिष्ठात् स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वा जुहोति ॥ पुरस्ता-
 त् । पूर्वं कस्य अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा । एवमुप-
 रिष्ठात् । एवं तथा त्वन्नोअग्रइत्यादिना क्रमेण उपरिष्ठात् ऊर्ध्वं जुहोत्यष्टौ
 किं कृत्वा काम्यः । अग्न्याधेयदेवताभ्यः ॥ पूर्वोक्ताभ्यः कस्य स्थाली-
 पाकस्य चरोः स्थालीपाकस्यावयवव्यवस्थां वष्टौ । स्विष्टकृते च ॥
 स्विष्टकृते चामये ॥ अष्टर्चहोमांते स्थालीपाकस्य हुत्वा । चशब्दात् ॥
 अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदइति ॥
 अयास्यग्नेर्वषट्कृतमित्यनेन मंत्रेणाज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृ-
 ते इति किमर्थमुक्तं । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यत्वेदाज्या-
 हविरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र चान्यस्य हविषः सङ्गात्वात् ।
 प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य उच्यते ॥ अयास्य-
 ग्नेरिति ॥ आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्तचर्यं ॥ बर्हिर्हुत्वा प्रा-
 श्नाति ॥ बर्हिः परित्तरणार्थं अग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति

भक्षयति । अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकांक्षितं । तत्कि-
 हुतशेषः अन्यद्वा किञ्चित् । उच्यते । पाकयज्ञेष्ववत्तस्वासर्षहोमोद्भु-
 त्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्तुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य
 सर्वस्य निषेधात् हुतशेषस्य प्राशनविधानात् सर्वेषामाहुतीनां
 होमद्रव्यं स्तुपेऽवशेषितं संस्त्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्रा-
 श्यमिति । ननु अकृते वैश्वदैवे त्वित्यादिवचनाद्वैश्वदेवात् प्राक् स्थाली-
 पाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्त्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके
 वैश्वदेवादि कर्मण्यधिकारहातिचेत् । उच्यते । शेषप्राशनस्य कर्मागत्वेन
 विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः । अहिं
 होमश्च विधानसामर्थ्यादिग्न्याधानएव भवति नान्येषु कर्मसु । ततो
 ब्राह्मणभोजनं ॥ ॥ ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात्
 । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्योवा भोजनं ब्राह्मणभोज-
 नमिति समासस्य तुल्यत्वात् । एकस्मिन्नापि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्था
 नुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तं इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥
 तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदि-
 ष्टमासतिथिर्नक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपा-
 दः । स्वाचांतः सपत्नीकोगोमयोपलिप्ते शुचौ स्वासने उपाविश्य अद्यो-
 हेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्यइति संकल्पं वि-
 धाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे
 तु ॥ “यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तार्वति कृच्छ्राग्नि
 चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि” इतिवचनादतिक्रांतसंवत्सरसंख्यप्राजापत्य-
 रूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविभिनाचरित्वा तदशक्नौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्वा
 तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा
 अयुतगावत्रीजपं वा गायत्र्या सिलाज्यसहस्रहोमं वा द्वाव्यपेक्षयान्य
 तमं विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहं सहुतिचतुष्टयपर्याप्तं

अतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ॥ ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ ॥ अथ वाक्यं ॥
 आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तेतावद्धर्षनिरग्निस्त्वजनितदुरितक्षयाय ए-
 तावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन
 प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे एवमन्येष्वपि वाक्य
 मूहनीयं ॥ तद्यथा ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तेतावद्धर्षनिर-
 ग्निस्त्वजनितदुरितक्षयाय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यं
 एतावन्तिनां गवां मूल्यामिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे तद्वत्प्रा-
 जापत्यप्रत्याम्नायत्वेनैतावतोब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आषसथ्याधानमु-
 ख्यकालातिक्रान्तेतावद्धर्षनिरग्निस्त्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्र-
 त्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावत्स्युतानि जपिष्ये तद्वदेतावन्ति तिलाहु-
 तिसहस्राणि होष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तोहोमद्रव्यं दद्यात् ॥
 तद्यथा ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तेतावद्दिनसंबन्धि सायंप्रा-
 तर्होमद्रव्यं एतावत्परिमाणं दधितुं दुल्यवानामन्धतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं
 संप्रददे । तन्मूल्यद्रव्यमेतावत्परिमाणं वा हौम्यं दद्यादितिवचनात् ॥
 इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । लंघर्षिस्मरणं ॥ इषेत्वादि स्वं
 ब्रह्मन्ति ॥ ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमा-
 ह्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य अमुकमोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशा-
 खाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्मणमेभि-
 श्रन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति तेन वाच्यं ।
 केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयन्ति । ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः प-
 त्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थाण्डिलमुपलिप्य
 पंचभूस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रे पिधाय ब्रह्मणा सह समृद्धं स्था-
 लीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो-
 वैश्यस्य बहुपशोर्यहात् । सूत्रान्तरमतेन । अंबरीषाद्बहुयाभिर्नो-
 क्ताः प्रास्य गृहाद्बद्धसपाकाद्ब्राह्मणमहानसाक्षा स्थात्यामग्निं गृहीत्वा

तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख
उपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । इत्याहरणपक्षे ॥ आरण्यपक्षे
तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छोयजमानः पुण्येहनि । “अश्वत्थोयःशमीगर्भः
प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वमापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारवद्धारवं चात्र
मोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलोयः शम्याः सशमीगर्भ उच्यते ।
अमावे त्वशमीगर्भादाहरेदविलंबितः ॥ चतुर्विंशांगुला दीर्घा विस्तारे-
ण षडंगुला । चतुरंगुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ मूलादष्टांगुलं
त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशांगुलं । अंतरं देवयोनिः स्यात्तत्र मध्योहु-
ताशनः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्राणि कंधरा चापि पञ्चमी । अंगुष्ठमात्राण्ये-
तानि द्व्यंगुष्ठं वक्षउच्यते ॥ अंगुष्ठमात्रं इदं व्यंगुष्ठमुदरं तथा ।
एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकं ॥ ऊरू जंघे च पादौ च
चतुस्तयेकैर्यथाक्रमं । अरण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः सउच्यते । तस्यां योनायते बन्धिः
सकल्याणकृदुच्यते ॥ प्रथमे मंथने ह्येष नियमोनोत्तरेषु च । अष्टांगुलः
प्रमंथः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशांगुलं ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्म-
थनयंत्रकं । गौवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्धतमनं शुक्रं ॥ व्यामप्रमाणं
नेत्रं स्यात् तेन मध्योहुताशनः । चात्रबुधे प्रमंथाग्रं गाढं कृत्वा
विजक्षणः ” ॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं संपाद्य उक्तकाले माघादि
पञ्चमासानामन्यतमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीद्वयह-
स्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभायां तिथौ चंद्रशुद्धौ
गृह्याग्निमादधीत । मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान् विशेषः ॥
उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तोदत्तहौम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्प्य
दिमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धब्रह्मवरणाहृतवासःपरिधानादि कृत्वा शा-
लायां वज्रमानउपविशति । तस्य दाक्षिणांगे वत्सी ॥ अथ ब्रह्मा

अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय दद्यात् ।
 तौ चावसध्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रे-
 यमधरा इत्युत्तरा । इदं चात्रं इयमोविली इमानि खुवादीनि पा-
 त्राणि परिगृहीतानीति परिगृहीतः ॥ ततोऽन्याधानदेशे शंकुं द्वा-
 दशांगुलं खादिरं चतुरंगुलमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षित्वा
 सार्द्धत्रयोदशांगुलरज्ज्वतं शंकंतराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिध्रामणेन
 परिलिख्य तत्र परिसमूहनादिपंचभूतस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मंथन-
 मारयेत् । तद्यथा । माग्नीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदगग्रा-
 मधरारणिं निधाय तत्पूर्वत उत्तरारणिं च अधरारण्यां उक्कलक्षण-
 मंथनप्रदेशे प्रमंथमूलं निधाय चात्राग्रे चोविलीमुदगग्रां च नेत्रेण
 चात्रं त्रिवेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्ट्या पत्न्या मंथये-
 त् । यावदग्रेरुत्पत्तिः ॥ पत्न्यामंथनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः
 शुचयोमंथयन्ति । एवं यजमानासामर्थ्ये अन्योयंत्रं धारयति । ततो
 जातमाग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयापिंडोपरिनिहिततूले सपूरीषं प्र-
 क्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् । तत्र ब्रह्मोप-
 वेशनादिदेवताभिधानपर्युक्षणांतं कृत्वा । खुवमादाय दक्षिणजा-
 न्वाच्यब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्रांचमूर्ध्वं
 ऋजुं संततमाज्येन अग्रेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाधारमाधारयति । इदं प्रजा-
 पतये इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रांतरे प्रक्षिपेत् ॥ तथैवेन्द्राय
 स्वाहेति । अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराधारमिदमिन्द्रायेति त्यागं
 निधाय । अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं
 हृत्वा ॥ इदमग्नयइति द्रव्यं त्यक्त्वा ॥ तथैव सोमाय । स्वाहेति
 दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हृत्वा । इदं सोमायेति स्वत्वं त्य-
 जेत् ॥ समिद्धतमेवाग्निप्रदेशे आधाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् ॥ अथा-
 ष्ट्वर्ध्वहोमः ॥ नान्वारंभः त्वन्नोअग्ने सत्वन्नोअग्रदमन्मे वरुणतत्त्वायामि

ये ते शतमयाश्चाग्नउदुत्तमं भवतन्नइत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृच-
मेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा । स्था-
लीपाकस्य जुहुयात् । तद्यथा । त्वन्नोअग्नइति वामदेवऋषिस्त्रि-
ष्टुपछंदोग्रीवरुणौ देवते । प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ सत्वमि-
ति पूर्ववत् ॥ अयाश्चाग्नइतिप्रजापतिर्ऋषिर्विराड्छंदोग्निर्देवता ॥
ये ते शतमिति शुनःशेषऋषिर्जगतीछंदः वरुणः साविता विष्णुर्विश्वे
देवामरुतः स्वर्कादेवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ उदुत्तममिति
शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्वरुणः विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने विनियोगः ॥
त्वन्नोअग्नइत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ इदमग्रीवरुणाभ्यां ॥ सत्व-
श्चोअग्ने सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्रीवरुणाभ्यां इमम्मे वरुण चके स्वा-
हा ॥ इति वरुणाय ॥ तत्वायामि प्रमोषीः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ।
ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः ॥ तेभिर्न्नोऽ
अद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय
॥ सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुबुधः स्वर्केभ्यः ॥ केचिदिदं
वरुणायेति ॥ अयाश्चाग्नेस्यनमिशस्तिपाश्चसत्वमित्वमयाअसि ॥
अयानोयज्ञं वह्नास्ययोनोधेहि भेषजठस्वाहा इदं जातवेदोभ्यां ॥
केचिदिदमग्निभ्यः । अथ स्थालीपाकेन चतस्वारन्याधेयदेवताः ॥ अ-
ग्रये पवमानाय स्वाहा ॥ इदमग्रये पवमानाय ॥ अग्रये पावकाय
स्वाहा ॥ इदमग्रये पावकाय ॥ अग्रये शुचये स्वाहा ॥ इदमग्रये
शुचये । अदित्यै स्वाहा ॥ इदमदित्यै ॥ इत्यन्याधेयदेवताभ्यः ॥
ततः पूर्ववदाज्येनाष्टर्चहोमः ॥ ततोऽब्रह्मान्वारब्धः उत्तरार्द्धादि ॥ सु-
वेण चरुमादाय अग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्रेरुत्तरार्धं जुहुयात् ॥
इदमग्रये स्विष्टकृते ॥ अथानन्वारब्धआज्येन अयास्यग्नेर्वषट्कृतं क-
त्कर्मात्यरीरिचं देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित । मनसस्मत्तद्वन्दे-
यज्जठस्वाहा ज्वातेधाः ॥ स्वाहा ॥ इदं देवेभ्योगातुविज्जः ॥ इति

स्वत्वं त्यक्त्वा ॥ अथ ब्रह्मान्वारब्धः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण
 प्रजापतिऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता प्रजापतिऋषिरुष्णिक्छन्दोवायु-
 देवता ॥ प्रजापतिऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ।
 ॐ भूः स्वाहा ॥ इदमग्नये । इदं भूर्वा ॥ ॐ भुवः स्वाहा ॥ इदं वायवे
 ॥ इदं भुव इति वा ॥ ॐ स्वः स्वाहा ॥ इदं सूर्याय ॥ इदं स्व इति
 वा ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने । सत्वन्नो अग्ने । अयाश्चाग्ने ये ते शतं । उदुत्तमं । पंच
 मन्त्राः प्राजापत्यान्तानवाहुतीर्हुत्वा बर्हिर्होमं च कृत्वा संस्त्वं
 आश्याचम्य पवित्रान्यां मुखं मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य
 प्रणीताअग्नेः पश्चिमतोनिनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे
 दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानं ॥ तथा स्मृत्यन्तरोक्तत्र-
 योर्विंशतिब्राह्मणभोजनं । अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः
 प्रणीताविमोक्त्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्यकर्मसु न
 भवन्ति वचनाभावात् । आवसथ्याधाने बर्हिर्होमोवचनाद्भवति ।
 इत्यावसथ्याधानं ॥ ततः मणिकाधानपंचमहायज्ञसायंप्रातर्होमनि-
 मित्तं च श्राद्धचतुष्कं तद्दिने एव कार्यं ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि
 लिख्यन्ते ॥ तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निं परित्यज्य यदि
 ग्रामसीमामतीत्य वसेयातामेकां रात्रिं तत्र प्रातरागत्याग्निं माधित्वो-
 क्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानं कुर्यात् । तत्र
 होमलोपे तु एकतंत्रेण सायंप्रातर्होमं कुर्यात् बहुहोमलोपेऽप्येवं । अथ
 यदि कृताधानोयजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अरणी
 संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणोहोमं-
 त्यक्त्वा तदंते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पंचमेऽहनि पुनराधानं यथो-
 क्तमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं संपाद्य सद्यः चतुर्थी-
 कर्म च कृत्वा तद्दिनएवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः ॥ अत्रपक्ष-
 द्वयेऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरवसथ्ये दहनं अन्यारण्योराधानं पात्रा-

णि तान्येव यत्तु छंदोगपरिशिष्टे । “सदारोयः पुनर्द्वारान् कथंचित् कार-
 रणांतरात् । यद्वच्छेदाग्निमान् कर्तुं ॐ होमोऽस्य विधीयते । स्वेऽग्रावेव
 भवेद्धोमोलौकिके न कदाचन । न ह्यहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीय-
 ते ॥” इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयं अनेकपत्नीकस्यै-
 कस्याः पत्न्यामरणे अग्निपात्रैः सहावसथ्येन तां दाहयित्वा शौचाति
 पुनराधानं । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थकिर्मानंतरं
 पुनराधानं अग्रावुपशति होमकालद्वयातिक्रमे गृहपतौ प्रोक्षिते प्रमा-
 दात् पत्न्याग्रामांतरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे
 प्राग्बोभकालादनागमने पुनराधानं ॥ कोचित्तु ज्येष्ठायामग्निसंनिधौ ति-
 ष्ठत्यामन्यासां पतिसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामांतरे स्थिता-
 नां पत्न्यौ वा अग्निसंनिधौ तिष्ठति सर्वासां पत्नीनां ग्रामांतरग-
 मनेनाग्निनाशइत्याहुः ॥ तथा पत्न्याअग्निं विना समुद्रगानय-
 तिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्र-
 मे कर्माधीहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वं त्रिरुच्छ्रुत-
 सः प्रत्यक्षाग्निहरणे मध्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मथनयंत्रोत्थापनादूर्ध्वं
 नाशे ॥ संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्म-
 कूर्क्षयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकुच्छ्राचरणात्पुनर्वि-
 वाहवदाधानं ॥ उदकेनाग्न्युपशमने शिष्येनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्वार-
 णिसमारूढस्य वाग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगा-
 मिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे आद्यंतसीमातिक्रमणे वा प-
 त्नीयजमानयोरेत्वारंभाभावे सूकरगर्भमकाकमृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रां-
 त्यजमहापातकिशवसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपूरीषमेदोश्रुश्मेश्मशोणितपू-
 यास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेज्यैः प्रत्यक्षस्वारणिसमारोपितस्ववा-
 ग्नेः स्पर्शे त्रीन्पक्षान्नितरं पक्षहोमकरणे पुनराधानं तथाग्नेरपहरणे
 प्रादुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शतिऽग्नौ मथने प्रारब्धेऽग्निजन्मामावे लौ-

किकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताजादक्षिणकर्णकुशस्तंबजलानामन्यतमेऽग्नि-
स्थानेऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानं ॥ अग्निनाश-
आंत्या अग्निं मथित्वा पूर्वाग्निं दृष्ट्वा मथित्वमग्निं ॥ अयं ते योनि-
रिति मंत्रेणारण्योः समारोप्य पूर्वमग्नौ होमादिकं विदध्यात् । यदा
तु लौकिकान्याद्यन्यतमं निधाय होमं कृत्वा मंधने प्रारब्धे द्विती-
यहोमकालात्तृतीयाद्या अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानं ॥ आरोपि-
ताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्यावा पुनराधानं ॥ असमारोपितयोस्तु
एकतरविनाशे द्वितीयां छित्वा मंधनं । नष्टायाः प्रतिपेत्तिरावसथ्ये
दाहः ॥ यदा पुनर्जंतुभक्षणेन मंधनेन वा मंधनायोग्ये भवतस्तदा
न्येअरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादिकर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य
तस्मिन्मग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरा-
रणिं गृहीत्वा दीप्तेमग्नौ धारयन् ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व योनि-
मन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः । अरण्या अरणिमनुसंक्रमस्व जी-
र्णां तनुमजीर्णया निर्णुदस्व ॥ अयं ते योनिर्ऋत्वियइत्येतौ मग्नौ
जपित्वा मंधनयंत्रं निधायाग्निं मथित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय
पूर्णहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टहोमं कुर्यात् ॥ अथ पक्षहोमवि-
धिः ॥ तत्र यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगार्त्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे
धनाभावे गुरुगृहवासे । अन्यास्वापि भयमद्यापस्तु होमानां समाप्तौ
भवति ॥ तद्यथा ॥ प्रतिपादि सायंकालआहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं
चतुर्दशकृत्वएकस्मिन् पात्रे कृत्वा ॥ अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथै-
वं चतुर्दशकृत्वहोमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् ॥
एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्वएकस्मिन् पात्रे कृत्वा सूर्याय स्वाहेति
प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वहोमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति
जुहुयात् ततोदक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तरारणिं गृहीत्वा सव्येनाधरार-
णिमग्नौपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मंत्रेणाग्निं समारोप्यारणी धारयेत्

॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्रासाद्यां प्रातररण्योरग्निं निर्मथ्य
कुण्डे निधायावसरमासं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायंकाले सायंहोमं
प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात् । एतावतापि कालेन यद्या
पक्ष निवर्तते तदा उक्ताविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् । तृतीये पक्षे
तु आपदनुवृत्तावपि न पक्षहोमाविधिः किं तु कच्छेणापि पृथगेव सायं
प्रातर्होमान् विदध्यात् । ततोऽप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे पक्षे
होमसमासं कुर्यात् । न तु तृतीये पक्षे । एवं यदैवापन्निमित्तं तदादि
औषवसस्याहप्रातर्होमपर्यंतानां । होमानां समासं कुर्यात् । न पक्षा-
ंतरगतानां । कठश्रुतिपक्षे तु । न पक्षद्वयमेव पक्षहोमनियमः । अपि
तु आपदनुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रातिपक्षमुक्तप्रकारेण निरंतरं
पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः । प्रकारान्तरं तु सायंकाले
समिदाधानपर्युक्षणानंतरं आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं अग्नये स्वाहेति
हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्य-
मादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् । इति सायंप्रातस्तनयोः
समासं यावदापदमाचरेत् । यदा तु आपदोगुरुत्वं भवति तदा सायं
होमैरेव अनेन विधिना प्रातर्होमानां समासं कुर्यात् । एवं पक्षहो-
मसमासे कृते यद्यंतराले आपन्निवृत्तिः तदा प्रत्यहं सायंप्रातर्होमा-
नहुतानपि जुहुयात् नवेति कठाग्रामनंति । एते च होमसमासाः
सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गा इत्युत्सर्गाः । आपद्दिशेषे तु प्रातरुपक्रमाः
सायमपवर्गाः । पूर्वोक्तापराह्णादिकालानपेक्षा अपि बोद्धव्याः । यतः
तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमोद्युज्यते । अपराह्णे पिंडपिटृ-
यज्ञः । पिंडपिटृयज्ञषड्भित्तिर्लिख्यते ॥ अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपा-
काद्वैश्वदेवं पात्रनिर्णेजनांतं विधाय प्राचीनावीती नीर्मा यज्ञ
दक्षिणाभिमुखोऽग्निसान्निधावुपाविस्थाद्य पिंडपिटृयज्ञेनाहं यक्ष्ये । तत्राग्निं
कव्यवाहनं सोमं पिटृमंतं । अमुकगोत्राच्च यममानसिष्ठपितृमहप्रपि-

तामहान् । अमुकामुकशर्मणः ब्रीहिमयैः पिंडैर्यद्व्यदिति प्रतिज्ञायाग्ने-
यादिदक्षिणांतं दक्षिणाग्नेः कुशैराग्निं परिस्तीर्य पात्राणि सादयेत्
पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि । तत्र स्तुचं कृष्णाजिनं चरुस्थालीमुलूखलं
मुसलं शूर्पमुदकं आज्यं भक्षणं स्फ्यं उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि ब्रीहीन्
सूत्राणि चेति । ततोऽग्निमपरेणापूर्णां स्तुचं ब्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः
कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय ब्रीहीन्लूखले निक्षिप्य मुसल-
मादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्त्रिकृत्योऽवहन्यात् । यावद्बहुब्रीहयो-
वितुषाभवन्ति । ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फली-
कृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तंदुलानोप्याग्रा
वधिश्चित्याप्रदक्षिणं भक्षणेन चालयित्वेषाच्छ्रितं चरुं श्रपयेत् । शृतमा-
सादितेन घृतेनाभेद्यार्चं दक्षिणतउद्धास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनयि स्थ-
पयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य भक्षणेन चरुमादायाग्रये कव्यवाहनाथ
स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय
पुनर्भक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सो-
माय पितृमतइति त्यागं विधाय भक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः
पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फ्येनापहता-
अक्षुरारक्षार्ठं सि वेदिषदइति दक्षिणायतां लेखामुच्छिख्योदकमुपस्पृ-
श्य येरूपाणीत्युलूमुकं लेखाग्ने निधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमा-
दाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्राऽस्मत्पितरमुकशर्मन् अग्नेनिक्षेत्त्ये-
वं पितामहपितामहयोरग्नेजनं दत्त्वोपमूलर्ठं सकृदाच्छिन्नानि दक्षिणा
ग्नाणि लेखायामास्तीर्य तत्राग्नेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्
एतत्तेन्नं स्वधा नम इति पिंडं दत्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं
पितामहपितामहाम्यां प्रत्येकं पिंडं दत्वात्रपितरइत्यर्द्धं जपित्वा
पराह्णवृत्य वायुं धार्यात्तमनाउदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्याग्नी मदंते-
त्यर्द्धं जपित्वा पूर्ववदग्नेज्यं नीवीं विसृज्य नमोवइति प्रति-

मंत्रमंजलिं करोति गृहान्नइत्याशिषं प्राच्येतद्वदिति प्रतिपिंडं
सूत्राणि दत्त्वोर्ज्जमिति पिंडेष्वपोनिषिच्य पिंडानुत्थाप्य स्थाल्या-
मवधायानिघ्नति । सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योत्सुकं प्रक्षिप्योदकं
संष्ट्वाचम्य पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिंडपिठयज्ञः ॥ “क्षुत्तृ-
द्धम्यां क्रोधसंयुक्तोहीनमंत्रोजुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सौधः
स्यादन्यजन्मानि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिगे धामावर्त्ते मयानके ।
अर्द्धकाष्ठैश्च संपूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ रुष्णाक्षिषि सुदुर्गंधे
तथा लिहति मेदिनी । आहुतीर्जुह्वयाद्यस्तु तस्य नाशोभवेत्पुनः” ।
इदं ब्रह्मपुराणे । इतिहरिहरभाष्ये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

षडध्याभवंत्याचार्यऽऋत्विग्वैवाह्योराजा प्रियः
स्नातकइति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥
यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह सा-
धु भवानास्तामर्चयिष्यामोभवन्तमिति ॥ ४ ॥
आहरन्ति विष्टरं पादं पादार्थमुदकमर्घमाचमनी-
यं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कार्ठस्ये कार्ठ-
स्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥
विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वष्मोस्मि समानाना-
मुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठाभि योमा क-
श्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं
विष्टरआसीनाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं
प्रक्षालयति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं ॥ ११ ॥
विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीयमधि पादायै वि-

राजोदोहइति ॥ १२ ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यापः स्थ-
 युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानीति ॥ १३ ॥ नि-
 नयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिम-
 भिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरमापरासेचिमत्पय-
 इति ॥ १४ ॥ आचामत्यामागन्यशासा सठं सृज-
 वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूना-
 मरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति मधु-
 पक्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति
 ॥ १७ ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्थानामिकया
 त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायानशने यत्तआविद्धं
 तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ १८ ॥ अनामिकांगुष्ठेन च
 त्रिर्निरुक्षयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्म-
 धुनोमधव्यं परमठं रूपमन्नाद्यं ॥ तेनाहं मधुनोम-
 धव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योन्नादो-
 सानीति ॥ २० ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचं ॥ २१ ॥
 पुत्रायतिवासिने वोत्तरतऽआसीनायोच्छिष्टं दद्यात्
 ॥ २२ ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वा सं-
 चरे निनयेत् ॥ २४ ॥ आचम्य प्राणान्तसंमृशति
 वाङ्मंऽआस्ये नसोः प्राणोऽध्मोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं
 वाह्योर्बलमूर्वोरोजोरिष्टानि मेङ्गानि तनूस्तन्वा मे स-

हेति ॥ २५ ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति
त्रिः प्राह ॥ २६ ॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां दुहिता
वसूनार्ठः स्वसाऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनु-
वोचश्चिकितुषे जनाय मागामनागामदिति वधिष्ट ।
मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति यद्यालभेत
॥ २७ ॥ अथ यद्युत्तिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा
हतः उमुत्सृजत तृणान्यत्विति ब्रूयात् ॥ २८ ॥ न-
त्वेवामार्तः सोर्षः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिवि-
वाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥ यद्यप्यसकृत्संव-
त्सरस्य सोमेन यजेत कृताध्याएवैनं याजयेयु-
र्नाकृताध्याइति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

षडध्याभिवांति ॥ षट्पुरुषाअध्यामवांति अर्वाहमिवांति
शेषः । के ते ॥ आचार्यऋत्विग्वैवाहोराजा प्रियः स्नानत-
क इति ॥ आचार्यउपनयेनपूर्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् श्रौतस्म-
र्त्तादिकर्मार्थं वृत्तोब्रह्मादिः । वैवाह्योवरः । राजा अभिषेकादिगुणवान्
प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः । प्रियउत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा
संज्ञा । स्नानतकः ब्रह्मघर्घात्समावृत्तः आचार्यस्याज्जोनान्यस्य । तथा
च मनुः । “तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्वयिणं
सत्यआसीनमर्चयेत्प्रथमं गवेति” ॥ इत्येते ॥ प्रतिसंवत्सरामर्हयेयुः ॥
प्रतिसंवत्सरमागतानेताद् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः । नार्वाक् ॥
वक्ष्यमाणस्तृत्विजः ॥ यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यन्तीत्यममानाः
ऋत्विजः याज्ञकाश्च तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुक्तेः । न प्रतिसंवत्सर-

नियमः । कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह ॥ आसनमाहार्याह साधु
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतमिति ॥ आसनं वारणादि दारुमयं
पीठादि । आहार्यं अनुचरैरानास्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति ।
एवं कथं भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तां तिष्ठतु ।
अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्यामइति बहु-
वचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षं । तथा च श्रुतिः । “यत्र वा अर्हन्नायच्छ-
ति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टयंतीति” ॥ आहरंति विष्टरं पाद्यं पादार्थ-
मुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कार्त्तं स्ये कार्त्तं
स्येन ॥ आहरंति आनयंति यजमानपुरुषाः । विष्टरादिमधुपर्कपर्यन्ताभ्य
र्हणोपकरणानि तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चं । पाद्यं पद्मचा-
माक्रमणीयं उक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरं । पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं
ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णं । अर्घं गंधपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्र-
सर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकं । आचमनीयं आचमनार्थं
कमंडलुसंभृतं जलं । मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रे कृतं अपरेण
कांस्यपात्रेणाच्छादितं ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राहविष्टरादीनि ॥ अन्यः
अर्चकादपरः विष्टरोविष्टरोविष्टर इत्येवमेकैकां त्रिस्त्रिः त्रींस्त्रीन्वारान्
ब्रूयात् विष्टरप्रभृतीन् पाद्यपादार्थमुदकाऽर्घ्याचमनयिमधुपर्कादि ॥ विष्टरं
प्रतिगृह्णाति ॥ प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तं आसनात्पश्चिमे
प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूर्णं पाणिभ्यामुदगग्रमा-
दत्ते ॥ वष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभिति-
ष्ठाणि योमा कश्चाभिदासतीस्तेनमभ्युपविशति ॥ वष्मोस्मीति
मंत्राति एनं विष्टरमुदगग्रमासने निवायाभ्युपविशति ॥ पादयोरन्यं
विष्टरआसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायार्घ्यायान्यं विष्टरं यजमानः
पूर्ववद्ददाति सच तं पूर्ववद् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरपश्चाद्-
वष्मोस्मित्यनेन मंत्रेण निदधाति ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षाल-

लयति ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं ॥ ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मायि पाद्यायै विराजोदोहइति ॥ विराजोदोहोसीत्यावृत्तेन मंत्रेण ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति ॥ ततोर्घ्यइत्येतत्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घं ॥ आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानीति ॥ आपस्थ युष्माभिरित्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति ॥ निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वइति ॥ प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रयते समुद्रं व इतिमंत्रेण ॥ आचामत्यामागन्इति ॥ ततआचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानेन दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्याऽऽमागन्वशसेत्यनेन मंत्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलं । ततः स्मार्त्तमाचमनं करोति एवं सर्वत्र ॥ मित्रस्यत्वोत्ति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ ततोमधुपर्कइति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानाभिकया त्रिः प्रयौति नमः इत्यावास्येति । तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेः अनामिकांगुल्या त्रिवारमालोडयति नमः श्यावास्येति मंत्रेण ॥ अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ अनामिका च अंगुष्ठश्च अनामिकांगुष्ठं तेन त्रिवारं निरुक्षयति पाञ्चमिहिर्निर्गमयति चकारात्प्रतिसंयमनं निरुक्षणं । तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनोमधव्यामिति ॥ तस्य मधुपर्कस्य एकदेशमेकदेशमादाय यन्मधुनोमधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मंत्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तृतीयं प्राश्नाति ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचं ॥ मधुवताताइति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यूचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववन्निः प्राश्नाति ॥ पुत्रायातेवाग्निर्नो धोचरतआसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राप्त्वा संचरे निनयेत् ॥ मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह । पुञ्जस्य सूत्रे अतीवासिने उप-

नयनप्रभृतिविद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा । कथंभूताय
उत्तरतआसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथ
वा सर्वं भक्षयेत् । यद्वा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असंखरे अनसंचारव-
र्जिते देशे त्यजेत् । अत्र पूर्वापूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्तिं कुर्या-
त् ॥ आचम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्ये ॥ इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
तद्यथा । आचमनं सकृन्मन्त्रेण । ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमा-
चमनं कृत्वा प्राणान् इंद्रियाणि संमृशति सजलमालभते । तद्यथा ।
आस्येस्त्विति मुखं कराग्रेण नसोर्मेप्राणोस्त्विति तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां युगप-
दक्षिणादिनासारग्रे । अक्षोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकांगुष्ठाभ्यां युग-
पच्छुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मंत्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ ।
बाहोर्मे बलमस्त्विति कर्णवदबाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युगपदस्ते-
नोरू । अरिष्टानि मेगानि तनूस्तन्या मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि
पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते । आचांतोदकाय
शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ आचांतमुदकं येन सआचांतोदकस्त-
स्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानः । गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति
प्राह त्रयीति । ततोर्घ्यः प्रत्याह ॥ मातारुद्राणां दुहिता वसूनां
स्वसादित्यानाममृतस्य नाधिः । अमुवोचच्चिकितुषे जनाय
मागामनागाभदिति वधिष्ठ । मम चामुष्य च पाप्मानं हनो-
मीति यद्यालभेत । ततोर्घ्यः ॥ मातारुद्राणामित्यादिवधिष्ठेत्यंतं मंत्रं
पठित्वा मम चामुकशर्मणोयजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि
गोमालभेत ॥ अथ यदुत्सिमुषेत् ॥ अथवा अर्घ्योयदि गामुत्सृष्टामेच्छेत्
तदा मम चामुकशर्मणोयजमानस्य च पाप्मा हतः ॥ उमुत्सृजत तृणान्व
त्विति ब्रूयात् ॥ उमित्यंतं उपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्वत्विति
ब्रूयात् इत्यंतमुच्चैः ॥ नत्वेवामार्तः सोर्घः स्यात् ॥ तु शब्दः पक्षव्यावृ-
त्तौ । अर्घः अमांसः पश्चालंभवर्जितो नैव भवेत् । अत्र यद्यालभेत ।

यद्युत्तिमसूक्ष्मेदित्यनेन सूत्रेण गवालंभस्यविकल्पं विधाय नत्वेवामा-
 र्ठः स इत्यनेन गवालंभनमर्धमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः
 स्मृत्योर्विरोधे अप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह ॥ अधियज्ञमधिविवाहं
 कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे । कुरुत
 विदधत गवालंभं पाप्मानं हनोमीत्यस्यति इत्येवं वदेत् । अन्यत्र
 पाप्मा हतइति । पाप्मानर्ठः हनोमीति वा विकल्पः । नान्यत्रेति
 भावः । यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभआचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्ग्य-
 त्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः । “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं
 धर्ममप्याचरेन्नत्विति” याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ॥ यद्यप्य-
 सकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्याएवं न याजयेद्युर्नाकृता-
 र्घ्याइति श्रुतेः ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे असकृत्पुनः पुनः
 सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत् तदापि एतं सोमयाजिनं कृतमर्घ्यं
 कृतोर्घ्येषां ते कृतार्घ्याएवं संतः याजयेद्युर्यज्ञं कारयेयुः । न अकृता-
 र्घ्यायाजयेयुरिति श्रुतिवचनात् । सोमेन यजेतित्यनेन सोमयागार्यमेव
 वृताक्रत्विति अर्थाइति गम्यते न चामान्तरार्थः ॥ इति हरिहर-
 माण्ये तृतीया कंडिका ॥ ३ ॥

चत्वारः पाकयज्ञाहुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशितइ-
 ति ॥ १ ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकर-
 ण्युपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयनइति ॥ २ ॥
 उपलिप्तऽउद्धृताचोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥ नि-
 र्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षे
 पुण्याहे कुमार्याः पाणिं दृष्ट्वायात् ॥ ५ ॥ त्रिषु
 त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वात्तौ मृमक्षिरसि रोहिण्यां

वा ॥ ७ ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥
 द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्व-
 षाठ्शूद्रामप्येके मंत्रवर्ज ॥ ११ ॥ अथैनां वासः
 परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासोभवाकृष्टी-
 नामभिः शस्तिपावा इतं च जीव इरदः सुवर्चरारिं
 च पुत्राननुसव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइ-
 ति ॥ १२ ॥ अथोत्तरीयं । या अकृतन्न वयं या अत-
 त्वत्त याश्च देवीस्तंतूनभितोत्ततंथ । तास्त्वा देवी-
 र्जसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइ-
 ति ॥ १३ ॥ अथैनौ समंजयति । समञ्जन्तु वि-
 श्वेदेवाः समापोहदयानि नौ । सम्मातरिश्वा संधा-
 ता समुदेष्टी दधातुनाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्ता-
 मादाय गृहीत्वा निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं
 दिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपर्णोवै कर्णः सत्वा-
 मन्मनसां करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ
 समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशु-
 म्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूदेवकामास्थोनाशन्नो-
 भवद्विपदे इं चतुष्पदे । सोमः प्रथमोविविदे गं-
 धर्वोविविदउत्तरः । तृतीयोऽग्निष्ठे प्रतिस्तुरीयस्ते
 ऋषयजाः । सोमोऽददग्ंधर्वाय गंधर्वोऽदददग्ंधे ।

रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां । सा नः
पूषा शिवतमा मे रयसा नऽऊरु उशती विहर ।
यस्यामुशंतः प्रहराम शेषं यस्यामुकामाब्रहवो नि-
विष्टयाऽइति ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥

चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पच्यते श्रप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति
पाकोगृह्याग्निः तस्मिन् पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाक-
यज्ञाः यतः “वैवाहिकेभ्यो कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथानिधि । पंचयज्ञविधानं
च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ” इति मनुना दैनंदिनपाकोगृह्येभ्यो स्मर्यते
ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति कथं ॥ हुतोद्भूतः प्रहुतः प्राशितइति ॥
तत्र हुतः होममात्रं यथा सायंप्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितं
कर्म यथा स्रस्तरारोहणं । प्रहुतोयत्र होमोबलिकर्मभक्षणं च ।
यथा पक्षादिकर्म । प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः ।
यथा सर्वासां गवां पथसि पायसश्रपणानंतरं ब्राह्मणभोजनमित्यं
चतुर्विधः ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरणउपनयने
केशाति सीमंतोन्नयने ॥ पंचसु संस्कारकर्मसु बहिः शालायां गृहा-
द्बहिः शालाबाहिः शालामंडपइति यावत् । तस्यां कर्म भवति ।
यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौकरर्मणि उपनयने ग्रेखलामधि
केशाति गोदानकर्मणि सीमंतोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पंचसु बहिःशाला-
यामनुष्ठानं । अन्यत्र गृहाभ्यंतरे मुखशालायामेव ॥ उपलिप्तउद्ध-
ताबोक्षितेभिमुपसमाधाय ॥ उपलिप्ते गोमयोदकेन । उद्धृते ।
स्फ्येनोष्णितेनेति तिसृभिरैस्वामिः अबोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिः
शालागृहयोः अन्यतरस्मिन् प्रदेशे अग्निमुपसमाधाय । अग्निं लौकिक
मावसथ्यं वा । उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च लेपनादिविधि-
नार्पूर्वः । अपि तु पारिसमुद्देत्यादिपूर्वोक्तैवानुष्ठाप्य ततश्चात्रानु-

क्रमपि परिसमूहनं उद्धरणं च सर्वत्र भवति एषएवविधिर्यत्रकचिद्धोम
 इति वचनात् ॥ निर्मथ्यमेके विवाहे ॥ एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे
 निर्मथ्यमारणेयमग्निं वैवाहिकहोमादिकरणमिच्छन्ति । अथ विवाहाख्यं क-
 महि ॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥
 उदगयने मृगादिराशिषट्कस्थिते रवौ । आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे
 पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते । कुमार्याः अनन्यपूर्वि-
 कायाः कन्यायाः अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यंतराविहितस्य पुनर्वि-
 वाहस्यानियमः । इच्छा चेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् । पाणिं हस्तं
 स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् । अस्मिन्नयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्र-
 नियममाह ॥ त्रिषु त्रिषुत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥
 उत्तराः आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु तथा हि
 उत्तराहस्तचित्राइति त्रीणि उत्तराश्रवणघनिष्ठाइति त्रीणि । तथाउ-
 त्तरारेवत्यश्विन्यइति त्रीणि । स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ।
 एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् इति सामा-
 न्येनोक्तं तत्र विशेषमाह ॥ तिस्रोब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राज-
 ष्यस्यैका वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य द्विजादयस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्ण-
 क्रमेण तिस्रः । ब्राह्मणी सत्रिया वैश्या विवाह्याभवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये
 राजन्यस्य विवाहो भवतः । एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति ।
 वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युक्तमोनिषिद्धः ॥ सर्वेषां शूद्रामप्येके मंत्र
 वर्जं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके । विवाह्यां मन्यते । तत्र
 विशेषः । मंत्रवर्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा अत्र द्विजातीनामपि
 शूद्रापरिणयने आचार्येण मंत्रवत् क्रियानिवेधात् । अतः शूद्रस्य शू-
 द्रापरिणयने मंत्रवत् क्रिया नास्ति किं तु मंत्ररहितं क्रियामात्र-
 मिति गम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने यन्मंत्रवद्धोमादि कर्म
 शुक्लं तदशास्त्रीयं । एके न मन्यते । शूद्राविवाहं । कुतः ।

शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतोनाधिकारइति चेत् । रामारम-
णायोपेयंते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्याः इतिव-
चनात् । अतोरमणार्थं शूद्रापरिणयनपक्षे । एवं सति षण्मासदीक्षासं-
वत्सरदीक्षानंतरं अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात् । इति
निषेधउपपद्येत प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः । यदि रामोदा न
स्यात् तदा अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत । तस्माच्छू-
द्रापरिणयनं भोगार्थं इच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्थोहि
विवाहः । प्रासंगिकमभिधाय इदानीं प्रकृतमाह । तत्र पुण्येहनि ॥
अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासोभवाकु-
ष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चरयि च
पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ॥ अथामिस्थाप-
नानंतरं एनां कुमारीं वासः अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितं
कारयति वरः । जरां गच्छेति मंत्रं पठित्वा । कुमारी च स्वयं परिधत्ते ॥
अथोत्तरीयं या अकुंतन्नवयं या अतन्वत । याश्चदेवीस्ततूनाभितोऽ-
ततंथः तास्त्व देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास
इति ॥ अथ वस्त्रपरिधानानंतरं उत्तरीयं वासः परिधापयति वरः । या
अकुंतन्निति मंत्रमुक्त्वा अत्र परिधापयतीति णिजंतस्य कारितार्थ-
त्वात् । परिधत्स्व वासइति मंत्रस्यापि तदर्पत्वात् परिधापयितव्य-
इत्यवगम्यते सकिं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्युः कर्मसु
वेदयोगादिति परिभाषाबलात् । अध्वर्युः परिधापयितोतिचेत् । तत्र ।
स्मार्त्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः
कर्मसु योगः समाख्या च वेदयोगात् । न च स्मृतिवेदः । स्मरणादेव
स्मृतीनां प्रामाण्यात् न पुनर्वेदमूलत्वेन । अतः समाख्याया अभावात्
स्वयं कर्तृत्वं पाकयज्ञेषु अतोवरएव परिधापयिता । ननु पूर्णपात्रो-
दक्षिणावरोवेति पाकयज्ञेषु परिक्लवार्था दक्षिणा श्रूयते । सा च दक्षिणा

परिक्रैतव्याभावेनोपपद्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां । नैतदेवं । अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रैतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थदक्षिणाश्रवणस्थोपपत्तेः । किंच । वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं न प्रवर्त्तते । नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतोन्य-कर्तृत्वविधायकं । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति । ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्त्तं कर्म यद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां मैवं यतः स्मृतयोऽनिश्रितवेदमूलाः । अतो न ज्ञायते किं वेदमूलमिदं कर्म । यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्त्ता कल्प्यते । मंत्र-लिंगविरोधोपि परकर्तृत्वे । कथं सामामनुव्रता भव । प्रजापतिश्चा नियुक्तुं मर्ह्यं । अमोहमस्मीत्यादि सा नः पूषा शिवतमेत्यादयो वैवा-हिकमंत्राः आत्मलिंगाः ते च परकर्तृत्वे विरुध्यन्ते । तस्मात् पाकय-ज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धं । अत्रवरोपि वाससी परिधत्ते न परिधास्यै यशसामेतिमंत्राभ्यां ॥ अथैनौ समंजयाति समंजन्तु विश्वे देवाः समापोहृदयानि नौ । संमातरिश्वा संधाता समुदेष्टी दधातुना र्विति ॥ अथ वस्त्रपरिधानानंतरं परस्परं समंजेषामिति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समंजयति सन्मुखौ करोति । अत्र विशेषमाह ऋष्य-शृंगः “ वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं । नाम संकीर्त्तयोद्विहान् कन्यायाश्चैवमेवहि ” तत्र वरः समंजंतु विश्वेदेवा इत्यादिकं मंत्रं कन्यासंमुखीभूतः पठति । अत्र कन्यादानप्रयोगोलिख्यते । उत्तरत्र पित्राप्रत्ताइति सूत्रस्मरणात् । तद्यथा । “ अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्या-मुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रौ । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुक-शर्मणः पौत्रौ । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रौ इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारिद्वयमुच्चार्य अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय-

अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतरवरपक्षे वर्मणे
 अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्रां अमुकप्रवरां
 अमुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदेवतां यथाशक्त्यलंकृतां पुराणेक्त-
 कन्यादानफलकामोभार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकुशेन जलेन
 कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च धौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वां
 प्रतिगृह्णात्विति मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्ततः कोदादिति कामस्तुतिं पठेत् ।
 ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णं गोमिथुनं च
 दक्षिणां दद्यात् । अत्राचारादन्वदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्र-
 गोमहिष्यश्च ग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवा
 दयोयथासंभवं यौतकं प्रयच्छन्ति । केचन यौतकं होमति प्रयच्छन्ति
 अत्र देशाचारतोव्यवस्था । पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति ॥
 यदैषीति ॥ पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् । मंडपाद्वा ।
 अग्निसमीपं गंतुं । यदैषि मनसेत्यादिना मंत्रेण करोत्वमुकि देवि
 इत्यन्तेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणं । " पिता पितामहोऽप्राता सकुल्योजननी
 तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परइति " याज्ञवल्क्येन
 अन्येषामपि कन्यादाने अधिकारस्मरणात् ॥ अथैनौ समीक्षयति ॥
 अधोरचक्षुरित्यादि अथ निष्क्रमणानंतरमेनौ वधूवरौ परस्परं समीक्षेया
 मिति प्रेषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति । तत्र
 समीक्षमाणोवरः । अधोरचक्षुरित्यादीन् भिविष्ट्याइत्वंतान्मंत्रान्यठति
 इति हरिहरभाष्ये चतुर्थी कंडिका ॥ ४ ॥

प्रदक्षिणमग्निं धर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्ते-
 जनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रहृत्योपविशति ॥ २ ॥
 अन्वारब्धआधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व-

प्रायश्चित्तं प्राजापत्यर्थं-स्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नि-
 त्यर्थः सर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्ट-
 कृदन्यच्चेदाज्याद्विः ॥ ५ ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजा-
 पत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहे, ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृ-
 तइच्छञ्जयाभ्यातानांश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन कर्म-
 णेत्सेदितिवचनात् ॥ ८ ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं
 चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्नोतिश्च
 वर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्चरथंतरं च प्रजापतिर्जया-
 निद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु ॥ तस्मै-
 विवाहः समनमंत सर्वाः सउग्रः सइहव्योबभूव
 स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समाव-
 त्विन्द्रोज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतरिक्षस्य सूर्यो-
 दिवश्चन्द्रमानक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्या-
 नां वरुणोऽपार्थ-समुद्रः स्रोत्यानामन्नर्थ-साम्रा-
 ज्यानामधिपति तन्मावतु सोमओषधीनार्थ-सविता
 प्रसवानार्थ-रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः
 पर्वतानां मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः
 पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह मावं-
 त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरो-
 ध्यामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यार्थ-स्वाहेति स-

र्वत्रानुषजति ॥ १० ॥ अग्निरैतु प्रथमोदेवतानार्ठ-
 सोस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयर्थं राजा
 वरुणोनुमन्यतां यथेयर्थं स्त्री पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा
 इमामग्निस्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घ-
 मायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमानं-
 दमभिविबुध्यतामियर्थं स्वाहा स्वस्तिनोअग्ने दिवआ
 पृथिव्याविश्वानि धेह्यथायजत्र यदस्यां महिदिवि
 जातं प्रशस्तं तवस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रर्थं स्वाहा ॥
 सुगन्धुपंथाप्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्नऽआ-
 युः । अपैतु मृत्युरमृतं मऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं
 कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परं मृत्युविति चैके प्राश्न-
 नति ॥ १२ ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं का-
 रयित्वा वासः परिधानं समंजनं समीक्षणं च मन्यन्ते एके ॥ मन्यन्ते । ततो-
 विकल्पः ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन मृत्योपविशति ॥
 समीक्षणनंतरं आग्निं प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति ।
 दक्षिणतोषधूः । किं कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां कटं वा तृण-
 मयं स्वस्तरं प्रवृत्त्य मक्रम्य उल्लंघ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोष्णं यन्
 चलद् चालित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात् सवधूकः ॥ अन्वारब्ध आश्रा-
 रावाज्यभागौ महान्याहृतयः सर्वमायश्चिचं प्राजापसर्वं स्विष्टकृ-
 तैतभिः सर्वं सर्वत्र ॥ अत्र वैवाहिकहोमप्रसंगिनं सर्वकर्मसाधारणीं

परिभाषां करोत्याचार्यः । तद्यथा । ब्रह्मणा दक्षिणे बाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्त्तरि । आचारसंज्ञके आज्याहुती । यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । मनसा त्यागमपि । इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौ होमौ यथा । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रो यथा । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । इदं भूर्वा इति त्यागः । तथैव भुवः । इदं वायवे इदं भुव इति वा । स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्व इति वा । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः पंचाहुतयः । यथा त्वन्नो अन्न इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । सत्वन्नो अग्ने सुहवो न एषि स्वाहा इदमग्नीवरुणाम्यां द्वाभ्यां त्यागः । अयाश्चाग्नेस्वनमिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानो यज्ञे ब्रह्मस्य यानो वेहि भेषजं तं स्वाहा । इदमग्नये । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञिधाः पाशाविततामहांतः । तेभिर्न्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय । सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । उदुत्तममित्वादि अदितये स्याम स्वाहेत्यंतं इदं वरुणाय । प्राजापत्यं । प्रजापतिदेवता कोहोमः । यथा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः । यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते चकारः सर्वसमुच्चयार्थः । एतन्निवर्त्तं सर्वत्र । एतदाधारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र । सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु मित्यं यत्र होमाभावस्तत्र नास्ति । यथा त्वत्तरारोहणलंगलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु । अंते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह ॥ प्राक्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याहुविः ॥ महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्यागो भवति । चेद्यादि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्विवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं

विवाहे ॥ सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नोअग्रइत्यारभ्य उदुत्तममित्यंतं आहुति-
 पंचकं प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्व
 प्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरंतरं । सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरं । एत-
 दावापस्थानं । कस्मिन् कर्मणि विवाहे । आवापस्थानं । आवापश्च
 अन्यत्र विहितस्य होमस्य जयादेः कर्मणः कर्मांतरप्रक्षेपः । आवापस्य
 आगंतुकत्वेन अंते निवेशोयुक्तः न्यायात् । तन्निवृत्त्यर्थं । तमेवाह ।
 राष्ट्रभृतइच्छन् ॥ विवाहे वैवाहिकहोमकर्मणि । राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्सं-
 ज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः ॥ जयाभ्यातानांश्च ॥ जयाश्च
 अभ्यातानांश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत् ।
 किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानानां होमफलं कामयन् । किं
 प्रमाणमिति चेत् ॥ जानन्त्येन कर्मणेत्येदितिवचनात् ॥ येन
 कर्मणा अस्मिन् कर्मणि ओष्य तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् ।
 तत्कर्मफलमिच्छन् तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदितिवचनात् ।
 श्रुतेरित्यर्थः । तत्र राष्ट्रभृतोयथा । ऋताषादृतवामाग्निगंधर्वाइत्यादिकाश्च
 दशमंत्राराष्ट्रभृत्संज्ञकाः ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं
 च विज्ञातिश्च मनश्च शकरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहश्च रव-
 तरं च प्रजापतिर्जयानिद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजये ॥
 तस्मै विशः समनमंत सर्वाः सद्यः सइहव्योबभूव स्वाहा ॥
 चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां केचिदिच्छंति तदसंभवं ।
 कुतः । नह्येतानि देवतापदानि । किं तु मंत्राएते । मंत्राश्च एते
 यथाम्राताएव प्रयुज्यन्ते ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावर्त्विद्रो-
 ज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतस्मिन्स्य सूर्योदिवश्चंद्रमानस्रजानां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणोमित्रः सत्यानां वरुणोपार्थः समुद्रः सोमनामथर्व-
 साम्राज्यानामधिपतिः तन्मावतु सोमर्वषधीनार्थः सवित्रा प्रसवा-
 नार्थः रुद्रः पशूनां त्वष्टा रुषाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतोगणा-

नामधिपतयस्ते भावंतु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्तताम-
हाः । इह भावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्थामाशिष्यस्यां पुरो-
धायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यार्थः स्वाहेति ॥ अम्यातानामसंज्ञ-
कास्ते अष्टादश मंत्राः ॥ सर्वत्रानुषजति ॥ अग्निर्भूतानामित्योदिषु
पितरः पितामहा इत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथा-
वचनं समावृत्तित्यादि देवहूत्यार्थः स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशं अनु-
षजति संयुनाक्ति ॥ अग्निरैत्वित्यादि परंमृत्यविति चैके प्राशनान्ति ॥
अग्निरैत्वित्यादिकाः परं मृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परं मृत्यविति च
जुहुयात् । एके आचार्याः परं मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनान्ति संस्त्व-
प्राशनान्ति जुहुयादितिच्छंति उदकस्पर्शः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथम-
काण्डे पंचमी कंडिका ॥ ५ ॥

कुमार्याच्चाता इमीपलाशमिश्रां ह्लाजानंज-
लिनांजलावावपति ॥ १ ॥ ताञ्जुहोति सठः हतेन
तिष्ठती अर्यमणं देवं कन्याऽअग्निमयक्षत । सनो-
अर्यमा देवः प्रेतोमुंचतु मा पते स्वाहा ॥ इयन्नार्यु-
षब्रूते लाजानावपंतिका ॥ आयुष्मानस्तु मे पति
रेधंतां ज्ञातयोमम स्वाहा ॥ इमां ह्लाजानावपा-
म्यग्नौ समृद्धिकरणं तव ॥ मम तुभ्यं च संवननं
तदग्निरनुमन्यतामियठः स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै
दक्षिणठः हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृह्णाभि ते सौम-
गत्वाय हस्तं मया पत्याजरदष्टिर्यथा सः ॥ भगोऽअ-
र्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥

अमोऽहमस्मि सात्वर्ठः सात्वमस्यमोऽअहं ॥ सा-
त्वर्ठः सात्वमस्यमोऽअहं ॥ सामाहमस्मि ऋक्त्वं
द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतोदधा-
वहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विंदावहै बहून् ते संतु
जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । प-
श्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठः गृणयाम
शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ॥ ६ ॥

कुमार्याभ्राताशमीपलाशमिश्रांछाजानंजलिनांजलावाव-
पति तां जुहोति सर्ठः हतेन तिष्ठती ॥ कुमार्याः कन्यायाः भ्राता
शमीपलाशमिश्रांछाजान् शमीपत्रयुक्तान् अष्टानि धान्यानि अंजलि-
ना कृत्वा बध्वाअंजली आवपति निक्षिपति । तां जुहोति सा च
तान् अंजलिस्थान् लाजान् सर्ठः हतेन मिलितेन अंजलिना जुहोति
विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा ॥ अर्यमणं देवमित्यादि इयर्ठः-
स्वाहेत्यंतं ॥ अर्यमणं देवमिति प्रथमं इयं नार्युपव्रतइति द्वितीयं
इमां लाजानामिति तृतीयं ॥ अथास्यै दक्षिणर्ठः हस्तं शुक्लाति
सांगुष्ठं गृह्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि गृणयाम शरदः शतमि-
शंतं ॥ अथ लाजाहोमानंतरं अस्यै अस्याः कुमार्याः दक्षिणं हस्तं
शुक्लाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते ॥ कीदृशं हस्तं सांगुष्ठं अंगुष्ठेन
संहितं ॥ इति [हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथैनामदमानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणया
वेन । आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोवबाधस्व पृतनायतइति ॥ १ ॥

अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वा-
 जिनीवती । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रगायाम-
 स्याग्रतः यस्यां भूतर्त्तसमभवद्यस्यां विश्वमिदं
 जगत् ॥ तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं
 यशइति ॥ २ ॥ अथ परिक्रामतः तुभ्यमग्ने पर्य-
 वहन्त्सूर्या वहतु ना सह । पुनः पतिभ्योजायांदाग्ने
 प्रजया सहेति ॥ ३ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥
 चतुर्थर्त्त-शूर्पकुष्ठया सर्वांल्लजानावपति भगाय स्वा-
 हेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यर्त्त-हुत्वा ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममि-
 खादि पृथनायतइत्यंतं सूत्रं ॥ अथ पाणिग्रहणानंतरं एतां वधूं अश्मानं
 दृषदं उत्तरतोऽग्नेर्ध्रियमाण दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति आरो-
 हेममित्यादिष्टतनायतइतिमंत्रेण । अथ गाथां गायति सूत्रं ॥ अथ
 अश्मारोहणानंतरं गाथां गायति तां गाथामाह । सरस्वति प्रेदमवे-
 त्यादिकां उत्तमं यशइत्यंतां । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रइति । अथ
 गाथायां समासायामग्निं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतोवधूवरौ तत्र मंत्रः
 तुभ्यमग्ने पर्यवहन्नित्यादिकस्य प्रजया सहेत्यंतस्य मंत्रस्य वर-
 पठितस्त्वति । अत्र हस्तग्रहणादिपरिक्रमणतिषु कर्मसु वरएव मंत्रा-
 न्पठति ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयं
 अपरं पुनरपि लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणांतं कर्म भव-
 ति ॥ चतुर्थर्त्त-शूर्पकुष्ठया सर्वांल्लजानावपति भगाय स्वाहेति ॥
 ततः तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्याभ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन

सर्वान् यावच्छूर्ध्वेऽवशिष्टान् लाजान् कुमार्याभंजलौ आवपति
 निक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगव्य स्वाहेति मंत्रेण
 चतुर्थं जुहोति ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ
 कुरुतः । नेतरथा वृत्तिः । इतरथा वृत्तेः कारणस्य व्यवायस्य अभावात् ।
 ब्रह्माग्न्योरंतरागमने हि इतरथावृत्तिः कारणं कुतइति चेत् हविःपात्र-
 स्वाभ्युत्थितां पूर्वपूर्वमंतरमुत्थितां च यथापूर्वमिति परिभाषासूत्राद्
 तेन परिक्रमणं कुर्वतौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेतां ॥
 त्रिः परिणीतां प्राजापत्यैर्हुत्वा ॥ पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वा-
 हेति ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय ॥ इति
 श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये सप्तमी कंडिका ॥ ७ ॥

अथैनामुदीचीर्त्तः सप्तपदानि प्रक्रामयति । ए-
 कमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायरूपोषाय चत्वारि मायो-
 भवाय पंच पशुभ्यः षड् क्रतुभ्यः सखे सप्तपदा भव
 सा मामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वा नयत्विति
 सर्वत्रानुषजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभर्त्त-
 स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितोभवति
 ॥ ३ ॥ उत्तरतएकेषां ॥ ४ ॥ ततएनां मूर्धन्याभि-
 षिचति । आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमा-
 स्तास्ते कृण्वंतु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति
 च तिसृतिः ॥ ६ ॥ अथैनार्त्तः सूर्यमुदीक्षयति त-
 त्सक्षुरिति ॥ ७ ॥ अथास्यै दक्षिणार्त्तः समक्षिणदक्ष-
 मालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्त-

मनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमनाजुषस्व प्र-
 जापतिष्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ८ ॥ अथैनाम-
 भिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमार्तः समेत पश्यत ।
 सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतनेति ॥ ९ ॥
 तां दृढपुरुषउन्मथ्य प्राग्वोदग्वानुगुप्तागारआनडुहे
 रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावोनिषीदंत्विहा-
 श्वाइह पुरुषाः । इहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूषा
 निषीदत्विति ॥ १० ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ वि-
 वाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादितिवचनात् ॥ १२ ॥
 तस्मात्तयोर्ग्रामप्रमाणमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥ आचा-
 र्याय वरं ददाति ॥ १४ ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरः ॥ १५ ॥
 ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वो वैश्यस्य ॥ १७ ॥
 अधिरथैः शतं बुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं
 दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये
 मयि । मह्यं त्वादादृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती
 संजीव शरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न प-
 श्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षाराल
 वणाशिनौ स्यातामधः शयीयातार्तः संवत्सरं न मि-
 धुनमुपेयातां द्वादशरात्रैः षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः
 ॥ २१ ॥ ॥ ८ ॥

अथैनामुदीचीर्ध-सप्त पदानि प्रक्रमयत्येकमिवे द्वे ऊर्जे
 ग्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षड्दु-
 भ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नय-
 त्विति सर्वत्रानुषजति ॥ अथ प्राजापत्यहोमानंतरं एनां वधूं उदीचीं
 उदङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रमयति । सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन
 कारयति उत्तरोत्तरं वरः कथंभूताः । त्रिः परिणीतां त्रीन् वारान् अग्नेः
 प्रादक्षिण्येन आनीता इति व्यवहितेन संबधः कुतः पाठक्रमादर्ध-
 क्रमोबलीयानिति न्यायात् एकमिषइत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः । तद्यथा ।
 एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पदं उदङ्गदति
 तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति मन्त्राति द्वितीयं । ग्रीणि रायस्पो-
 षाय विष्णुस्त्वां नयत्वित्युक्ते तृतीयं । चत्वारि मायोभवाय विष्णु-
 स्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थं । पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वां नयतु इत्युक्ते पंचमं ।
 षड्दुभ्योविष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते षष्ठं । सखे सप्तपदा भव सा माम-
 नुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमं । विष्णुस्त्वा नयत्वित्ये-
 तावन्मन्त्रभागं सर्वत्र एकमिषइत्यादिषु सर्वेषु अनुषजति संबध्नाति ॥
 निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभर्ध-स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोमेवाग्न्यतः स्थितो-
 भवत्युत्तरतएकेषां ॥ निष्क्रमणप्रभृति पित्राप्रसाभादाय गृहीत्वा
 निष्क्रामतीत्यादित आरभ्य कश्चित्पुरुषोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय
 वधूवरयोः पृष्ठत आगत्य अभेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते केषां-
 चित्त्वक्षे उत्तरतः । ततएनां मूर्धन्याभिषिचतीत्यादि आपोहिष्टेति
 च तिमृभिः इत्येतावत्सूत्रं । ततस्तस्मात् स्कंधस्थितादुदकुंभात् । आचा-
 रादाम्रादिपङ्कवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धनि
 शिरस्याभिषिचति वरः । आपः शिवाइत्यादिना मेषजमित्येतेन
 मन्त्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्टेत्यादि आपोजनययाचनं इत्यंता-
 भित्तिमृभिर्जग्भिः अभिषिचतीति चकारादनुषज्यते ॥ अथैनार्ध-सूर्य-

मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथ अभिवेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति
 त्रैवेण सूर्य एनां वधूं वरउदीक्षयति सूर्यस्य निरीक्षणं कारयतीत्यर्थः ।
 सा च वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरितिमंत्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते
 दिवा विवाहपक्षे ॥ अथास्यैदक्षिणार्धसमाधिद्वयमालभते । मम-
 व्रते तइति ॥ अथ सूर्योदीक्षणानंतरं अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
 अस्थावध्वाः दक्षिणांसमधिदक्षिणस्य स्कंधस्योपरि हस्तं नीत्वा
 तस्याब्दयमालभते वरः स्पृशति । मम व्रते ते द्वयं दधामीत्यादिना
 नियुनक्तुं मह्यमित्येतेन मंत्रेण ॥ अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरि-
 त्यादि विपरेतनेत्येतं सूत्रं ॥ अथद्वयालंभनानंतरं एनां वधूं वरोभि-
 मंत्रयते । सुमंगलीरित्यादिना मंत्रेण अत्र शिष्टसमाचारात् । उत्तरत-
 आत्यतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिगाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयति ॥ तां
 दृढपुरुषउन्मथ्य भागवोदग्वानुगुप्तआगार आनडुहे रोहिते चर्म-
 ण्युपवेशयति । इह गावइति ॥ ततः तां वधूं दृढपुरुषः बलवान्
 कश्चित् पुमान् उन्मथ्य उत्थाप्य प्राक् पूर्वस्थां दिशि उदक्
 उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिच्यते आगारे गृहे
 तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि
 अग्निने भाग्रावे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गावइत्यादिना निधी-
 दत्विति अस्य मंत्रस्य पाठति । केचन जामातैव दृढपुरुषइत्याहुः
 तत्पक्षे जामातैव वधूमुत्तिष्ठ्य मंत्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति । तत आगत्य
 यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्त्रवं प्राश्य
 ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दक्षिणात्वेन दत्त्वा स्वकीयाचार्यान्
 ब्राह्मणः गरिणेत्येतां गां वरं ददाति । क्षत्रियश्चेद्धरस्तदा ग्रामं ददाति
 । वैश्यश्चेदश्वं । “यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
 नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशंकया” ॥ इति मनुवचनात् ।
 अष्टमतीपरिणयनं प्रतिषिद्धं । तदतिक्रम्य यदि कश्चित्तमुद्धरेत् ।

तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकरथेन अधिकं गवां शतं
तत्पित्रे दत्त्वा उद्धरेत् । ग्रामवचनं कुर्युः । अत्र विवाहे ग्रामशब्दवा-
च्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वाक्यं कुर्युः अंकुरार्पणहरिद्रा-
क्षतचंदनादि धर्मप्रतिपादकं । कस्माद्विवाहश्मशानयोर्ग्रामं स्वकुलवृद्धाः
स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्चव्यभाषारं पृच्छेदिति वचनात्
इति स्मृतेः । न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि । का सा श्रुतिः । तस्मात्सयो-
र्ग्रामः प्रमाणमिति । यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं
सदाचारं स्मरन्ति तस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोः ग्रामः प्रमाणं सदा-
चारबोधकमित्यर्थः ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ॥ दिवा विवाहश्चैव
अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्व इति प्रैषेण वधूं ध्रुवं तारकाविशेषं
दर्शयति । रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरमेव । तद्यथा । ध्रुवमसी-
त्यादि संजीव शरदः शतमित्यंतं वरेण पठिते मंत्रे वधूर्ध्रुवमीक्षते ॥
सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ सा वधूः यदि ध्रुवं नैक्षते
तथापि पश्यामि इत्येवं वदेत् । न विपरीतं ॥ त्रिरात्रमक्षरालव-
णशिनौ स्यातामघः शयीयातां ॥ विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि
अहोरात्राणि अक्षरालवणाशिनौ । अक्षरं चालवणं च अक्षरालवणं
तद् अश्रीत इत्येवंशीलौ अक्षरालवणाशिनौ स्यातां भवेतां । अघः
आस्तुतभूमौ न खट्वायां शयीयातां ॥ संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां
द्वादशरात्रं च द्वादशं त्रिरात्रमन्ततः ॥ संवत्सरं वर्षं यवत् मिथुनं
अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेयातां । अथवा द्वादशरात्रं । अथवा
षड्रात्रं । यद्वा त्रिरात्रं अंततः संवत्सरादिपक्षाणामेते त्रिरात्रमित्यर्थः
संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्यपेक्षया व्यवस्थिताक्षेयाः । संवत्सरा-
द्विपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेपि चतुर्थीकर्मन्तरं पंचम्यादिसात्रा-
भिगमनं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्याभार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशका-
चतुर्थीकर्मणः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ वदति ॥ अथ वदति विवाह-

कर्माह ॥ तत्र पुण्येहनि मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्र-
विवाहनिमित्तं नांदीमुखं श्राद्धं विधाय विवाहं पुत्रं मंगलतूर्यवेदघोषे-
ण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाह-
निमित्तकं स्वपितृभ्योनांदीमुखं श्राद्धं विधाय मंडपद्वारमागतं वरं
अभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत् । तद्यथा । अर्चयिता
आसनमानाय्य तत्त्वासनस्य पश्चात्तिष्ठंतं । अर्घ्यं प्रति साधु भवाना-
स्तामर्चयिष्यामोभवंतं । इतिब्रवीति ॥ तत्र अर्चकपुरुषाः विष्टरं पाद्यं
पादार्थमुदकं अर्चमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयति । अथार्चयिता ।
एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्राह्मणोविष्टरोविष्टरोविष्ट-
रइति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्य हस्तयोर्ददाति ॥ अर्घ्यश्च
वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमितिष्ठामि योमा कश्चापि-
दासतीत्यनेन मंत्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति । ततोऽन्ये-
न पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति श्राविते पादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याद्य
प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्पयति । अथार्घ्यस्तत्पात्रं भूमौ निधाय-
जलिना जलमादाय विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीयमसि पाद्यायै
विशजोदोहइति मंत्रेण ब्राह्मणोदक्षिणं पादं प्रक्षालय्य तथैव वामं
प्रक्षालयति । क्षत्रियादयस्त्वन्ये सद्यं प्रक्षाल्य अनेनैव विधिना
दक्षिणं प्रक्षालयति । ततः पुनर्विष्टरोविष्टरोविष्टरइत्यनेन श्राविते प्रति-
गृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीतिमंत्रेण पादयोरधस्ता
भिदधाति । ततोऽर्घ्योऽर्घ्योऽर्घ्यइत्यनेन श्रावितेऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्यु-
क्त्वा अर्घ्यायार्घ्यं ॥ आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवावाप्नानीति
सूत्रं ॥ पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यश्राघ्यं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यंतमानीय समु-
द्रं वः महिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामाप-
रासेचिमत्पयइत्यनेन मंत्रेण निनयन्नभिमंथयते । अथाचमनीयमाचमनीय
माचमनीयमित्यनेन श्राविते अर्चयिताऽर्घ्याद्य प्रतिगृह्यतामिति उक्त्वा

आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यंश्च प्रतिगृह्य आमामन्यशसा सठःसृजवर्च-
सा । तस्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामितिमंत्रेण
सकृदाचम्य स्मार्त्तमाचमनं करोति । अथ मधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्कं
इत्यनेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा
प्रतीक्षइतिमंत्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेभिनोर्बाहुभ्यां
पूष्णोहस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीतिमंत्रेण अंजलिना प्रतिगृह्य सख्ये पाणौ
निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयांगुल्या नमः श्यावास्यायानशने
यत्तआविद्धं तत्ते निष्कृतामीतिमंत्रेण सकृदालोष्य तूष्णीं सकृत्
अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विर्वारमालोढनं
निरुक्षणं च करोति । ततोयन्मधुनोमधव्यं परमर्ठ-रूपमन्नाद्यं । तेनाहं
मधुनोमधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योऽज्ञादोसानीति मंत्रे-
ण अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति । मधुव्वाताक्रताद्यतइ-
त्यादिभिस्त्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा प्राशितशेषं
पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्तत्सर्वं वा भक्षयेत् । पूर्वस्यां दिशि असंचरे
प्रवेशे चाऽक्षिपेत् । ततः स्मार्त्तेन विधिनाचम्य बाहूमजात्येस्त्विति
कराग्रेण मुखं स्पृशति । नसोर्मे प्राणोस्त्विति दक्षिणवामे नासारंग्रे ।
अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति
दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति वामं । एवं ना-
होर्मे बलमस्त्विति दक्षिणोत्तरौ बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युग-
पदूरू । अरिष्टानि मेगानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि
पादांतानि सर्वाण्यंगान्युग्राम्यां । हस्ताभ्यामालमेत । एवमाचांतो-
दकाय खड्गहस्तोयजमानः । गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात् । ततोर्घ्यः ।
माता रुद्राणां दुहिता वसूनाठःस्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रतुषोचं
चिकितुषे जनाय मामामनागामदिति वधिष्ट । मम च अमुकशर्मणो-
यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति गवालंभक्षे मन्त्रिब्रूयात् । उत्स-

गर्भक्षे तु माता रुद्राणामित्यादि पाप्माहतर्तमित्युपांशूक्त्वा उत्सृ-
जत तृणान्यत्तित्युच्चैः प्रतिब्रूयात् । ततोवरोवाहिः शालायामीशान्यां
दिशि चतुर्हस्तायां सिकतावच्छन्नायां वेदिकायां लौकिकं निर्मथ्यं वार्धि
स्थापयित्वा पश्चादग्नेः तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता
अस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति । वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधत्स्व वासो
भवाकृष्टीनामभिशस्तिपाथा । शतं च जीव शरदः सुवर्चरार्थं च पुत्रान-
नुसंव्यस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइत्यनेन मंत्रेण एकं कुमारीं परिधापय-
ति । द्वितीयं या अर्कतस्तत्र वयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तंतूनभितोततंथ
तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइति मंत्रेण । स्वयं च
परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय । जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि
शरदः पुरुचीराथस्पोषमभिसंव्यविष्यइति मंत्रेण एकं परिधत्ते । य-
शसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशोभगश्च माविदद्यशोभा
प्रतिपद्यतामिति । द्वितीयं । अथ कुमार्याः पिता एनौ परिहिताहत-
सदशवस्त्रौ कन्यावरौ समंजयति । परस्परं समंजेषामिति प्रैषेण ।
ततोवरः कन्यामुमुखीभूतः समंजतु विश्वेदेवाः समापोद्दयानि नौ
संस्मरन्निश्वा संघाताः समुदेष्टी दधातु नौ इत्यादिकं मंत्रं पठति । अ-
थ कन्यादानं करोति पित्रादिः कन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यं ।
अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्राय । अमुकगोत्रस्य
अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्राय । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
अमुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-
शर्मणः प्रपौत्रौ । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्रौ ।
अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रौ इति कन्यापक्षे ।
एवमेव पुनर्वारद्वयमभिहिते । अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः
उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्यां
अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवर-

पक्षे इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः। अ-
मुकगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकनान्नीं इमां कन्यां सालंकारां प्रजाप-
तिदेवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः क-
न्यादानफलप्राप्तिकामोवा भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा स-
कुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् वरश्च द्यौस्त्वा
ददातु धृतिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मंत्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् ।
अथ फोदादितिकामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठा-
सिद्ध्यर्थं स्वर्णं गोमियुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्र आचारात् अन्य-
दपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता
यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवादयः यथासंभवं यौतकं प्रयच्छन्ति ।
केचन यौतकं होमांते प्रयच्छन्ति । अत्र देशाचारतोव्यवस्था । एवं
पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति । यदैपि मनसा दूरं
दिशोनुपवमानोवा हिरण्यपर्णोवै कर्णः सत्वा मन्मनसां करोत्वमुकि
इत्यनेन मंत्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येकोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय
दक्षिणतोभेर्वाग्यत ऊर्ध्वं स्तिष्ठति उत्तरतोवा अभिषेकपर्यंतं । अथैनौ
वधूवरौ अभिसमीपमागतौ कन्यायाः पिता परस्परं समीक्षेयामिति
जैषेण समीक्षयति । ततः प्रेषितोवरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः
अघोरचक्षुरपतिज्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूदे-
वकामास्योनाशघ्नोभव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमोविविदे गं-
धर्वोविविदउत्तरः । तृतीयोभिष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमो-
ददद्गंधर्वाय गंधर्वोदददअये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां ।
सा नः पूषा शिवतमा मे रयसा मऊरू उशती विहर । यस्यामुशतः
प्रहराम शेषं यस्यामुकाभाबहवोनिविष्टयै । इत्यादिकान् चतुरोभंत्रान्
पठति । ततः प्रदक्षिणमग्निं परित्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजमीकट-
थोरन्यतरे दक्षिणं पादमग्ने कृत्वोपविशति वरः । तस्य दक्षिणतोवधूः

ततोऽब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणांतं कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः
 आचार्याय वरद्वयं इत्येतावन्ति वस्तूनि उपकल्पयेत् । न प्रोक्षेत् ।
 ततः क्षुवमादाय दक्षिणं ज्ञान्वाच्य आधारावाज्यभागौ महाव्याहृति-
 सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा राष्ट्रभृज्याभ्यातानाग्निरैत्वित्वा-
 दिकान्परमृत्यवित्यन्तात् । अनन्वारब्धोजुहुयात् । प्राशनांते वा परं-
 मृत्यविति । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इंद्राय
 स्वाहा । इदमिन्द्राय । अग्नये स्वाहा इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं
 सोमाय । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
 स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । त्वन्नोअग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो-
 अवयासिसीष्ठाः । याजिष्ठोव्वह्निमः शोशुभानोविश्वाद्देवार्थे-सि प्रभु-
 मुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरुणाम्यां । सत्वन्नोअग्ने वमोभवोती नेदि-
 ष्ठोअस्थाउषसोव्युष्टौ । अवयस्व नोवरुणर्तः रराणोवीहिमृडीकर्तः सुहवोन
 एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाम्यां । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्य-
 मित्स्वमयाआसि अयानोयज्ञं वहस्ययानोधोहि भेषजर्तः स्वाहा इदमग्नये ।
 ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः तेभिन्नोअद्य
 सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे
 विष्णावे विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । उदुत्तमं वरुणपाशम-
 स्मदबाधमं विमध्यमर्तः श्रथाय । अथावयमादित्यव्रते तवानागसो-
 अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । ब्रह्मान्वारब्धोहुत्वा ततो-
 राष्ट्रभृतोयथा । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मसत्रं पातु
 तस्मै स्वाहा वाट् । इदमृतासाहे ऋतधास्त्रेअग्नये गंधर्वाय । ऋताषाडृत-
 धामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमौष-
 धिभ्योप्सराम्योमुद्भ्यः ॥ सर्तः-हितोविश्वसामा सूर्योर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्म
 सत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सर्तः-हिताय विश्वसास्त्रे सूर्याय
 गंधर्वाय । सर्तः-हितोविश्वसामा सूर्योर्गंधर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसआ-

युवोनाम ताम्भ्यः स्वाहा । इदं मरीचिम्योप्सरोम्यआयुम्यः । सुषु-
म्णः सूर्यरश्मिश्रंद्रमागंधर्वः । सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा
वाद् । इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय । सुषुम्णः सूर्य-
रश्मिश्रंद्रमागंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनाम ताम्भ्यः स्वाहा ।
इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोम्योभेकुरिभ्यः । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वः
सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे
वाताय गंधर्वाय । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वस्तस्यापोअप्सरसज-
ज्जोनाम ताम्भ्यः स्वाहा । इदमज्योप्सरोम्यज्जम्भ्यः । भुज्युः सुपर्णोयज्ञो
गंधर्वः सनइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय
यज्ञाय गंधर्वाय भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा
नाम ताम्भ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाम्योप्सरोम्यस्तावाम्यः । प्रजा-
पतिविश्वकर्मा मनोगंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा
वाद् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय प्रजापति
विश्वकर्मा मनोगंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसएष्टयोनाम ताम्भ्यः
स्वाहा । इदमृक्सामभ्योप्सरोम्यएष्टिभ्यः । केचिदन्यथा मंत्रप्रयोगं
कुर्वन्ति तत्प्रदर्शयते । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाद् । इति प्रथमः । तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम ताम्भ्यः
स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वेषु मंत्रेषु अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु तएव ।
अथ जयहोमः । चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय । चित्तिश्च स्वाहा
इदं चित्त्यै । आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा
इदमाकूत्यै । विज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय । विज्ञातिश्च स्वाहा
इदं विज्ञात्यै । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शकरीश्च स्वाहा इदं शक-
रीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय । पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमा-
साय । बृहच्च स्वाहा इदं बृहते । रथंतरं च स्वाहा इदं रथंतराय । चित्तं
चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्येतानां मयोगं केचिदिच्छन्ति तदसांप्रतं ।

कृतः । न होतानि देवतापदानि किंतु मंत्राण्येते मंत्राश्च यथाम्राताएव
 प्रयुज्यन्ते । प्रजापतिर्जयानिद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै
 विशः समनमंत सर्वाः सउग्रः सहव्योक्मूय स्वाहा । इदं प्रजापतये
 जयानिद्राय । अथाम्रातानाः । अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्
 ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां
 देवहुत्या स्वाहा इदमग्रये भूतानामधिपतये । इंद्रोज्येष्ठानामधिपतिः ।
 समावत्वित्येवमादि स्वाहाकारांतोमंत्रः । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये ।
 एवं समावत्वस्मिन्नित्यादि वक्ष्यमाणेषु सर्वमंत्रेष्वनुषंगः । यमः पृथि-
 व्याधिपतिः । इदं यमाय पृथिव्याधिपतये । वायुरंतरिक्षस्याधिप-
 तिः । इदं वायवेतरिक्षस्याधिपतये । सूर्योदिवोऽधिपतिः । इदं सूर्याय
 दिवोऽधिपतये । चंद्रमानक्षत्राणामधिपतिः इदं चंद्रमसे नक्षत्राणाम-
 धिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये ।
 मित्रः सत्यानामधिपतिः । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽ-
 यामधिपतिः । इदं वरुणाय यामधिपतये । समुद्रः स्वोत्पानामधिपतिः ।
 इदं समुद्राय स्वोत्पानामधिपतये । अन्नं साध्राज्यानामधिपति
 तन्ममत्वस्मिन् इत्यादि । इदमन्नाय साध्राज्यानामधिपतये । सोम-
 ओषधीनामधिपतिः । इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता प्रसवाना-
 मधिपतिः । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः ।
 इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनं । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः ।
 इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः । इदं विष्णवे
 पर्वतानामधिपतये । मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावंत्वस्मिन् । इदं
 मरुद्गोमणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः
 इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादि समानं । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः
 परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनं । एते अष्टादश
 देवा अभ्यातानसंज्ञिकाः । अग्निरितु प्रथमो देवतानां सोस्यै प्रजां मुञ्चतु

मृत्युपाशात् । तदयर्त्-राजा वरुणोऽनुमन्यतां ययेयर्त्-स्त्रीपौत्रमर्घं
नरोदात्स्वाहा । इदमग्नये । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै
नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमाता पौत्रमानन्दमभिवि-
बुध्यतामियर्त्-स्वाहा । इदमग्नये । स्वस्तिनोऽग्ने दिवा पृथिव्यावि
श्वानि धेह्ययथायजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु
द्भविणं धेहि चित्रर्त्-स्वाहा । इदमग्नये । सुगन्तुपंथां प्रदिशन्नग्निहि
ज्योतिष्मध्वे ह्यजरन्नआयुः । अपैतु मृत्युरमृतं मआगाद्वैवस्वतोऽनो
अभयं कृणोतु स्वाहा इदं वैवस्वताय । परं मृत्योः अनुपरोहि पंथा
यस्ते अन्यइतरोदेवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजा-
र्त्-रीरिषोमोतवीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे । एके संस्तवप्राशनांते जुहुयादि-
तीच्छंति । उदकस्पर्शः । कुमार्याञ्जाता उपकल्पितान् शमीपलाशमि-
श्रान् लाजान् शूर्पे कृतान् स्वेनाञ्जलिना गृहीत्वा कुमार्याञ्जलावा-
वपति । तान्छाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठती कुमारी सव्यहस्तसहिवेन
दक्षिणहस्तेन अञ्जलिना विग्राहं जुहोति । (अर्यमणं देवं कन्या
अग्निमयसत । सनोअर्यमा देवः प्रेतोमुंचतु मापते स्वाहा) इत्यनेन
मंत्रेण तृतीयांशं जुहोति । इदमर्यम्णे । (इयं नार्युपब्रूते लाजानाव-
पति का । आशुष्मानस्तु मे पतिरेवंतां ज्ञातयोमम स्वाहा) । इत्य-
नेन मंत्रेण अञ्जलिस्थितानां लाजानामर्द्धं जुहोति । इदमग्नये । इमां-
छाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं तदग्नि-
रक्षुमन्यतामियर्त्-स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण सर्वांछाजान् जुहोति । इदमग्नये ।
मंत्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः सांगुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो-
युहति । गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः ।
भूमोअर्यमा सविता पुरंधिर्महं त्वाद्गर्गहपत्याय देवाः । अमोहम-
स्मि सात्वर्त्-सात्वमस्यमोअहं । सामाहमस्मि अकत्तं द्यौरहं धृषिषी त्वं
तावेहि विवहावहै सह रेतोदधावहै प्रजां प्रमत्तयावहै पुत्रान्

विंदावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णुस्तुमनस्यमानौ ।
 पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्धं शृणुयाम शरदः शतभि-
 स्थितेन मंत्रसंदर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं त्वदक्षिहस्तेन गृही-
 त्वारोहेममश्मानमश्मेव त्वर्ध-स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोवबाधस्थ
 पृतनायतइत्यनेन मंत्रेण अग्रेरुत्तरतोव्यवस्थितस्याश्मनः उपरि वरः ।
 करोति । अथाश्मन्यारूढायां कुमार्या वरोगाथां गायति । सरस्वति
 प्रेदामिव सुभगे वाजिनीवाते । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्या-
 ग्रतः । यस्यां भूतर्ध-समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथं
 गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशइत्यंतां । अथ वधूवरौ । प्रदक्षिण-
 मग्निं परिक्रामतः तुम्यमग्ने पर्यवहन् सूर्यां वहतु नासह । पुनः
 पतिभ्योजायान्दाग्ने प्रजया सह । इत्थंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्याति ।
 एवं पुनर्वारद्वयं लाजावपनादि परिक्रमणांतं कर्म निर्विशेषं भवति ।
 ततस्तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्याभ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वांछाजा-
 न् कुमार्यंजलावावपति । तान् तिष्ठंती कुमारी भगाय त्वाहेत्यनेन
 जुहोति । इदं भगाय । ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्र-
 मणं कुरुतः । नेतरथा वृत्तिस् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वार-
 व्होहुत्वा इदं प्रजापतयइति त्यागं विधाय एनां वधूं उदधिं सप्त
 पदानि प्रक्रामयति । तद्यथा । एकमिधे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते
 मंत्रे वधूरेकं पदमुदगददाति । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति द्वितीयं ।
 त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयं । चत्वारि मायो-
 भवाय विष्णुस्त्वा नयत्विति चतुर्थं । पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वा नयत्विति
 पंचमं । षड्रुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति षष्ठं । सत्वे सप्तपदा भव सा
 मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमं । एवं वरएकैकं मंत्रं
 समुच्चार्योच्चार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः
 स्वधकृतादुदकुंभादुदकमादाय वधूमूर्धन्यभिषिचंति । आपः शिवाः शि-

जतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमित्यनेन मंत्रेण पुनस्तथै-
 बोदकमादायापोहिष्ठेति प्रत्यूचं पठित्वा तथैव भूर्धन्धभिर्षिञ्चति । अथ
 वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति साच प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते ।
 तच्चक्षुरित्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतं मंत्रं स्वयं पठित्वा । अथ
 चरोवध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्याहृदयमालभते मम व्रते
 ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमनाजुषस्व
 प्रजापतिश्चा नियुनक्तु मह्यमित्यनेन मंत्रेण । अथ हृदयालंभनानंतरं
 वरोवधूमभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमार्तं समेत पश्यत सौभाग्यमस्यै
 दत्त्वा यथास्तांविपरैतनेत्यनेन मंत्रेण । अत्र शिष्टसमाचारात् वधूं
 वरस्य वामभागे उपवेशयति । तस्याः सीमते वरेण सिंदूरं दापयति ।
 अथाग्नेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पितेनुगुप्तआगारे उत्तरलोमि प्राग्ग्रीवे आन-
 डुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुषउत्थाप्योपवेशयति इह गावोनिषोदत्वि-
 हाश्वाइह पुरुषाइहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूषा निषोदत्त्विति मंत्रेण ।
 यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन् पक्षे वरउपवेशयति वधूं । ततश्चाग-
 त्वा पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धोवरः अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते । इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्त्वान्
 प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दत्त्वा स्वकीयाचार्याय वरं ददा-
 ति । ब्राह्मणश्चेद्गां क्षत्रियश्चेद्ग्रामं वैश्यश्चेदश्वं । अन्यच्चसुवर्णादि-
 द्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । ग्रामवचनं
 च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणाक्षतचंदनमंत्रविप्राशीर्षच-
 नप्रतिष्ठामंत्रपाठादिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमा-
 णमनुमन्येरन् दिवाचेद्विवाहस्तदास्तमिते ध्रुवं दर्शयति वरोवध्वाः
 रात्रौचेद्दरदानानंतरमेव । तद्यथा । ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः । ध्रु-
 मासि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवेधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादादृहस्पतिर्मया
 प्रत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण वरेणोक्ते ध्रुवमी-

क्षते । सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् ॥
 विवाहादारम्य त्रिरात्रं अक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती अधः-
 स्तदारहिते भूभागे आसृते शयीयातां त्रिरात्रमेव । संवत्सरं सम-
 ग्रं मिथुनं नोपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा-
 मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया । अत्र त्रिरात्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकाल-
 हेतुस्तु व्याख्याने विहितः ॥ ॥ इति विवाहकर्मपद्धतिः ॥

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणं ॥ १ ॥

अस्तमितानुदितयोर्दध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं ॥ ३ ॥

सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ ४ ॥

पुमार्ठसौ मित्रावरुणौ पुमार्ठसावश्विनावुभौ

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमार्ठसंवर्चतां मयि पुनः

स्वाहेतिपूर्वा गर्भकामा ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणं ॥ अथौपासनस्य आ-
 वसथ्यस्याग्नेः परिचरणं उपासनं व्याख्यास्यते । कथमुपयमनप्रभृति ।
 उपयमनकुशादानमारम्य क्रौडर्थः । उपयमनकुशानादाय समिधो-
 ऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् । तस्य कालनियममाह ॥
 अस्तमितानुदितयोः ॥ अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ
 तयोस्तथा सूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यां उपलक्षितयोः कालयो-
 रित्यर्थः । तत्रास्तमितलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे “यावत्सम्यङ्मन भाव्यति
 नभस्पृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितमापैति तावत्सार्यं तु हूयते ॥”
 अनुदितस्य द्वैविध्यं अनुदितः समयाच्युषितश्च तत्रानुदितस्पष्टतारको-
 पलक्षितः ततः परमुदयात्प्राक् समयाच्युषितः । तथा च मनुः । “उ-

दितेनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञइतीयं वैदिकी
श्रुतिः” ॥ इति संपूर्णादित्यमंडलदर्शनोपलक्षितउदितः । तत्र वाजस-
नेयिनां नियमेन अनुदितहोमः । सूर्योहवा अग्निहोत्रमित्यारभ्य
तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्थामहइत्यनेन श्रुतिसमाम्ना-
येन उदितहोमनिंदापूर्वकं अनुदितहोमस्य समर्थितत्वात् । छंदोगाना-
मुदितानुदितयोर्विकल्पः । उदितेनुदिते वेति गोभिलवचनात् । आश्व-
लायनानां पुनरुदितहोमनियमः तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं “प्रातः
प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति येऽग्निहोत्रं । दिवाकीर्त्यमादि-
वा कीर्तयन्तः सूर्योऽज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ” अनुदितहोमनिं-
दार्थवादपुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात्
होमद्रव्यनियममाह ॥ दध्ना तंदुलैरक्षतैर्वा जुहुयात् ॥ दध्ना गव्येन
तंदुलैर्ब्राह्मिमयैः अक्षतैः सत्वकैर्यवैः वा विकल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः
अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति प्रातः तत्र सायं अग्नये स्वाहेति प्रातः तत्र सायं अग्नये
स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् सर्वत्र प्रजापति-
यागउपांशु स्वाहाकारः श्राव्यस्यागश्च आधारे तु स्वाहांतोपि मानसः
तथा सूर्याय स्वाहेतिपूर्वा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां प्रातः त्यागास्तु
प्रयोगे वक्ष्यते ते च यजमानेन कार्याः कुतः प्रधानत्वात्प्रधानर्त्त-
मी फलयोगादिति कात्यायनवचनात् प्रधानं द्रव्यस्वत्वपरित्यागः
तत्तश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचांतेन
प्राह्मुलोपविष्टेन सर्वकर्मज्ञ कर्त्तव्याः तत्र सायमादि प्रातरंतमेकं
कर्म प्रचक्षते इतिवचनात् सायं होमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः
तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रातर्होतव्यम् येनारभस्तेनैव
समाप्तिरिति न्यायाच्च तथा दधितंदुलयवानामलामे त्यागाकनीधार-
वेण्यवकंदमूलफलजलसप्तानां पूर्वपूर्वालाभे परं परं नित्यहोमाय ग्राह्यं

कंदं सूरणादि । फलं आम्रादि । अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह ।
 पुमार्थसौ मित्रावरुणावित्यादिना पुनः स्वाहेतिपूर्वी गर्भकामा ।
 पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना मंत्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वमाहुतिं
 जुहुयात् । अत्र पूर्वा गर्भकामेत्यस्य कोर्यः । किं नित्ययोर्द्वयोराहुत्योः
 प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता उत ताभ्यां पूर्वापूर्वं होतव्या अन्यैव
 किं तावत्प्राप्तं । अन्यैवेति । मंत्रांतरेण देवतांतरहोमविधानात् ।
 मंत्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् । किंच द्वयोः प्रथमायाः
 पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्रेयस्य सौर्यस्य च बाधः प्रसज्येत । अत्रोच्यते
 सत्यं । मंत्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वं पूर्वी गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म ।
 प्रकृतं तु नित्यं काम्यं नित्यस्य बाधकं । पुरुषार्थसमासक्तेः काम्यं
 नित्यस्य बाधकमिति न्यायात् । तस्मादग्रे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति
 नित्ये आहुती बाधित्वा पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिमंत्रविहिता
 पत्नीकर्तृका कर्मांतररूपा हि काम्याहुतिः प्रवर्त्तते तथा गोदोहनेन
 पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं
 बाधित्वा प्रवर्त्तते अत्र कथं बाध्यबाधकभावः । उच्यते नित्यं तावद-
 फलं अकरणे मत्स्यवायजनकं काम्यं तु फलवत्तत्र फलवत् बलवत्
 अफलं दुर्बलं बाधते अत्र यदि केचित् मत्स्यवतिष्ठिरम् आधानमनु-
 विधानानंतरं सायंप्रातर्होमानुविधानं कर्त्तव्यं आचार्येण केन हेतुना-
 त्र कृतं कोदोषइति चेत् परप्रकरणाभ्रांतं कथं षडर्ध्यामवन्तीत्यारभ्य
 तामुदुहोत्यंतं विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयं
 विवाहात्प्राक् आधसध्याधानकथनं यथा नचेच्छंक्नीयं विवाहाग्निरे-
 वावसध्याग्निरिति पक्षश्चाचार्याभिमतः तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति
 विवाहाग्नैरौपासनत्वं कुतोवागतमिति चेत् "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत
 स्मार्त्तं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पार्त्तं चान्वाहिकीं द्विजइति"
 संज्ञानात् "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत मत्स्यहं पृथी । दायका-

लाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु” इति याज्ञवल्क्यवचनात् कृतवि-
वाहस्य समार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्य-
कारवचनाच्च तस्माद्बहुसंमतत्वात् विवाहसमनंतरमेव होमविधाना-
च्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमतइति तत्रोच्यते
आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनं तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं
स्वस्वशास्त्रधर्मप्रतिपादनपरं वाजसनेयिनां पंचदशशास्त्राश्रयिणां म-
ध्यंदिनकाण्डप्रभृतीनां च पारस्कराचार्यस्य तु आश्वसथ्याधानप्रयोगं
विवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधते नैवः पक्षः संमतइति गम्यते
यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति संमतः स्यात्तदावसथ्याधानं
दारकालइत्यादिना पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव
आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक्प्रयोगारंभस्य वैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्या-
नपाठोन दोषः इदं च औपासनपरिचरणं सर्वदा न सकृत्
यतः ततोस्तामिनेऽग्निपरिचर्यदव्योपधातर्हः सक्तून् सर्वेभ्यो बलिः हरेत्
इति नलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति “छिन्नं
लूने च पिष्टं च साक्षाद्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चैव
त्राजप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियेत क्रतुं प्रति ।
तत्तन्मंत्रजपं ग्राह भारद्वाजः कृताकृतं ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे
दुग्धे च मृन्मये । स्वातेथ लौकिके प्राप्ते जपोनावस्त्येव वाजिनां ॥” अत्र
च न मंत्राति स्वाहाकारहोमौ कितु आदावेव नवोक्तारः प्रतिमंत्रं कितु
आद्यप्येव यदाह “स्वाहा कुर्यान्न मंत्राति न चैव जुहुयाद्विः ।
स्वाहाकारेण हुत्वाभौ पश्चान्मंत्रं समापयेत् ॥” सामगानामयं “नो-
कुर्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां काले-
नाचमनादिना ॥” अविकृष्टानां अमंतरितानां कालेन आचमनादिना वा ।
अथ प्रयोगः । आश्वसथ्याधानोत्तरकालं तद्विषय एव सायंमातर्होम-
निमित्तं भातपूर्वापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा संध्यावंदनानंतरं

अग्निसमीपं गत्वा पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिस्रः शणिकवारिदध्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यं अग्रेरुत्तरतः प्राञ्चः आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोभ्याघाय पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितंडुलयवानामेकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वांगारिणि स्वार्चिणि बह्वौ मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् अग्नये स्वाहा इदमग्नये तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति सायं तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय । प्रजापतये स्वाहा इति प्रातः । पत्नीचेद्गर्गकामा भवति तदा पुमार्ठः सौमित्रावरुणौ पुमार्ठः सावश्विनानुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमार्ठः संवर्त्ततां मयि । पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरार्द्धं यजमानः । इदं मित्रावरुणाभ्यां अश्विभ्यामिन्द्राय सूर्याय च ॥ इति नित्यहोमविधिः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते ॥

राज्ञोक्षभेदेनद्विविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्धहने तमेवाग्निमुपसमाधा-
यान्यर्त्त-संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्यां
॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानर्त्त-
स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञतिनात्वाहार्थमिति
चैतया ॥ २ ॥ धुर्यौदक्षिणा ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तिः ॥ ४
ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥

राज्ञोक्षभेदेनद्विविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्याप-
त्तौ स्त्रियाश्चोद्धहने ॥ राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रास्थितस्य
अग्नेदे रथावयवभंगेऽनद्विविमोक्षेनद्वयस्य रूपस्य विमोक्षे सप्तहवच्छेदे

वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्थां वा व्या-
पसौ अन्यस्मिन् वा अशुभसूचके निमित्ते । स्त्रियाश्चोद्ग्रहणे उद्वाहितायाः
पूर्वं पतिग्रहणयने च शब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते संजाते नैमित्तिकं
प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते । कर्मोपयाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् ।
निमित्तसमनंतरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा । तमेवाग्निमुपसमा-
धायाज्यर्ध-संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्यां ॥ त-
मेवेति यदि राज्ञोनिमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः वैदिकम-
ग्निं पंचभूसंस्कारान् कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्यु-
क्षणांतां कुशकंडिकां विधाय एषएव विधिर्यत्र कचिद्धोमइत्यनेनैवाज्यसे-
स्कारे प्राप्ते पुनराज्यर्ध-संस्कृत्येति वचनं आधारहोमात्प्रागेव इहरतिरि-
त्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थं । ततश्च पर्युक्षणाति इहरतिरिति नानामंत्राभ्यां
द्वाभ्यां जुहोत्याहुतिद्वयं तत आधारादिस्विष्टकृदंते अन्यद्यानमुपक-
ल्प्य ॥ तत्रोपवेशयेद्राजानर्ध-स्त्रियं वा प्रतिस्रजइति यज्ञांतिनात्वाहा-
र्गमिति चैतया ॥ अन्यद्रथादिकं यानं वाहनं उपकल्प्य संयोज्य वस्त्रं
तस्मिन् यज्ञे राजानं नृपं स्त्रियं चोद्वाहितां वधूं उपवेशयेत् । आ-
रोहयेत् । कथं प्रतिस्रजे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञइत्यंतेन
मंत्रेण । आत्वाहार्गमित्येतयर्चा । धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः ॥ धुर्यौ
धुरि साधू अनङ्गाहौ दक्षिणा ब्राह्मणेभ्यो देया । दक्षिणाशब्दः पारिक-
कार्थं द्रव्ये वर्तते । येन ऋत्विजामानतिर्भवति । इदं कर्म प्रायश्चित्तिः ।
इति निमित्तसूचित्तदुरितापहारिणी । अतः सति निमित्ते भवति । ततो-
ब्राह्मणभोजनं ॥ ततः कर्मसमाप्त्यनंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारि-
तव्यं । इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अक्षादिनिमित्तानामेकतमे
निमित्ते संजाते शुची देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा राज्ञः सेनाग्निमुपस-
माधाय वध्वावरः वैवाहिकमाग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणाति इहर-
तिरिह रमध्वाभिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमनाहुतिं जुहुयात्

इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा उपसृजन् धरुणस्मात्रे धरुणोमातरन्ध-
यन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति द्वितीयां इदमग्नये इत्या-
हुतिद्वयं हुत्वा ततआधारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय
संत्वं प्राश्याचम्य धुर्यावनङ्वाहौ । ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थं
एतावनङ्वाहौ ब्रह्मस्तुभ्यं ब्रह्मणे मयादत्ताविति प्रयोगेण दाक्षिणां
दत्त्वा । अन्यद्दानमानीय तत्पुरोहितोराजानं वरोवधूं उपवेशयेत् ।
प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे आत्वाहार्षमितिमंत्राभ्यां । ततो ब्राह्मण
भोजनं ।

चतुर्थ्यामपररात्रेभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय द-
क्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्था-
लीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति ॥

॥ १ ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै पतिग्नी
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वं दे-
वानां प्रायश्चित्तिरसि यास्यै प्रजाग्नी तनूस्तामस्यै
नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै
पशुग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चंद्र प्राय-
श्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां ना-
थकामउपधावामि यास्यै गृहग्नी तनूस्तामस्यै ना-
शय स्वाहा । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै

यशोग्री तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥
 स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥
 हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सठःस्त्रवान्तस-
 मवनीय ततएनां मूर्द्धन्यभिषिचति । या ते पतिग्री
 प्रजाग्री पशुग्री गृहग्री यशोग्री निंदिता तनूज्जार-
 ग्रीं ततएनां करोमि सा जीर्यत्वं मया सहासावि-
 ति ॥ ४ ॥ अथैनार्ठःस्थालीपाकं प्राशयति प्राणै-
 स्ते प्राणान्तसंदधाम्यस्थिभिरस्थीनि मार्ठःसैमार्ठः-
 सानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रो-
 त्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परोभ-
 वति ॥ ६ ॥ तामुबुह्य यथर्तु प्रवेशनं ॥ ७ ॥ य-
 थाकामी वा काममाविजनितोः संभवामेति वच-
 नात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणार्ठं समधिहृदयमाल-
 भते । यत्ते सुसमि हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितं ।
 वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
 शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥
 एवमत ऊर्ध्वं ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

चतुर्थ्यामपररात्रेभ्यंतरतोभिमुपसमाधाय दक्षिणतोमस्त-
 णमुपवेदयोत्तरतउदपार्श्वं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं अर्पयित्वाज्य-
 भागाविघ्नाभ्याहुतीर्जुहोति ॥ चतुर्थ्यां तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अ-

पररात्रेः रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिक-
मुपसमाधाय पंचमूर्तस्कारान् कृत्वा स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासन-
मास्तीर्य तत्र पूर्ववद्ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य
अणीतास्थानात् उत्तरतः । जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा
अत्र ब्रह्माणमुपवेश्येति । पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थं ।
स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणाति आधारानंतरमा-
ज्यमागाविष्ण्वज्याहुतीर्जुहोति आज्येन पंचाहुतीर्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहोति ॥
अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिभिः ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति । स्थालीपाक-
स्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहोति । हुत्वा हुत्वैतासा-
माहुतीनामुदपात्रे सठे संस्त्वान्तसमवनीय ॥ अग्ने प्रायश्चित्तइत्यादी-
नां प्रजापत्यंतानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संस्त्वान् हुतशेषा-
नुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषांचिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि ॥ तत-
एनां मूर्धन्यभिषिञ्चति ॥ ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वर्धूं
चरोमूर्धन्यभिषिञ्चति । या ते पतिग्री इत्यादिना सा जीर्यत्वं मया
सहामुकि देवि इत्येतेन । अथैनार्धं स्थालीपाकं प्राशयति ॥
अथाभिषेकानंतरं एनां वर्धूं स्थालीपाकं चरुशेषं ॥ प्राणैस्ते प्राणान्तं
दधामीत्यादिना त्वचा त्वचामिहंतेन मंत्रेण ॥ वरः प्राशयति ॥
तस्मादेवं विच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित् प-
रोभवाति ॥ यतोनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्तादाराः
तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्यया सह उपहासं
नैयुनं नेच्छेत् न कामयेत् हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः
शत्रुर्भवति ॥ तामुदुह्य यथर्तुं प्रवेशनं ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां
वर्धूं उदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तुं प्रवे-
शनं ऋतुकालभृतुकालं प्रवेशनं अभिगमनं कुर्यादिति शेषः ॥ यथा-
कामी वा ॥ स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथा-

कामी वा भवेत् । ■ ऋतुकालाभिगमननियमः । कुतः ॥ काममावि-
जनितोः संभवामेति वचनात् ॥ कामं स्वेच्छया आविजनितोः
आप्रसवात् संभवाम मर्त्रा सह संभवामेति स्त्रीणां इंद्राद्वरप्रार्थ-
नावचनात् । प्रजापतेरिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तुप्रवेशनमिति
सामान्येनोक्तं । तथापि स्मृत्यन्तरोक्तपर्व्यादिनिषेधपालनं कुर्यात् ।
यथाह मनुः । “अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्म-
चारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्दिजः ” । याज्ञवल्क्योपि “षोडश-
र्जुनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मास्तु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्या
द्याश्रतस्त्रश्च वर्जयेत् ” ॥ इत्यादिनिषेधोपायाकाश्यापक्षेपि समानेव ।
यतः प्राप्तेभिगमने निषेधः प्रवर्त्तते । गर्भिण्याभिगमने निषेधस्तु
काममाविजनितोः संभवामेतिवचनाद्वाध्यते ऋतावनभिगमने दोषमाह ।
“ऋतुस्नातां तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां
युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा । ऋतुस्नातां तु योभार्यां शक्तः सन्नि-
धौ पगच्छति । घोरायां ब्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा ।
लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः
सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः । इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षया-
विहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवाद्द्वैतार्थं
याथाकाम्यं । तस्माद्याथाकाम्ये तु न नियमः । यथाकामी वेति
विकल्पाभिधानात् । अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च । अतो-
ल्लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिश्च ॥ अथास्यै दाक्षिणार्थसमधिहृदयमाल-
भते । यत्ते सुसीमइति ॥ अथाभिगमनानन्तरं अस्याभार्यायाः
दक्षिणांसं दक्षिणस्कंधमधिउपरिदक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते
हृदयं बक्षः आलभते स्पृशति यत्ते सुसीमइत्यादिना शृणुयाम अस्म-
शतमिति अनेन मंत्रेण एवमतउर्ज्व । एवमनेनैव प्रकारेण अतोन्तरं
ऋतावृत्तौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रार्थव्याख्या ॥ ॥ अथ

चतुर्थीप्रयोगः ॥ तत्र विवाहाच्चतुर्थीमपररात्रे एहाम्यन्तरतः पंचमू-
 स्कारान् कृत्वा विवाहाग्रेः स्थापनं । दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनं ।
 प्रणीतास्थानादुत्तरतः उदपात्रस्थापनं । प्रणीताप्रणयनादि आज्य-
 भागांतं आवसथ्याधानवत् कुर्यात् । आज्यभागानंतरं अग्रे प्रायश्चित्त-
 इत्यादिभिः पंचभिर्मन्त्रैः पंचाज्याहुतीर्हुत्वा । तद्यथा । अग्रे प्रायश्चित्ते त्वं
 देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै प-
 तिष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्रे ॥ वायो प्रायश्चित्ते त्वं
 देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै प्र-
 जाप्ती तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे ॥ सूर्य प्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 पशुष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं सूर्याय । चंद्र प्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 गृह्णी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चंद्रमसे । गंधर्वप्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 यशोष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं गंधर्वाय । ततः स्थालीपा-
 केन प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये ॥ इति प्राजापत्यांतं हुत्वा
 अग्रे प्रायश्चित्तइत्यादिप्राजापत्यांतानां षड्वाहुतीनां संस्त्रवमुदपात्रे
 प्राक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोपि संस्त्रवं प्राक्षिपेत् । अन्यासामा-
 हुतीनां पात्रांतरे संस्त्रवान्प्राक्षिपेत् । ततोऽग्रे स्विष्टकृते । हुत्वा
 ऽज्येन महान्यादित्यादिप्राजापत्यांतानवाहुतीर्वा जुहोति । ततः पात्रां
 तरस्थान् संस्त्रवान् प्रास्थ पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उद-
 पात्रादुदमादाय वधूं मूर्धन्यभिधिचति । या ते पतिष्ठी प्रजाप्ती पशु-
 ष्ठी गृह्णी यशोष्ठी निदिता तनूर्नारधी ततएनां करोमि सा जीर्य
 त्वं मया सहासाविति इत्यनेन मंत्रेण अथ वरः वधूं स्थालीपा-
 कं हुतशेषं सकृत्प्राशयति । प्राणैस्ते प्राणान्तसंदधामि अस्थिभि-

रस्थीनि माठि-सैमाठि-सानि त्वचा त्वचमिति अनेन मंत्रेण सा च
 भर्त्रा मंत्रे पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुकाले रजोदर्शने संजाते पुण्याहे
 गर्भाधाननिमित्तं मातृपूजापूर्वकं स्वयं आभ्युदधिकं कृत्वा रात्रावभि-
 गमनं कुर्यात् । अभिगमनानंतरं वध्वादक्षिणस्कंधस्योपरि दक्षिणह-
 स्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमसि
 श्रितं । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जिविम शरदः
 शतर्त-शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेण । एवं आढवर्जं
 प्रत्युत्तुकालमभिगमनं कुर्यात् । यथाकामी वा भवेत् ऋतुकालाभिगमनं
 कुर्वन् ब्रह्मचर्यात् न स्वलति । ‘ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्या श्रतस्त्रश्च
 वर्जयेत्’ । इतियाज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमने ■ दोषस्य
 श्रवणात् । “ऋतुस्नातां तु योभार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां
 ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ ऋतुस्नातां तु योभार्या शक्तः
 सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः” ॥
 इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । यथाकाम्ये
 तु न नियमः ॥ यथाकामी चेति विकल्पविधाभात् । ‘अतो लोकानन्त्यं
 दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्त-
 व्याश्च सुरसिताः’ । इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षणविहितत्वात् ।
 तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवात् तद्रक्षार्थं यथाकाम्यमि-
 ति चतुर्थपिद्वितीः ॥ विष्णुपुराणे । “ऋतावभिगमः शस्तः त्वप-
 त्न्वामवन्निषिते । पुन्नामर्से शुभे काले श्रेष्ठे युग्मास्तु रात्रिषु ॥
 नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां । नाप्रशस्तां न कुपि-
 तां नानिष्टां न च गुर्विणीं ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषि-
 तं । सुत्सामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ स्नातः स्वगंधवृत्त-
 प्रीतोनाध्यातः क्षुधितोपि वा । सकामः सानुसमश्च व्यवायं पुरुषो-
 ब्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्यां पूर्णिमा । पर्वण्येतानि

राशेन्द्र रविसंक्रांतिरेव च ॥ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्
विष्णुब्रह्मभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ १ ॥ इति चतुर्थीक-
र्मपद्धतिः ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकठं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमास-
देवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो-
देवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ १ ॥ विश्वेभ्योदेवे-
भ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च ॥ २ ॥ वैश्व
देवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
॥ ३ ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिष्ठं हरति नमः स्त्रियै नमः
पुठंसे वयसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय
पापिनां पतये नमः । ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे
वसंतउतवारण्ये तेभ्योनमोस्तु बलिमेभ्योहरामि
स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददत्विति ॥ ४ ॥ शेषम-
द्भिः प्रप्लव्य ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ ५ ॥ ॥ १२ ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकठं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो
हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावा-
पृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षाणामादयः पक्षादयः तासु पक्षादिषु
भूतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तं तथापि संधिमभितोयजेतेति
वचनात् । “पर्वण्योश्चतुर्थीशआद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः
सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति ” पर्वचतुर्थीशोपि यागकालत्वेना-
भिमतः तथा “पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते । तदैव

यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेहनि ॥ ” तत्रापि “ संधिर्यदा पराह्ने
 स्याद्यागं प्रातः परेहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागं चतुर्थेपि न दुष्यती
 ति” इत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय । पर्वदिवसे कृतौ यवसयिकाशनः
 सपत्नीकः शालायां जवनेनाग्निं रात्रौ जाग्रन् मिश्रइतिहासमिश्रोवा
 पृथक् शयित्वा प्रातःकृतस्नानसंख्यावन्दनप्रातर्होमः स्वाचांतोमेः पश्चात्
 प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाज्यभागांते दर्शं
 दर्शं देवताभ्यः पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा
 ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवाद्यावापृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति ॥ विश्वेभ्योदेवे-
 भ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च ॥ बलिहरणं स्थाली-
 पाकादेव विश्वेभ्योदेवेभ्योभूतगृह्येभ्यः । आकाशाय च बलिहरणं
 बलिदानं । वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति । अग्नये स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
 वैश्वदेवस्य विश्वेदेवादेवापिष्टमनुष्यादेवताअस्येति वैश्वदेवः पाकः
 पंचमहायज्ञार्थं साधितपाकइत्यर्थः । ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति
 विश्वेदेवसंबद्धस्य चरोस्तद्भूतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथं नोच्य
 ते । यथावृषोत्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथमेव पिष्टमयः पूर्व-
 सिद्धश्चरुर्गृह्यते किमिति पंचमहायज्ञार्थः । उच्यते । स्थालीपाकर्तुं श्रप-
 यित्वेत्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनांतत्त्वाद्द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभा-
 वोऽवगम्यते । पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानं पंच-
 महायज्ञार्थं वैश्वदेवपाकस्य सद्भावात्सिक्तेते । पंचमहायज्ञार्थस्य वैश्व-
 देवत्वं कुतइति चेत् । वैश्वदेवाद्भ्रातृपर्युक्ष्येति सूत्रात् । अग्नौ
 जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मतामाभूदिति । अग्नये स्वाहेत्यादिप्रयोग
 दर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये
 विश्वेभ्योदेवेभ्योहुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच्च अग्नये स्विष्टकृते
 जुहोति ततः शेषः समाप्तिं विधाय ॥ वासतः स्त्रीबलिर्हराति ॥

प्रयोगे वक्ष्यमाणैर्नमः स्त्रियइत्यादिभिर्मन्त्रैः बाह्यतः शालायाः प्रांगणे स्त्रीबलिं रुयादिभ्योबलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति शेषमन्त्रिः प्रप्लाव्य स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुं अद्भिर्जलेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा अत्रापः प्रणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात् ततोब्राह्मणभोजनं व्याख्यातं सूत्रार्थः ॥ अथ पक्षादिकर्मोच्यते ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाम्बुदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमाषममांसं अक्षारालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दंपती पृथक् शयीयातां प्रातः स्नात्वा संध्यावंदनानंतरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत् तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्वा पक्षादिकर्मणाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने वैश्वदेवाज्ञासादनं विशेषः तत्प्रोक्षणं च आज्यभागांतं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिवार्य स्त्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा अग्नीषोमाभ्यार्त-स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उपांशु पुनः अग्नीषोमाभ्यार्त-स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उच्चैः ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यार्त-स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां हुतशेषं स्त्रुवेण अग्रेरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः भूतृह्येभ्योनमः इदं भूतृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय वेति स्त्रुवेण बलित्रयं दत्वा अभिचारितवैश्वदेवाज्ञात्स्त्रुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा भूरित्यादि प्राजापत्यांतानवाहुती-र्जुह्यात् संस्ववप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपतिः न प्रणीताविमोक्तः ब्रह्मणे

दक्षिणादानांतं कृत्वा चरुशेषमादाय शालायाबहिरुपलिप्तायां भूमौ
प्राङ्मुख उपविश्य स्तुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै । नमः पुठ-से वयसे
नमः इदं पुठ-से वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये
नमोये मे प्रजामुपलोभयंति आमे वसंतउतवाऽरण्ये तेभ्यः इदं ये
मे इत्यादि नमोस्तु बलिमेभ्योहरामि स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददतु
इदं स्त्रियै पु-से वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये ये
मे प्रजामुपलोभयंति आमे वसंतउत वाऽरण्ये तेभ्यः
इदमेभ्य इति वा त्यागः शेषं प्रणीताङ्गिः प्रच्छाव्याचम्या-
ग्निस्मीपमागत्य प्रणीताविमोकं कृत्वा एकस्मै ब्राह्मणाय भो-
जनं ददामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकर्मविधिः । दर्शं पुनरियान्वि-
शेषः । स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इंद्राग्निधामिति दर्शदेवताभ्यो-
होमः अनुदिते चारंभः शेषं समानं । “सायमादिप्रातरंतमेकं कर्म
प्रचक्षते । पौर्णमासादिदर्शंतमेकमेव विदुर्बुधाः ” ॥ इतिवचनात् । क-
ष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्टैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मरंभः
यत्तुच्छंदोगपरिशिष्टवचनं “ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोपि चाग्निमः ।
यआयाति सहोतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः ” तत्पुनराधानविषयं तच्छा-
स्त्रिविषयं वा ॥ इति पक्षादिप्रयोगः ॥

सा यदि गर्भं न दधीत सिर्ठ-ह्याः श्वेतपुण्या
उलोप्स्य पुण्येण मूलमुत्पाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां
निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामा-
सिञ्चति । इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना स-
रस्वती । अस्याअहं बृहत्याः पुत्रः । पितुरिव नाम
जग्रभमिति ॥ १ ॥ ॥ १३ ॥

सा यदि गर्भं न दधीत ॥ सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ॥ सिर्द्धाः श्वेतपुष्पाउपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायां मर्शित्वेति ॥ गर्भधारणोपायमाह सिर्द्धाः कंटकारिकायाः कथं भूतायाः श्वेतपुष्पाः श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्पेण चंद्रमसा युक्तेन पुष्पनक्षत्रेण मूलं शिफां उत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेषं यथा भवति तथा पिष्ट्वा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणे नासारेण्ड्रेऽवर्शित्वेति क्षारयति भर्ता इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती अस्याअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम अग्रममित्येतेन मंत्रेण ॥

अथ पुर्ण-सवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्यंदतइति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुर्ण-सा नक्षत्रेण चन्द्रमायुज्येत तदहस्यवास्याप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्य न्यथोधावरोहांछुंगांश्च निशाया-मुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनठ-हिरण्यगर्भोऽन्नयः संभृतइत्येताभ्यां ॥ ३ ॥ कुशकंटकठ-सोमार्ठ-शुं चैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विरुत्यैनमभिमंत्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

अथ पुर्ण-सवनं ॥ अथ अवसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं व्याख्यास्यते ॥ पुरा स्यंदतइति ॥ पुरा अग्रे स्यंदते चलिष्य-

ति यावत्सुरा निपातयोर्लङिति पुरायोगे भविष्यदर्धे वर्तमानप्रयोगइति हेतोः ॥ मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुठ-सा नक्षत्रेण चंद्र-मायुज्येत ॥ गर्भधारणकालात् । द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नह-नि उपवास्याभोजनं कारयित्वा भार्यां आह्वाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अंतरीयोत्तरीये द्वे परिधाय्य परिधानं कारयित्वा ॥ न्यग्रोधावरोहांलुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनं ॥ न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनं अव-रोहंति जायंते इत्यवरोहस्तान् गुंगान् तदग्रपष्ठवान् मुकुलाकारान् सान्निध्याच्चकारोवरोहसमुच्चयार्थः ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधारणा-र्थाक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुः । दक्षिणनासारंग्रे मंत्रविशे-षमाह ॥ हिरण्यगर्भोद्भूतः संभृतइत्येताभ्यां ऋग्भ्यां कुशकंटक-सोमांशुं चैके ॥ एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुंगेषु पिष्ट्वामाणेषु कुशस्य कंटकं मूलं सोमांशुं सोमलताखंडं च प्रक्षिपंति तत्पक्षे द्रव्य-चतुष्टयपेषणं ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा ॥ उत्संगे कृत्वा सयदि कामयेत् ॥ सयदि कामयेद्दीर्यवान्स्स्यादिति विकृत्यैनभभिर्मंत्रयते सुपर्णोसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ अत्र काम्यमाह सभर्ता यदि कामयेत अयं गर्भः दीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितिच्छेत् तदा अस्या भार्यायाउपस्थे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्वा विकृतिच्छं-दस्कथा सुपर्णोसीत्यनया ऋचा स्वःपतेत्यंतया एनं गर्भमभिमंत्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मंत्रं जपतीत्यर्थः विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रममंत्रेभ्यः प्राक् पूर्व यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन् दिने पुनस्तत्रयु-क्तश्चंद्रः तत्र तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युद-यिकं विधाय तां स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाय्य रात्रौ न्यग्रो-धावरोहांलुंगांश्च उदकेन पिष्ट्वा पक्षे कुशकंटकं सोमांशुं च तत्रासिका-

यादक्षिणपुटे आसिचति भर्ता हिरण्यगर्भोऽस्यः संभृतइति ऋग्भ्यां
सयदीच्छेत् वीर्यवान् स्यादथं गर्भः तदा तस्याः स्त्रियाः उदशराशं
उपस्थे कृत्वा सुपर्णोसीत्यनया विष्णोः क्रमोसीत्येतस्मात् प्राकृपठितया
विकृत्या ऋचांतर्गर्भमभिमंत्रयते पितॄ ॥

अथ सीमंतोन्नयनं ॥ १ ॥ पुठं सवनवत् ॥ २ ॥
प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा तिलमुद्रमिश्रठं स्था-
लीपाकठं श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपी-
ठउपविष्टायायुग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च-
दर्भपिंजूलैरुयेण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचा-
त्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ ४ ॥
प्रतिमहाव्याहृतिवा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमावध्नाति ।
अयमूर्जावितोवृक्षऊर्जीवफलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अ-
थाह वीणागायिनौ राजानठं संगायेतां योवाप्य-
न्योवीरतरइति ॥ ७ ॥ निबुक्तामप्येके गाथामुपो-
दाहरंति । सोमएव नोराजेमामानुषीः प्रजाः । अ-
विमुक्तचक्रआसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदी-
मुपावसिता भवति तस्यानामगृह्णाति ॥ ८ ॥ ततो
ब्राह्मणभोजनं ॥ ९ ॥ ॥ १५ ॥

अथ सीमंतोन्नयनं पुठं सवनवत् ॥ अथ पुंसवनानंतरं क्रम-
प्रति सीमंतोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्यस्रुत्वास्थते तच्च षष्ठेऽष्टमे

वा मासे पुठे-सवनवत् पुनक्षत्रे भवति प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा
 आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् गर्भांतरे-
 प्वनियमइति कर्कोपाध्यायः अन्ये तु प्रथमगर्भेवेति तथा चाश्वला-
 यनगृह्यपरिशिष्टं प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कारइति ।
 “सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयते ससर्वः
 संस्कृतो भवेत्” इति हारीतोदेवलश्च “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
 संस्कृता” उपशासाष्टवनाहतवासोयुगपरिधापनानि व्रतिना गृह्यते
 ॥ तिलमुद्रमिश्रध्व-स्थालीपाकर्ष-श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा ॥ तत्र
 विशेषमाह तिलैर्मूत्रैर्मिश्रितिलमुद्रमिश्रस्तं स्थालीपाकं ओदनं चर्तुं
 श्रपयित्वा आज्यभागाति प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्ट-
 कृदादिप्राधानांतं विदध्यात् ॥ पश्चादग्नेर्मर्द्रपीठउपविष्टायां ॥ अग्नेः
 पश्चिमतः भर्तुर्दक्षिणतः मृद्धासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां युग्मेन
 सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिजूलैरुपेत्या शलल्या वीरतरशं-
 कुना पूर्णचात्रेण च सीमंतसूध्वं विनयति ॥ भूर्भुवः स्वरिति मवि
 महाव्याहृति वा ॥ ततोभर्ता औदुंबरेण उदुंबरवृक्षोद्भवेन युग्मेन
 द्रुचादियुग्मेन द्रुचादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्वफलएकस्त-
 वकनिषद्धेन त्रिभिश्च दर्भपिजूलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्वा-
 नेषु श्वेता त्र्येणी तथा त्र्येण्या शलल्या शल्यकाख्यपक्षकंठकेन
 वीरतरशंकुना शरेषीकया आश्वत्येन वा शंकुना पूर्णचात्रेण च
 सूत्रेण पूर्णं पूर्णचात्रं सूत्रकर्तनसाधनं तर्कुरिति यावत् तेन लोह-
 कीलकेन च चकारः सर्वसमुच्चयार्थः अतश्चौदुंबरयुग्मादिभिः सर्वैः
 पुंजीकृतैः सीमंतं स्त्रियाऊध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटांतरमारभ्य
 केशान् द्विधा करोति भूर्भुवः स्वविनयामि इत्येतावता मन्त्रेण
 सकृदेव पक्षांतरमाह प्रतिमहाव्याहृति वा अपवा प्रतिमहाव्याहृति
 महाव्याहृति महाव्याहृति प्रति विनयति तत्रश्च भूर्भुवनयामि मुव-

विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिविनयनं भवति अत्र व्यावृत्तिमंत्रपदानां आख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्त्तव्यः तत्र विधियुक्तस्य मंत्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणम्य विनयामीत्यध्याह्रियते ॥ त्रिवृतमावध्नाति ॥ त्रिवृतं वेणीं प्रति आवध्नाति पुंजीकृतमौदुंबरादिपंचकं वेण्यां विनियुनक्तीत्यर्थः अयमूर्जावतोवृक्षउर्जीवफलिनी भवेति मंत्रेण ॥ अथाह वीणागाथिनौ राजानर्ठसंगायेतां योवाप्यन्योवीरतरइति ॥ अधौदुंबरादिपंचकस्य वेणीबंधनानंतरं आह ब्रवीति । किं । हे वीणागाथिनौ राजानं भूपतिं संगायेतां राजवर्णनसंबद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यग्गायेतां युवां अथ वा योन्योपि राजव्यतिरिक्तोवीरतरः प्रकृष्टोवीरः शूरस्तं संगायेतामित्यनुषंगः इत्याह ब्रवीति ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति ॥ एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मंत्रमुपोदाहरन्ति पठन्ति अपि समुच्चयार्थः तत्परोक्षे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चितं भवति पक्षांतरे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा तां गाथामाह ॥ सोमएव नोराजेत्यादितरे तुल्यमित्यंता ॥ पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानां एकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपिशब्दोविवक्षितार्थः स्यात् असाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्यानामगृह्णाति ततोर्गर्भिणी यां नदीं उपसमीपे आवसिता स्थिता भवति तस्यानद्याअसाविति गंगा यमुना इत्येवं प्रथमांतं नाम गृह्णाति ततोर्बाह्वर्णभोजनमित्युक्तार्थमिति सूत्रव्याख्या ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र प्रथमे गर्भे षष्ठेष्टमे वा मासि पुत्रशस्त्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिः शालायां पंचभूतस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात् तत्र विशेषः पात्रासादने आज्यभागानंतरं तंदुलतिलमुद्गानां क्रमेण पुथगासादनं उपकल्पनीयानि मृदुपीठं पुष्पान्यादुंबरफलमृनि

एकस्तवकनिबद्धानि त्रयोदशपिञ्जलाः ज्येष्ठी शलली वीरतरशंकुः
 शरेषीका आश्वत्थोवा शंकुः पूर्णं चात्रं वीणागायिनी चेति आज्य-
 मधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रशिष्याधिश्रित्य इषच्छृतेषु मुद्गेषु
 तिलतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यम्भिकरणं कुर्यात् तत आज्यभागाति
 स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं
 विधाय स्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं महाव्याहत्यादिप्राजाप-
 त्यातानवाहुतीहुत्वा संस्तवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे
 दत्त्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परि-
 हिताहतवासोयुग्मायां भद्रपीठउपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुबरेण
 त्रिमिश्र दर्भोपिञ्जलैरुयेण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण चेत्येतैः
 सर्वैः पुंजीकृतैः स्त्रियाः सोमंतं भूर्भुवःस्वर्विनयामीति ऊर्ध्वं विनयति मंत्रे-
 ण सकृत् यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिविनयति
 ततो विनयनसाधनमौदुंबरादिपंचकं स्त्रियावेण्यां बध्नाति अयमूर्जा-
 वतोवृक्षउर्जीवफलिनी भवेति मंत्रेण अथ वीणागायिनी राजानं संग-
 येतामिति प्रैषं ददाति । अथवा अमुकं वीरतरं संगयेतामिति त-
 तस्तौ यद्गानाय प्रेषितौ तं गायंतः अथ वा विणागायिनी सोमं
 राजानं संगयेतामिति प्रेषितौ सोमएव नो राजेयामानुषीः प्रजाः
 अविमुक्तचक्रासीरंस्तीरे सुम्यं इत्यंतां गाथां वीणागायिनी गायतः ॥
 इति विकल्पपक्षः समुच्चयपक्षे राजानं अन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं
 वा संगयेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः असौ स्थाने समीपावस्थिताया
 गंगाप्रमुखायानद्याः संबुद्ध्यंतं गंगेत्यादि नाम शृङ्गाति गर्भिण्येव ततो-
 ब्राह्मणभोजनं ददाति अथ प्रथमगर्भइति वचनात् स्त्रीसंस्कारकर्म-
 त्वाच्च यतः "सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं
 प्रसूयंते ससर्वः संस्कृतो भवेत्" न प्रतिगर्भं सीमंतोन्नयनं पुंसवनं तु
 दृष्टार्थत्वाद्वाप्यकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्यइति
 प्राग्यस्यैतइति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अवैतु
 पृश्निः शेवल्लर्ठशुने जराध्वत्तवे । नैवमार्त्त-सेन
 पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमवराजरायु पद्यतामिति
 ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधा-
 जननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णा-
 तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधा-
 मि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः
 स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ ४ ॥ अथास्यायुष्यं
 करोति ॥ ५ ॥ नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति
 अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वा-
 युषायुष्मंतं करोमि । सोमआयुष्मात्सौषधीभि-
 रायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्त-
 द्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि देवाआयु-
 ष्मंतस्तेऽमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ।
 ऋषयआयुष्मंतस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मं
 तं करोमि पितरआयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन
 त्वायुषायुष्मंतं करोमि यज्ञआयुष्मान्त्सदक्षिणाभि-
 रायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि समुद्रआयु-
 ष्मान्त्सस्त्ववंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करो-

मीति ॥ ६ ॥ त्रिस्त्रिंशद्यायुषमिति च ॥ ७ ॥ सद्यदि
 कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृश-
 शेत् ॥ ८ ॥ दिवस्परित्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं प-
 रिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं पंचब्राह्मणानवस्थाप्य
 ब्रूयादिममनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वोब्रूयात्प्राणे-
 ति ॥ ११ ॥ व्यानेति दक्षिणः ॥ १२ ॥ अपानेत्य-
 परः ॥ १३ ॥ उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समानेति
 पंचमउपरिष्ठादवेक्षमाणोब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा
 कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ सयास्मिन्देशे
 जातोभवति तमभिमंत्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि
 चंद्रमसि श्रितं । वेवाहं तन्मां तद्विद्यात्पदयेस श-
 रदः शतं जीवेम शरदः शतं गृणुयाम शरदः श-
 तमिति ॥ १७ ॥ अथैनमभिमृशत्यश्मा भव पर-
 शुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि
 सजीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥ अथास्य मातर-
 मभिमंत्रयतइडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीज-
 नथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकर-
 दिति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य
 प्रयच्छतीमं स्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते स्तनइति
 उत्तरमेतान्यां ॥ २१ ॥ उदपात्रं शिस्तोनिद-

धात्यापोदेवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवम-
 स्थार्ठः सूतिकायार्ठः सपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ २२ ॥
 द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः
 फलीकरणमिश्रान्सर्वपानघ्रावावपति शंडामर्काउप-
 वीरः शौण्डिकेयउल्लूखलः । मलिम्मुचोद्रोणासश्वघ
 वनोनश्यतादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किं
 वदंतउपश्रुतिर्हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणि-
 र्हीन्रीमुखः सर्वपारुणश्वघवनोनश्यतादितः स्वाहेति
 ॥ २३ ॥ यदि कुमारउपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरी-
 येण वा पिताक्रआधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कू-
 र्कुरोबालबंधनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु
 सीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं ॥ यत्ते देवावर
 मबहुः सत्त्वं कुमारमेव वावृणीथाः । चेच्चेच्छुनकसृज
 नमस्ते अस्तुसीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं यत्ते
 सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चे
 छुनकसृजनमस्ते अस्तुसीसरोलपेताऽपव्हरेति
 ॥ २४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न
 हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामोयत्र चाभि-
 मृशामसीति ॥ २५ ॥ ॥ १६ ॥

सोष्यन्तीमाद्भिरभ्युक्षयेजतु दशमास्यइति प्राग्यस्यैतइति
 ॥ सोष्यतीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्ता अङ्गिर्जलेन अभ्युक्षति प्राप्ति-
 चति एजतु दशमास्यइत्येतया प्राग्यस्यैतइति प्राक्पठितया ऋचा
 अथवसानया विराट्जगत्या ॥ अथावरावपतनम् ॥ अथाभ्युक्षणानंतरं
 अवरावपतनं अवरं उल्वं जरायुवेष्टितं गर्भवेष्टनं अवाचीनमधः पत-
 त्थनेन जप्तेनेत्यवरावपतनोमंत्रः तं स्त्रिसर्मापि उपाविश्य भर्ता जपति
 यथा अवैतु एभिश्चैव लमित्यादि अवरा जरायु पद्यतामित्यंतं ॥ जातस्य
 कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ततः
 जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य अच्छिन्नायां नाड्यां अखंडिते नाले सति
 मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति
 पिता मेधाजननं तावदाह ॥ अनामिकया सुवर्णां तर्हितया मधुघृते प्रा-
 शयति घृतं बाभ्रुस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधा-
 मियूर्ध्वः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनाच्छा-
 दितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वादशमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं
 कुमारं सकृत् प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टि भूस्त्वय्येत्यादि सर्वं
 त्वयि दधामीत्येतेन मंत्रवाक्यसमुदायेन 'नत्त्वर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति'
 जैमिनिमूत्रात् 'सुसिद्धंतचयोवाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्य-
 भरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यं एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं
 निराकांक्षं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमंत्रत्वमिति प्रतिपाद-
 नात् कथं मंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वं अत्रोच्यते सत्यं यदि इति-
 कारादिकं मंत्रावसानज्ञापकं किञ्चित् स्यात् तदैतच्छक्यं अत्र पुन-
 रितिकारोमंत्रावसानज्ञापकोजागर्ति तेन नायं दोषः यथा सर्वैः
 भूर्भुवः इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पंचमिराहवर्ग-
 यमादधाति भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुदायस्य इति-
 कारेण मंत्रावसानं ज्ञायते कातीयमूत्रेण दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति

मूर्ध्नुवइति आहवनीयमादधाति मूर्ध्नुवःस्वरिति अत्र यद्यपि एकैकस्या-
व्याहृतेर्मंत्रत्वं युक्ते समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण
द्वयोरपि व्याहृत्योर्मंत्रत्वं व्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्र-
वाक्यानां इतिकारादिविनियोजकेन मंत्रैक्यं तत्र तत्रायमेव न्यायो-
नुसर्तव्यः ॥ अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे
जपति ॥ अथ मेधाजननानंतरं अस्य कुमारस्यायुष्यं आयुष्ये हितं
जीवनवर्द्धनं । कर्म करोति । तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां
दक्षिणकर्णे वा इतिनियमाधिकरणे सप्तमी गंगायां घोषइतिवत् तेन
नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपत्प्रिरायुष्मानित्यादिकान्मंत्रान्
त्रिर्जपति त्रीन्वारान् उपांशु पठति अभिसोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञस-
मुद्भूतत्वंताम् ॥ अथायुषमिति च ॥ ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि
तन्नोअस्तु त्र्यायुषमित्यंतं च मंत्रं तथैवत्रिर्जपति । इदं त्र्यायुष्यकरणं
कालातिक्रमेपि क्रियते मेधाजननं मुख्यकालातिक्रमान्नवर्त्तते तस्मात्कु-
मारं जातं वृतं चैवाग्ने प्रतिलेहयंति स्नानं वानुधापयंतीति जातमात्रस्य
कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् ॥ सयादि कामयेव सर्वमायुरि-
यन्नदिति वात्सप्रेणेनमभिमृशेत् ॥ सः पिता यदि हप्सेत् अथ
कुमारः सर्वं संपूर्णं आयुर्जीवितं इयात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्समे-
ण वत्साराग्निना भालंदनेन दृष्टेनानुवाकेन एनं कुमारं अभिसमंततः
सर्वं शरीरमालभेत् तत्र विशेषमाह ॥ दिवस्परीक्षेतस्यानुवाक-
स्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ दिवस्परीत्यादिकोद्वादशचोनुवाकोवा-
त्सप्रः एतस्य उत्तमां अंत्यां द्वादशीं अस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशि-
नाष्टि व्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः ॥
श्रुतिदिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुभाषितेति पूर्वो-
ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपरजदानेत्युत्तरतः स-
न्नेतिपंचमउपरिष्ठादवेक्षमाणोब्रूयात् स्वयं वा कुर्यादनुपरिष्ठा-

ममविद्यमानेषु इत्यंतं सूत्रं ॥ कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति
 चतसृषु दिक्षु प्राच्यादिषु मध्ये च यथाक्रमं पंच ब्राह्मणान् अवस्था-
 प्य संनिवेश्य कुमाराभिमुखान् तान् प्रतिब्रूयात् । किं । इममनुप्राणितेति
 इमं कुमारं अनुप्राणितं अनुलक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः ततः
 प्रेषिताब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण प्राणइति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वोब्रूयात्
 व्यानेतिदक्षिणोब्राह्मणः अपानेतिपश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति
 पंचमः उपरिष्ठादूर्ध्वमवेशमानः अविद्यमानेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्रा-
 णनं कुर्यात् कथं अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वदिकां दिशं
 प्राणेत्यादि अनुपरिक्रामेण णमुलंतं अस्मिन् पक्षे प्रैषाभावः सयस्मिन्
 देशे जातोभवति तमभिमंत्रयते सः कुमारः यस्मिन् देशे भूमागे
 उत्पन्नः पतति तं देशं अभिमंत्रयते हस्तेन स्पृशति वेद ते भूमिः
 इत्यादि शरदः शतमित्येतेन मंत्रेण अथैनमभिमृशत्यशमाभवेति अथ
 जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरं एनं कुमारं पिताभिमृशति समंततः सर्वशरीरे
 स्पृशति अश्मा भवेत्यादिना सजीव शरदः शतमित्येतेन मंत्रेण वात्स-
 र्याभिमर्शनादि एतदभिमर्शनांतं कालव्यतिक्रमेपि क्रियते संस्कारकर्म-
 कत्वात् अथास्य मातरमभिमंत्रयते इडासीति अथ कुमाराभिमर्श-
 नानंतरं अस्य कुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभिलक्षीकृत्य इडासी-
 त्यादिना वीरवतोकरदित्येतेन अथास्यै दक्षिणर्ध-स्तनं प्रक्षाल्य
 प्रयच्छतीमर्ध-स्तनमिति यस्ते स्तनइत्युत्तरमेताभ्यां अथाभिमंत्रणं कृत्वा
 अस्यै अस्त्राः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति
 इमर्ध-स्तनमित्येतयश्चां ततउत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते
 स्तनइमर्ध-स्तनमित्येताभ्यामृग्म्यां उदपात्रर्ध-शिरस्तोनिदधात्यापोदेवेषु
 जाग्रयेति उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरः प्रदेशे कुमारस्य निदध्नाति
 स्थापयति आपोदेवेष्वित्यादिना जाग्रयेत्येतेन मंत्रेण ह्यारदेशे सूति-
 कामिगुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरमभिभ्रान् सर्षपानमा-

वावपति शंडामर्काइत्यादि ततः पंचभूतस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिका-
 गृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा उत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेलयोः
 सायं प्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः मिश्रान् युक्तान् सर्वेषां
 तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शंडामर्काइति ॥ आलि-
 खन्ननिमिषइति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां आवपनोपदेशात् होमेतिकर्तव्यता
 निवृत्तिः नैमित्तिकमाह यदि कुमारउपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
 वा पितांकआवाध जपति कूर्कुरइत्यादि यदि चेत्कुमारोबालग्रहः तं
 बालं उपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहणसाधनेन
 तदलामे उत्तरीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य छदयित्वा अंके उत्संगे
 निधाय धृत्वा कूर्कुरइत्यादिकं अपहरेत्वंतं मंत्रं जपति अभिमृशति
 न नामयति जपति कुमारस्य सर्वांगमभिमृशति न नामयतीत्यादि
 यत्र चाभिमृशामसीत्यंतेन मंत्रेणेति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥
 सोष्यंती स्त्रियं एजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अस्त्रजरायुणा सहेत्यंतया
 आद्भिरभ्युक्षति पतिः ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलर्ठ-शुने जराध्व-
 त्तवे नैव मार्तसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतमवरा जरायु पद्यतामित्यंतं
 अवरावपतनं मंत्रं जपति तत्र यदि कुमारउत्पद्यते तदा मातृपूजा-
 भ्युदयिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति तत्र मेधाजननं
 यथा अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनांतर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं
 कुमारं भूस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामी-
 त्यनेन मंत्रेण सकृत्प्राशयति अयायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नाभि-
 समीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्रआयुष्मानि-
 त्यंतानष्टौ मंत्रान् त्रिजपति अग्निरायुष्मात्सवनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन
 त्वायुषायुष्मतं करोमि सोमआयुष्मात्सओषधिमिरायुष्मांस्तेन त्वायुषा-
 युष्मतं करोमि ब्रह्मायुष्मतद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मतं करोमि-
 देवायुष्मतस्तेभ्यतेनायुष्मतस्तेन त्वायुषायुष्मतं करोमि ऋषय आयुष्मतं

स्ते ब्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि पितरआयुष्मन्तस्ते स्वधाभि-
 रायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि यज्ञआयुष्मान्त्सदक्षिणाभिरायुष्मां
 स्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि समुद्रआयुष्मान्त्सस्त्वन्तीभिरायुष्मांस्तेन
 त्वायुषायुष्मन्तं करोमि इति ततस्त्रयायुषं जमदग्नेः कस्यपस्य त्रयायुषं
 यदेवेषु त्रयायुषं तन्नोअस्तु त्रयायुषमिति मंत्रं त्रिर्जपति सपिता यदि
 कामयेत अयं कुमारः सर्वभायुरिष्यादिति तदा तं कुमारं दिवस्परी-
 त्वारम्य उशिजोविवह्वरित्यंतेन वात्सप्रसङ्गकेनानुवाकेनाभिमृशेत् अथ
 कुमारस्य पूर्वादि चतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अव-
 स्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् ततः पूर्वदिक्स्थितोब्राह्मणः
 कुमारं लक्ष्मीकृत्य प्राणइति दक्षिणोव्यानइति पश्चिमः अपानइति
 उत्तरउदानइति पंचमः समानइति उपरिष्ठादवेक्षमाणः ब्रूयात् अ-
 विद्यमानेषु तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमारामिमुखं
 स्थित्वा प्राणेत्यादिः पूर्वोक्तं ब्रूयात् आस्मिन् पक्षे न ग्रैधः ततोय-
 स्मिन् देशे कुमारोजातोभवति तं देशं वेद ते भूमिद्वयं दिवि चंद्रमसि
 श्रितं । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
 शृणुयाम शरदः शतं इत्यंतेन मंत्रेणाभिमंत्रयते अयैनं कुमारं अश्मा-
 भव परशुर्भव हिरण्यमस्त्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः
 शतमित्यंतेन मंत्रेणाभिमृशति अथास्य कुमारस्य मातरमभिमंत्रयते
 इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः सात्वं वीरवती भव यास्मा-
 न्वीरवतोकरदित्यनेन मंत्रेण अथ अस्य कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं
 प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमर्त-स्तनमित्यनयर्चा ततउत्तरं वामं प्रक्षाल्य
 प्रयच्छति यस्ते स्तनइमर्त-स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां ततः कुमारस्य शि-
 रःप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णं पात्रं निदधाति स्थापयति आपोदेवेषु
 जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यार्ध-सूतिकायार्ध-सपुत्रिकायां जा-
 ग्रथेत्यनेन तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति ततः सूतिकाग्रहस्थ-

द्वारदेशे पंचभूस्कारान् कृत्वा सूतिकार्मिं स्थापयित्वा सायंप्रातःसंध्या-
 द्वये फलीकरणमिश्रान् तदुलकणयुतान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ हस्तेन
 जुहोति यावत्सूतिकोत्थानं । कथं शंडामर्काउपवीरः शौडिकेयउलूखलः
 मालिन्नुचोद्वौणासश्चवनोनश्यतादितः स्वाहा ॥ इत्यनेन मंत्रेणैकामाहुतिं
 आलिखन्ननिमिषः किंवदंतउपश्रुतिः हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणि-
 नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्चवनोनश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन द्वि-
 तीयां इदमग्नयइत्युभयत्र त्यागः यदि कुमारग्रहोबालमुपद्रवेत्तदा तं
 बालं जालेन उत्तरीयेण वा वस्त्रेण प्रच्छाद्य अंके गृहीत्वा पिता जपति
 कूर्कुरः कुकूर्कुरः कूर्कुरोबालबंधनः चेष्वेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु
 सीसरोलपेताव्हर तत्सत्यं । यत्ते देवावरमददुः सत्त्वं कुमारमेव वा वृ-
 णीषाः चेष्वेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं यत्ते
 सरमा माता सीसरःपिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेष्वेच्छुनक सृज न-
 मस्ते अस्तु सीसरोलपेतापव्हरेत्यंतं मंत्रं न नामयति न रुदति न
 हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामोयत्र चाभिष्टुशामसीत्यनेन मंत्रेण
 पिता कुमारमभिष्टुशति ॥ १६ ॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता
 नाम करोति ॥ १ ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोष-
 वदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितं
 ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारांतर्धस्त्रियै तद्धितं ॥ ३ ॥
 शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य
 ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदी-
 क्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ १७ ॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति
 ॥ असवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूत्रिकां सूतिकाग्रहादुत्थाप्य

नामकरणांगतया ब्राह्मणान् त्रिं भोजयित्वा पिता अपत्यस्य नामधेयं करोति अत्र दशम्यामिति सूतकांतोपलक्षणं ततश्च यस्य यावति दिनानि सूतकं तदंतदिने सूतकोत्थापनमित्यर्थः अपरदिने च नामकरणं तथा च गोभिलसूत्रं “दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति” याज्ञवल्क्यवचनं अहन्येकादशे नामेति नामकरोतीत्युक्तं तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यात्तद्विदितमयुजाक्षरमाकारांतं स्त्रियै तद्वितं ॥ द्वे अक्षरे यस्य तद् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरं अनयोर्विकल्पः किं च घोषवदादि घोषवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तत् घोषवदादि घोषवति चाक्षराणि गघङनझनडढणदधनबभमहइत्येतानि अंतरंतस्थं अंतर्मध्ये अंतस्थास्य तदंतरंतस्थं अंतस्थायरलवाः दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमहस्वं अभिनिष्ठानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कृत्प्रत्ययांतं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् पक्षांतरे कृतं पितामहादिनाम तत्कुर्यात् न तद्वितं तद्वितप्रत्ययांतं न कुर्यात् स्त्रियानाग्नि विशेषमाह अयुजाक्षरं अयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाग्नि तदयुजाक्षरं आकारांतं आकारः अंते यस्य तदाकारांतं तद्वितं तद्वितप्रत्ययांतं स्त्रियै स्त्रियानाम कुर्यादित्यनुषंगः अपि च ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामति शर्मेति क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणनामति वर्मेति वैश्यस्य पूर्वोक्तनामति गुप्तेति पदं कुर्यात् अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मंगलप्रतिपादकं कुर्यात् क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्प्रतिपादकं वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्प्रतिपादकं शूद्रस्य प्रेम्णत्वप्रतिपादकं इति बोद्धव्यं ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ सूतकांतद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तकं मातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं

नाम करोति यथा शिष्टाचारं देवराजशर्माइत्यादि ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका कुमारस्य । गृहाद्वाहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदःशतादित्येतेन मंत्रेण श्रीसूर्ये भगवंतं रश्मिमालिनं उदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ जन्मदिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्थ कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्युदयिके विधाय मात्रा अंके कृतं कुमारं गृहाद्वाहिरानीय तच्चक्षुर्देवहितं मंत्रेण शिशोः सूर्यस्य उदीक्षणं पिता कारयति ॥

प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपति । अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदःशतमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेष्ट्वा हिकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषासौ जीव शरदःशतमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वाहिकारेणोति चेति दक्षिणस्य कर्णे जपति । अस्मे प्रयांधि मघवन्नृजीषिन्निद्ररायो-विश्ववारस्य भूरः अस्मे शतर्था शरदोजीवसेधा अस्मेव्वीरांस्तुभ्यतइंद्र शिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चितिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ॥ पोषर्था रयीणामरिष्टिं तनूनार्था स्वात्मानं वाचः सुदिनत्वमह्णामिति सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीं ॥ ६ ॥ ॥ १८ ॥

॥ प्रोष्येत् गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान्
गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीन् उपतिष्ठते प्रार्थयते कथं पूर्ववत् आहिता-
भिप्रवासप्रकरणोक्तवत् तद्यथा गृहामाविर्भातेत्यारभ्य उपहृतोगृहेषु न-
इत्येतैस्त्रिभिर्मंत्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय वइत्यादिना शंयोरित्येतेन मंत्रेण
गृहं प्रविशेत् केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत् प्रवे-
शं नेच्छन्ति ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगार्दंगात्संभवासि हृदयादधिजायसे
आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतमिति ॥ पुत्रं आत्मजं दृष्ट्वा
विलोक्य अंगार्दगादित्यादिकं मंत्रं जपति ॥ अथास्य मूर्द्धानमव-
जिघ्रति प्रजापतेष्टेति ॥ अथ जपानंतरं अस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः
अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मंत्रेण ॥ प्रजापतेष्ट्वा हिंकारे-
णावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमित्येतेन
मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ॥ पुनः गवां
त्वाहिंकारेणेति च त्रिः पुनर्मेवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायु-
षाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवजिघ्राय
द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ॥ दक्षिणेस्य कर्णे जपति । “अस्मेप्रयंधीति ॥”
अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे श्रवणे अस्मे प्रयन्धि मघवधृजीर्षिर्निद्ररा-
योविश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतर्तशरदोजीवसेधाअस्मेव्वीरांश्चतइन्द्र-
शिभिन्नितिमंत्रं जपति ॥ अथ सव्ये वामकर्णे इन्द्रज्येष्ठानि
द्रविणानि धेहि चित्रं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषर्त-रयीणामरिष्टि
तनूनाऽस्वात्मानं वाचः सुदिनत्वमहामित्यंतं मंत्रं जपति स्त्रियै तु
॥ मूर्द्धानमेवावजिघ्रति ॥ तूष्णीं स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अव-
जिघ्रति तूष्णीं विना मंत्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिः ॥ १८ ॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं ॥ १ ॥ स्थालीपाकठं श्र-
पयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती जुहोति देवीं वाचम-

जनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सा
 नोमंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वा-
 हेति ॥ २ ॥ वाजोनोअद्येति द्वितीयां ॥ ३ ॥ स्था-
 लीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन
 गंधानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रो-
 त्रेण यशोशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनांते सर्वान्न-
 सान्त्सर्वमन्नमेकतउद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तू-
 ण्णीठं हंतेति वा हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः ॥ ६ ॥
 भारद्वाज्यामार्ठसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ क-
 पिंजलमार्ठसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्यैर्जवन
 कामस्य ॥ ९ ॥ कृकषायाऽआयुष्कामस्य ॥ १० ॥
 आढ्याब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकाम-
 स्य ॥ १२ ॥ अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्न-
 पर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १९ ॥

इति श्रीपारस्करविरचिते गृह्यसूत्रे प्रथमः
 कांडः समाप्तः ॥

षष्ठे मासेऽअप्राशनं ॥ जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं
 कर्म कुर्यात् स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती जुहोति
 अन्नप्राशनस्येति कर्त्तव्यताविशेषमाह स्थालीपाकं चरुं यथाविधि
 श्रपयित्वा आचारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती जुहोति ॥

देवीं वाचमित्यादि वाजोनोअद्येति च द्वितीयमित्यंतं सूत्रं ॥ आज्येन वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुर्ति जुहुयात् इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यति वाजोनः यथा देवीं वाचमिति वाजोनोअद्येति द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाज्याहुर्ति हुत्वा इदं वाचे वाजायचेति त्यागं कुर्यात् स्थालीपाकस्य जुहोति स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनाग्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्रश्चाहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांतं विधाय सर्वान् रसान्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हंत्येति वा हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः सर्वान्मन्त्रादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि एकतोद्धृत्य एकतोद्धृत्येत्यत्र विसर्जनीयलेह्यपेय पुनः संघिरार्थः एकतः एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य कृत्वा अथानंतरं एनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मंत्ररहितं हंत्येति वा मंत्रेण मंत्रं कुतः हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः हंतकारं मनुष्या उपजीवति इति श्रवणात् भारद्वाज्याः मार्तं सेन वाक्प्रसार कामस्य कर्पिजलमार्तं सेनाज्ञाद्य कामस्य मत्स्यैर्जघनकामस्य सर्पैः सर्वकामस्यान्नपर्यायिवा अत्र गुणफलमाह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मसिन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यं भवति कस्य पितुः कथंभूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारोबहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्त्तरि षष्ठी कृत्यप्रत्ययांतत्वात् एवमज्ञाद्य कामस्य कर्पिजलमासेन एवमुत्तरत्रापि अयमर्थः यदि कुमारः अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत् तदा भारद्वाज्यामांसं प्राशयेत् यदि कुमारोऽज्ञादः स्यादितिकामयेत्तदा कर्पिजलमांसं प्राशयेत् कर्पिजलः कार्दवो मेरिर्वा मयूरोवा केचित्तिस्तिरोवेति यदि कुमारोऽयं जघनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासंभवं मत्स्यान् प्राशयेत् सद्यदि कुमारः दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकषायामांसं प्राशयेत् यदि कुमारोऽब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत् तदा आटचामांसं प्राशयेत्

यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसांतानि सर्वाणि कुमारस्य भवंत्विति
 कामयेत् तदा भारद्वाज्यादीनामाट्यंतानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्रा-
 शयेत् अन्नपर्यायवा अन्नपरिपाद्यावा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः
 अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्थं पदं ततो ब्राह्मणभोजनं । ततः कर्मसमाप्तौ
 एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं अत्र कांडपारेसमाप्तौ द्विरुक्तिः
 यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपसृष्टशेदपउपसृष्टशेदपइति
 सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ कुमारस्य षष्ठे मासे चंद्रतारानुकूले शुभे
 दिने मातृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं विधाय पंचभूतस्कारान् कृत्वा
 लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात् तत्र
 आज्येन देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवोवदंति सानो-
 मंद्रेषमूर्जं दुहाना घेनुर्वागस्मानुपसृष्टतैतु स्वाहेति प्रथमां इदं वाचै
 इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्याति वाजोनोअद्यप्रसूवाति-
 दानं वाजोदेवा देवाऋतुभिः कल्पयाति वाजोहिमा सर्ववीरं जजान
 विश्वाआशाव्वाजपतिर्जयेय स्वाहेति द्वितीयं । इदं वाचे वाजायेति
 चेति त्यागं कुर्यात् अथ स्थालीपाकेन चतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा
 प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय अपानेन गंधानशीय स्वाहा इद-
 मपानाय चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे श्रोत्रेण यशोशीय
 स्वाहा इदं श्रोत्राय ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्या-
 हत्यादि प्राजापत्यांतानवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्त्रवप्राशनं दक्षिणादां
 नांतं कृत्वा सर्वात्रसान् सर्वं धान्नं एकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदे-
 व कुमारं तूष्णीं प्राशयेत् हुंतेति वा मंत्रेण सयदि कुमारस्य वाग्वित्य-
 मिच्छेत्तदा भारद्वाज्यामांसं प्राशयेत् यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत् तदा क-
 षिंजलमांसं यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं यदि वीर्घाशुद्धं तदा रुक-
 षायाः मांसं यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आत्थ्यामांसं यदि सर्वकामस्तदा
 सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् एकीकृत्य वा अस्य कर्मणः सप्तद्वयार्थं

ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ इत्यन्न-
प्राशनं ॥ इसग्रिहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करश्रुतसूत्रन्या-
ख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमकांडः समाप्तः ॥ अथ
चूडाकरणकेशांतौ तत्रेण सूत्रयति ॥

सांवत्सारिकस्य चूडाकरणं ॥ १ ॥ तृतीये वा-
प्रतिहते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥ ३ ॥ यथा-
मंगलं वा सर्वेषां ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता-
कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याक-
आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ५ ॥ अन्वारब्धआ-
ज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनति शीतास्वप्सूष्णाआसिंच-
ति उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशान्वपेति ॥ ६ ॥
केशश्मश्र्वति च केशति ॥ ७ ॥ अथात्रनवनीतपिंडं
घृतपिंडं दध्नेवा प्रास्यति ॥ ८ ॥ ततआदाय दक्षि-
णं गोदानमुंदति । सवित्रा प्रसूता दैव्याआपउंदन्तु
ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्षसइति ॥ ९ ॥ त्र्येण्या
शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधाति
ओषधइति ॥ १० ॥ शिवोनामेति लोहक्षुरमादाय
निवर्त्तयामीति प्रवपति येनावपत्सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञोवरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणोवपते-
दमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥
सकेशानि प्रच्छिद्यानहुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तर-

तोऽधियमाणे ॥ १२ ॥ एवं द्विरपहं तूष्णीं ॥ १३ ॥
 इतरयोश्चोदनादि ॥ १४ ॥ अथ पश्चाद्भ्यायुषमिति
 ॥ १५ ॥ अथोत्तरतः येन भूरिश्वरादिवज्योक्चपश्या-
 सि सूर्यम् तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय
 सुश्लोक्याय स्वस्त्यइति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः
 प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशांते ॥ १८ ॥ यत्क्षुरेण
 मज्जयता सुपेशसा वप्ता वपति केशान्छिन्धि शिरो-
 मास्यायुः प्रमोषीः ॥ १९ ॥ मुखमिति च केशांते
 ॥ २० ॥ ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रय-
 च्छति । अक्षुण्वन्परिवपेति ॥ २१ ॥ यथामंगलं केश-
 शेषकरणं ॥ २२ ॥ अनुगुप्तमेतर्धः सकेशं गोमयपिंडं
 निधाय गोष्ठे पल्वलउदकंति वाचार्याय वरं वृदाति
 ॥ २३ ॥ गां केशांते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च
 केशांते द्वादशरात्रर्धः षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥ २५ ॥ १ ॥

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वामतिहते ॥ संवत्सर-
 मब्दं अतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य कुमारस्य चूडाकरणं चूडाकर्म
 कुर्यात् तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पावशिष्टे ॥ यथामंगलं वा
 सर्वेषां ॥ यद्वा यथामंगलं यथाकुलाचारं एतदुक्तं भवति यस्य कुले
 सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य यस्य तृतीयेब्दे
 तस्य तदा इति व्यवस्था यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया
 विहितः अन्ये तु यथामंगलशब्देन धर्मशास्त्रांतरे विहितकालान्तरो-

पलक्षणमाहुः अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥
 शोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे
 केशांतः केशांतराख्यः संस्कारोभवति अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा
 तथापि केशांतस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरणएव कालविकल्पइति
 हेतोः ॥ यथामंगलं वा सर्वेषामिति सूत्रं ॥ पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमा-
 दर्थक्रमोबलीयानितिन्धायात् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कु-
 मारमादाय आप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य आधाय पश्चादग्रेरुप-
 विशति ॥ एवं कालप्रभिक्षाच्च कर्माभिषेते चूडाकरणांगतया त्रीन्
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हं आदा-
 य गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे
 वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अंतरीयोत्तरत्वेन अंके उत्संगे
 आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्रेः पश्चिमतः उपविशति आस्ते ॥ अन्वा-
 रब्धआज्याहुतीहुत्वा प्राशनंते शीतास्वप्नूणा आसिञ्चति ॥
 ततः अन्वारब्धः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः आज्याहुतीः आधारादिस्विष्टकृद्
 तश्चतुर्दशः हुत्वा संस्त्रवप्राशनंते शीतास्तु अप्सु उष्णा अपआसिञ्चति
 प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमंत्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमोनिय-
 म्यते ॥ उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशान्वपोते केशश्मश्वति
 च केशांते ॥ केशांते पुनः उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशस्मश्रू-
 वपतीति विशेषः ॥ अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नोवा प्रास्य-
 ति ॥ अथ उष्णोदकसेकानंतरं अत्र आस्वप्नु नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं
 दध्नोवा पिण्डं प्रास्यति असु क्षेपणे प्रक्षिपति ॥ तत आदाय दक्षिणं
 गोदानमुंदति सवित्रा प्रसूता इति ॥ ततस्ताम्योऽङ्गचः जुलुकेनैकवे-
 क्षमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसोदक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहं
 उंदति ऋदेयति । आर्द्रं करोतीत्यर्थः केन मंत्रेण सवित्रा प्रसूते
 त्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्षसहस्रत्येन ॥ स्वेण्या जलस्या विनीय

त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधात्योषधइति ॥ त्र्येण्या त्रिश्वेतया शल-
 ल्या शल्यकपक्षककंठकेन विनीय पृथक् पृथक्कृत्य पूर्वादिनाधिवासितां
 केशलतिकां तस्याअंतर्मध्ये अंतरा त्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतरुणा-
 नि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण ॥ शिवोना
 मेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति ॥ ततः शिवोनामेत्यने-
 न मंत्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिस्कृतमायसं क्षुरं आदाय गृहीत्वा दक्षि-
 णकरेण निवर्त्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभि-
 निदधाति 'उपसर्गेण धात्वर्थोबलादन्यत्र नीयते' इतिन्यायात् धातूना-
 मनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वोवपतिरभिनिधानार्थः छेदनार्थत्वे तु उत्तरसू-
 त्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत ॥ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य
 राज्ञोवरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्य-
 था सदिति ॥ सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तर-
 तोध्रियमाणे ॥ येनावपदितिमंत्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि
 प्रच्छिद्य खंडयित्वाग्रेरुत्तरतोभूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे
 आर्षभे गोमयपिंडे गोशकृत्पिंडे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥ एवं द्विरपरं
 तूष्णीं ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारं उंदनादि गोमयपिंडनिधा-
 नान्तं तूष्णीं मंत्ररहितं कुर्यात् ॥ इतरयोश्चोदनादि ॥ इतरयोः
 पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उंदनादि क्लेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृ-
 त्मंत्रकं द्विरमंत्रकं भवति ॥ अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ॥ अथ
 दक्षिणगोदानस्य त्रिरुंदनादिप्रच्छेदनानंतरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह ।
 त्र्यायुषमिति त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणा-
 नि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिंडे प्रास्यति अपो-
 त्तरतः अधानंतरं उत्तरतोगोदाने उंदनादि गोमयपिंडनिधानान्ते
 विशेषमाह येन भूरिश्वेति स्वस्त्यइत्यंतेन मंत्रेण सकृत्सकेशानां
 कुशतरुणानां प्रच्छेदनं ॥ त्रिः क्षुरेण क्षिरः प्रदक्षिणं परिहरति समु-

खं केशांति ॥ त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धनं प्रदक्षिणं यथा
 भवति तथा परिहरति शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः
 तत्र मंत्रमाह यत्क्षुरेणेत्यादिमास्थायुः प्रमोषीरित्यंतं केशांति च
 मुखामिति पदं प्रक्षिपेन्मंत्रे आवपेत् तामिराङ्गिः शिरःसमुद्य नापिताय
 क्षुरं प्रयच्छति ॥ अक्षुण्वन्परिवपेति तामिः शीतोष्णाभिराङ्गिः कुमारस्य
 शिरः समुद्य आर्द्रं विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय
 क्षुरं अक्षुण्वन् परिवपेत्यनेन मंत्रेण प्रयच्छति ॥ यथा मंगलं केश
 शेषकरणं ॥ केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणं यथा
 मंगलं मंगलं कुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्य भवति कुलाचाराश्च बहुधा
 तद्यथा लौगाक्षिः 'तृतीयस्य वत्सरस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत्'
 दक्षिणतः कंबुजावसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकश्यपानां मुंडाभृगवः पंच-
 चूडाआंगिरसः वाजिमेके मंगलार्थं शिखिनोन्यइति ॥ अनुगुप्तमेतर्ध-
 सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्लवउदकांति वा ॥
 अनुगुप्तमावृतं एनं गोमयपिंडं सकेशं केशैः सहितं निधाय स्था-
 पयित्वा गोष्ठे गवां व्रजे पल्लवे अल्पोदके सरसि उदकांति वा ॥
 आचार्याय वरं ददाति ॥ स्वकीयाय आचार्याय गां ददाति संव-
 त्सरं ब्रह्मचर्यं केशांतकर्मनंतरं संवत्सरं यावत् भवेत् ॥ द्वादशरात्र-
 र्ध-षट्पञ्च त्रिरात्रमंतरतः ॥ केशान्तानंतरं थावजीवमवपनं च विहि-
 तवपनव्यतिरेकेणाविहितवपनं च " गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रो-
 र्गौरौ द्युते । आधाने सोमधाने च वपनं सप्तसु स्थृतं ॥ तथावपनं चौनु-
 भाविनां प्रेतकनीयसां वपनं तथा । मुंडनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं
 विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयां ॥ नैमिषं पुष्करं
 गयामिति पाठांतरं ॥ प्रथमे वपनं कुर्याद्गयायां पिण्डपातनं । दानं
 दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनूं त्यजेत् " इत्यादिवचनानि च दत्तमिति

* शावं दुःखमनुभवतीत्यनुभाविनः सपिंडाः । अनु पश्चाद्भवतीत्यनुभाविनः ॥

पादितनिमित्तेषु अथ गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु मुख्य
 त्वेन पितैव कर्त्ता तदभावे सन्निहितोन्यः तथा च स्मरणं “स्तपितृभ्यः
 पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेपि
 तत्कृमात्” ॥ एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणांतानि मंत्र-
 रहितानि दुहितृणामपि कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः “तूष्णीमेताः
 क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकइति” तथा शूद्रस्य यथाह यमः
 “शूद्रोऽप्येवं विधः कार्योविना मंत्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छ-
 दसा तं प्रजापतिः” एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणातैः संस्कारैर्बैजि-
 कगार्भिकपापशून्यः विना मंत्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रमेकतमेनापि
 छंदसा वेदेन समसृजत् समयेत्जयत् तथा ब्रह्मपुराणे ‘विवाहमात्रं
 संस्कारं शूद्रोपि लभतां सदा’ मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च
 यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामधे-
 यनिष्क्रमणाघ्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः नव संस्काराविहितास्ते च
 तूष्णीं इतरेषां निवृत्तिः प्रसंगादनुपनीतधर्मोलिख्यंते मनुः ‘नास्मिन्व्यु-
 त्तिष्ठते कर्म किंचिदामौजिबन्धनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिन-
 यनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्दे न जायते । वृद्धशातातपः । प्राक्
 चूडाकरणाद्बालः प्रागक्षप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु सविज्ञेयोयावन्मौ-
 जीनिबन्धनं ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं । रजस्वलादिसं-
 स्पर्शो स्नातव्यं तु कुमारकैः । गौतमः । प्राशुपनयनात्कामचारभक्तः नित्यं
 मद्यं ब्राह्मणोनुपनीतोपि वर्जयेत् उच्छिष्टादावप्रयतान स्युः महापा-
 तकवर्जं ब्राह्मे ‘मातापित्रोर्स्थोच्छिष्टं बालोभुंजन् भवेत्सुखी । तं-
 स्कारयोजनं च स्मृत्यंतरोक्तं यथाह याज्ञवल्क्यः ‘एवमेनः शमं
 याति बीजगर्भसमुद्भव’ अंगिराः । चित्रकर्म यथानेकैरगैरुन्मील्यते
 शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । मनुः । गार्भेहोमैर्जातक
 कर्म चौडमौजीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनोद्दिजानामपमुज्यते ॥

हारीतः ॥ गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सदधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति
 फलस्तपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जातकर्मणा प्रथममपोहति नाम-
 करणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नानेन पंचमं
 एतैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूतोभवति उपनयनाद्यैश्च व्रतैश्चाष्ट-
 भिः स्वच्छंदसम्भितो ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति छंदसायनं
 सुमंतुः ॥ तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतोऽन्यन-
 जातकर्मनामकरणानिष्क्रमणाश्च प्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि
 स्त्रीर्न सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवविष्टमनुष्ठानं
 भूतब्रह्मयज्ञानामेतेषां चाष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीषे
 त्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातु-
 र्मास्याग्रयणोष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाः अ-
 ग्निष्टोमोत्थग्निष्टोमउक्थ्यषोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्तसो-
 मसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः । द्विविध एव संस्कारोभवति
 ब्राह्मोदेवश्च गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञसंस्थान्तोऽप्यसौ
 ऋतिर्देवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणां समानतां सालोक्यतां
 सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसंगेन इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ
 प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयिष्ठे गते कुमारस्य
 चूडाकरणारूपं कर्म कुर्यात् कुलधर्मव्यवस्थया वा दैवयोगाद्दृष्टो-
 क्तकालालाभे स्मृत्यंतरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामभ्युदयिकं च क-
 र्त्वा ब्राह्मणवर्गं भोजयित्वा बहिः शालग्रयां वस्तिमूहनादिभिर्भुजं
 संस्कृत्य लौकिकाभिः स्वाधयेत् । अथ साता कुमारमादाय स्नापयि-
 त्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्सर्गे निधाप्य अग्नेः पश्चिमतः उपविश-
 ति ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागेति विशेषः । तंडुलवर्जमासादनं उप-
 लब्ध्वा यज्ञि च शीतोदकमुष्णोदकं नवनीतधृतदधिपिंडानामेकतमं
 त्र्योषी शलकी त्र्योषि त्र्योषि कुशतरुणानि प्रथक् बद्धानि नवताम्रपरि-

स्मृतआवसः क्षुरः गोमयपिण्डं नापितश्चेति ततः पवित्रकरणादि
 पर्युक्षणति आधारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संखवा-
 न्प्रास्थ पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ततः शीतास्वप्नु उ-
 ष्णाअपआसिच्य उष्णेनवा यजकेनेह्यदितेकेशान्वपेत्यनेन मंत्रेण अत्र
 उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं भवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षि-
 पति तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उदंतु ते तनुं दीर्घायु-
 त्वाय वर्चसइत्यनेन मंत्रेण दक्षिणं गोदानमुंदाति ततरुयेण्या शलल्या
 केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण कुशतरुणान्यंतर्दाय शिवोना-
 मासिस्वधितित्ते पिता नमस्ते अस्तु मामाहिःसीरित्युपकल्पितं क्षुर-
 म्मादायकुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्त्तयाम्यायुषेष्ठाद्याय प्रजननाय
 स्थस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्ययित्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति
 येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञोवरुणस्य विद्वात् तेन ब्रह्माणोवप-
 तेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदित्यंतेन मंत्रेण सकेशकुशतरुणानि प्रच्छिद्य
 आनहुहे गोमयपिण्डेउत्तरतोत्रियमाणे प्रक्षिपति एवमेवापरं वारह्यं
 उंदनकेशविनयनकुशतरुणांतर्दानक्षुरामिनिधानसकेशकुशतरुणप्रच्छेद-
 नगोमयपिण्डप्रासनाभि तूष्णीं कुर्यात् तथा पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः
 एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः पश्चिमगोदाने
 ज्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यदेवेषु ज्यायुषं तप्तौ अस्तु त्र्यायुषं
 मितिछेदनम् उत्तरतोगोदाने येन भूरिश्रवादिवंज्योक्च पश्यादिसूर्यं तेन
 ते वषामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये
 इत्यनेन मंत्रेण छेदनं अन्यत्सर्वमुंदनादि गोमयपिण्डप्रासनांतं
 समानं ततोयत्क्षुरेण मज्जयिता सुपेशसा वप्ता वा वपति केशांछिभि
 शिरोमास्यायुः प्रमोषीरित्यंतेन मंत्रेण शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं
 प्रामयाति सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीं ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिरआर्द्रमापशि
 जेत्यन्यपरिवेत्त्यंतेन मंत्रेण नापिताय क्षुरं समर्पयति सप्तनाभिना

सकेशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति ततः सकेशं गोमयापिण्डं
अनुगुप्तं पल्लवे मोष्टे उदकति वा निधाय चूडाकरणकर्त्ता स्वाचार्याय
वरं ददाति केशांतेपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ता
इतिकर्तव्यता एतावांस्तु विशेषः उष्णोदकसेकमंत्रउष्णेन वा यउदके-
नेह्यदिते केशश्मश्रुवपनं तथा क्षुरपरिहरणे मुखसाहितं शिरः परिहरति
तत्र परिहरणमंत्रे च यत्क्षुरेण मज्जतेत्यादिमास्यायुःप्रमोषीर्मुखं तथा
यस्य यस्य केशांतः सस्याचार्याय गां ददाति संवत्सरं वा द्वादशरात्रं
षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति शक्त्यपेक्षया विकल्पः तथा के-
शांतादूर्द्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं च ॥

अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ १ ॥

एकादशवर्षेऽर्जुनराजान्यं ॥ २ ॥ द्वादशवर्षे वैश्यं ॥ ३ ॥

यथामंगलं वा सर्वेषां ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं

च पर्युत्तशिरसमलंकृतमानयन्ति ॥ ५ ॥ पश्चादन्न-
वस्याप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसा-

नीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय

बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिधाम्वा-

युषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसइति ॥ ७ ॥ मेखलां

वप्रीति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं

पुनती मआगात् । प्राणापानान्यां बलमादधाना

स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवा

सुवासाः परिवीतआगात्सउभ्रेयान्भवति जाय-

मानः । तं भीरासः कवयउन्नयन्ति स्वाव्योमनसा

देवयंत इति वा ॥ ९ ॥ तूष्णीं वा ॥ १० ॥ (यज्ञोपवीतं
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्य-
 मग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु
 तेजः यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोप
 नह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं
 बलीयस्तेजोयशस्वी स्थविरर्ठः समिद्धं अनाहनस्य
 वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति)
 दंडं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति योमे दंडः
 परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्र-
 ह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावेदेके दीर्घसत्र-
 मुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्भिरंजलिनां-
 जलिं पूरयति आपोहिष्टेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अ-
 थैनर्ठः सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥ अथा-
 स्य दक्षिणार्ठः समधिहृदयमालभते । मम व्र-
 ते ते हृदयं दधामीति । मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु-
 मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिश्चा नियुनक्तु-
 मह्यामिति ॥ १६ ॥ अथास्य हक्षिणार्ठः हस्तं
 गृहीत्वाह कोनामासीति ॥ १७ ॥ असावहं मो ३
 इति प्रत्याह ॥ १८ ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्य-
 सीति ॥ १९ ॥ भवत इत्युच्चमामहं द्रस्य ब्रह्मचार्य-

स्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ २० ॥
अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि
देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परि-
ददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्य
स्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः प-
रिददाम्यरिष्टघाइति ॥ २१ ॥ ॥ २ ॥

॥ अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ अष्टौ वर्षाणि असीतानि
यस्य असौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन
संस्कारेण संस्क्रुर्यात् गर्भाष्टमेषु वा गर्भः अष्टमोयेषां तानि गर्भाष्टमा-
नि तेषु वा उपनयेत् ततश्च जन्मतोनवमेऽष्टमे वा उपनयेदित्यर्थः
॥ एकादशवर्षेऽप्यतीतानि यस्य असौ एकाद-
शवर्षस्तं जन्मतोद्वादशवर्षेऽप्यतीतानि यस्य स तथा तं जन्मत-
स्त्रयोदशे वैश्यमुपनयेत् ॥ यथामंगलं वा सर्वेषां ॥ पक्षांतरमाह
अथ वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामंगलं यथामंगलवर्षं ब्रह्मा
यथामंगलशब्देन स्मृत्यंतरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः यथाह मनुः
ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञोवल्गार्येनः षष्ठे वैश्य-
सहार्थिनोऽष्टमे ॥ आपस्तंबोपि । अथ कास्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्षसकामं
अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकामं एकादशे
इंद्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् तथा वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्री-
ष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमे वर्षे वसंते ब्राह्मणआत्म्यावमु-
पनयेत् एकादशे क्षत्रियोऽप्यष्टमे द्वादशे वैश्योऽवर्षाद् वर्षाशब्देन
शरदेवामिधीयते ऋतुः संवत्सरोऽप्यष्टमेऽवर्षाद् वर्षाशब्देन वर्षा-

स्वतर्भवति शरत् एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्माह ॥ ब्राह्मणान्
 भोजयेत्तच्च ॥ त्रीन्ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् ॥ तं च कुमारं वपनानं
 तरं आशयेदिति चकारेणानुषज्यते ॥ पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयति ॥
 परि सर्वतः उत्तं मुंडितं शिरोयस्य सपर्युप्ताशिरास्तं अलंकृतं यथासंभवं
 रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुंडलाद्यलंकारैः आनयति आचार्यपुरुषाः आचा-
 र्यसमीपं आचार्यलक्षणं यमेनोक्तं “सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूत-
 दयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ वेदाध्ययनसंपन्नो वृ-
 त्तिमान् विजितेन्द्रियः ॥ नयाजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुं” ॥ पश्चादग्ने-
 रवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ तत आचार्यो माणवकं अग्नेः
 पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमा-
 गामिती ब्रूहीति प्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ ब्र-
 ह्मचार्यसानीति च ॥ ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति प्रेषितश्च
 माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् ॥ अयैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय
 बृहस्पतीत्यादि वर्चसेत्यंतं ॥ अथ वाचनानंतरं एनं कुमारं आचार्यः
 वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेन्द्राये-
 स्वादिर्भग्नं पठित्वा ॥ मेखलां बध्नीते ॥ ततः मेखलां मौज्यादिकां
 वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते कटिप्रदेशे कृतं प्रवरसंख्यग्रथियुतं प्रादक्षिण्येन
 परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यंतेन मंत्रेण माणवकप-
 ठितेन युवा सुवासा इत्यादि देवयंत इत्यंतेन वा मंत्रेण तूष्णीं वा तूष्णीं
 वा मेखलां बध्नीते अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रि-
 तं तथाप्येकवस्त्राः प्राचीनावीतिनहाते प्रेतोदकदाने प्राचीनावी-
 तित्वविधानात् ‘दंडाग्निनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदिति’ याज्ञव-
 ल्क्येन ब्रह्मचारिणः उपवीतधारणस्मरणात् तथा “सदोपवीतिना
 भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखोऽप्युपवीतश्च यत्करोति न तच्छ-
 त्तमिति” हृदोगपरिशिष्टे “कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदा

यज्ञोपवीतधारणस्मरणात् यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तं”
तच्च कुत्र कर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायां औचित्यान्मेखलाबंधनानंतरं भुज्यते
एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रंथे यज्ञो-
पवीतधारणमन्त्रावसरे लिखितवन्तः तच्च सर्व्वकस्मांगत्वान्मन्त्रवद्युज्यतइ-
ति मन्त्रमपि शाखांतरीयं मन्त्रमपि लिखितवन्तः ततोऽत्र यज्ञोपवीतं परमं
पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजइति माणवकपठितेन मन्त्रेण उपवीतं परिधापयति आचाम-
यति च अथ तूष्णीर्मणियमजिनमुत्तरीयं करोति ॥ दंडं प्रयच्छति तं प्रति-
गृह्णाति ॥ योमे दंडइति आचार्योमाणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं प्रयच्छ-
ति तूष्णीं माणवकश्च तं दंडं योमे दंडइत्यादिना ब्रह्मवर्चसइत्येतेन मन्त्रेण
प्रतिगृह्णाति ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ एके आचार्या
दीक्षावत् दीक्षायां यथा दंडप्रदानं सोमे तथेच्छन्ति तत्र उच्छ्रयस्व वनस्प-
तइत्यादिना यज्ञस्योदचइत्येतेन मन्त्रेण यजमानोदंडं उच्छ्रयति तद्वद-
न्न ब्रह्मचारी केन हेतुना दीर्घसत्रं वा एषउपैति योब्रह्मचर्यमुपैतित्यार-
स्व ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसंपत्तिर्नादनात् ॥ अथास्याद्भिरञ्जलिना-
ञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ अथ दंडप्रदानानंतरं आचार्यः
अस्य माणवकस्य अञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिराङ्गैः आपोहिष्ठेत्या-
दिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति ॥ अथैनर्ठ-सूर्यमुदीक्षयति तत्राह-
रि ॥ अथानंतरं एनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यं
उदीक्षयति अवस्तेकनं कारयति सध प्रेषितः तच्चसुरित्यादिना भूयश्च
शरदः शतादित्येतेन मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते ॥ अथास्य दक्षिणार्धं सम-
धिहृदयमालभते मम व्रते तइति ॥ अथ सूर्यदर्शनानंतरं आचा-
र्यस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कंधस्योपरि स्वं दक्षिणहस्तं
नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते तइत्यादिना बृहस्पतिष्ठा नियुनक्तुं मयमि-
त्येतेन मन्त्रेण आलभते स्पृशति ॥ अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाह

कोनामासीति ॥ अथ इदयालंभनानंतरं आचार्यः अस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा धृत्वा कोनामासि इति आह ब्रवीति असावहं भोइति प्रत्याह एवं पृष्ठोमाणवकः असौ अमुकशर्मा अहं भोइति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवतइत्युच्यमानइन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यगिराचार्यस्तवासाविति ॥ अथ प्रतिवचनानंतरं आचार्येण माणवकस्य ब्रह्मचार्यस्येत्याह पृच्छति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यगिराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्निति पठति ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति ॥ अथानंतरं एनं कुमारं आचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति तत्र मंत्रः प्रजापतये त्वेत्यादि अरिष्टचाइत्येतः ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारब्धआज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांतेऽथैनठः सठं शास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवासुषुप्यावाचं पृच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखोऽपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥ ३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत् आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोर्द्धर्चशः सर्वांश्च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयोवै ब्राह्मणइति श्रुतः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभर्त्त राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

॥ प्रदक्षिणमग्निं परीक्षोपविशति ॥ एवं वस्त्रदानादिभि-
राचार्येण संस्कृतोमाणवकः अग्निं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परीत्य
परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपविशति आस्ते ॥ अन्वारब्ध-
आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते ॥ ततः ब्रह्मणान्वारब्धः आचार्यआधारा-
दित्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्ववप्राशनान्ते अत्र पुनरन्वारंभानु-
वादः चतुर्दशाहुतिर्होमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः ॥ अथैनर्ठ-सर्ठःशा-
स्तिब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ
समिधमाधेहपोशानेति ॥ अथानंतरमाचार्यः एनं माणवकं संशस्तस्मि-
नक्षिपयति कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः अपः
अशान पिब इति अशानीति प्रत्युक्तः कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रम-
विहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः मा दिवासुषुप्थाः स्वाप्ती-
रिति न स्वपामीति प्रत्युक्तः वाचं गिरं यच्छ नियमय यच्छानीति
प्रत्युक्तः समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति अपो-
शानेति पूर्ववत् ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोमेः मत्स्यबुध-
योपविष्टायोपसंभ्रायसमीक्षभाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आ-
सीनाय वैकेपच्छोर्दक्षशः सर्वांच नृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ अथ
शासनानंतरं अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्री सवितृदेवत्वां गायत्रीछंदस्त्वां
विश्वामित्रदृष्टां ऋचं अन्वाह उपदिशति कथंभूताय मत्स्यबुध-
क्षिमाभिमुखाय पुनः कथंभूताय उपविष्टाय क अग्नेरुत्तरस्यां दिशि
तथा उपसंभ्राय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय तथा समीक्षभाणाय
सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय पक्षांतर-
माह दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वभूताय वा
आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते कथम-
न्वाहयच्छ पादं पादं अर्द्धक्षशः तदनु अर्द्धक्षमर्द्धक्षं तदनु य सर्वा
नृतीयेन दक्षिणसह मिलित्वा आवर्त्तयन् पठन् ॥ सर्वतरे ब्रह्मास्ये च

तुर्विंशत्यहे द्वादशाहे त्र्यहे वा ॥ सचस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणा-
 नानुब्रूयादाग्नेयोवै ब्राह्मणइति श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभर्त्-राजन्यस्य जगतीं
 वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह
 संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे षण्मास्ये षड्व मासाः षण्मास्यं स्वार्थे
 तद्वित्छन्दसोरुद्धिलोपः “छन्दोषत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात्” तस्मिन् ष-
 ण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुर्विं-
 शत्यहः तस्मिन् द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालोद्वादशा-
 हस्तस्मिन् षड्वहः षड्वहोभिरुपलक्षितः कालः षड्वहः तस्मिन् त्र्यहे त्रि-
 भिरहोभिरुपलक्षितः कालस्तयहस्तस्मिन् वाशब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु
 संवत्सरे एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्या-
 येषां एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायानुना ब्रा-
 ह्मणस्य विशेषमाह तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः
 किंतु क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणस्य सद्यएव गायत्रीं अनुब्रूयात् कुतः आ-
 ग्नेयोवै ब्राह्मणइति श्रुतेः आग्नेयो अग्निदेवत्यः ब्राह्मणइति वेदवचनात्
 त्रिष्टुभर्त्-राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं राजन्यस्य क्ष-
 त्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुच्छन्दोयस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं जगतीं छन्दो-
 यस्याः ऋचः सा जगतीं तां जगतीं वैश्यस्य सावित्रीमनुब्रूयादित्यनु-
 षज्यते सर्वेषां वा गायत्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव
 गायत्रछन्दस्कार्त्तमेव सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सवितुरितिसकलेवेदशा-
 स्त्राग्नतां ऋचमनुब्रूयात् ॥

अत्र समिदाधानम् ॥१॥ पाणिनाग्निं परिस्मृत्य
 ति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सु-
 श्रवः सुश्रवा अस्येवं माठः सुश्रवः सौश्रवसं कुरु यथा
 त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्यमहं

वेदस्य निधिपोभूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमग्निं
 पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्तस्मिधमादधाति अग्ने समिधमाहार्थं
 बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एव
 महमायुषा मेधया वर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च-
 सेन समिधे जीवपुत्रोममाचार्यो मेधाव्यहमसा
 न्यनिराकरिष्णुयशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्ना
 दोभूयासर्ठस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा
 तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषा तदिति वा समुच्चयोवा
 ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्र-
 तप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्रेसि तन्वं मे पाह्या-
 युर्दा अग्नेऽस्यायुर्मेदेहि वर्चोदा अग्रेसिवृच्चोमे देहि
 अग्ने कम्भे तन्वा ऊमं तन्मआपूण मेधां मे देवः स-
 विता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु
 मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ (अंगान्यालभ्य जपत्यंगानि च स आप्यायतां
 वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि क-
 रोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेर्ठसे हृदि च
 त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रं) ॥ ९ ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ अत्र सावित्रीप्रदामेत्तरकाळे समिधां
 आधानं प्रक्षेपा ब्रह्मचारिणोभवति अत्राग्निसिद्धिः वाञ्छकारः अत्रा-

वसरस्य पाठादेव सिद्धेः अत्र ॥ पाणिनाग्निं परिसमूहति ॥ पाणिना
 दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिसमूहति संभुल्यति ईधन-
 प्रक्षेपेण दक्ष्यमाणैः पंचभिर्मूर्तैः यथा ॥ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्माकुरु
 यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मर्तुः सुश्रवः सौश्रवसं कुरु
 यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाआसि एवमहं मनुष्याणां
 वेदस्य निधिपोभूयासं ॥ केचित्परिसमूहने त्रीन्मंत्रान्मन्यन्ते तद्य-
 था अग्ने सुश्रव इत्यारभ्य सुश्रवसं मा कुरु इत्येकं यथा त्वमग्ने इत्यार-
 भ्य सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयं यथा त्वमग्ने देवानामित्यादि भूयास-
 मित्यंतं तृतीयमिति प्रदक्षिणमाग्निं पर्युह्योत्थाय समिधमादधात्वमग्ने समि-
 धमिति ज्ञातः प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पर्युह्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन
 परिधिष्व उज्याय ऊर्द्धोभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधयतेदीप्यते
 अग्निरवयेति समिधं तां समिधं आदधाति प्रक्षिपति समिलक्षणं छंदो-
 गपरिशिष्टे ॥ नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ॥
 न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशान्नाधिका
 न्यूना न तथा स्याद्विशालिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु न
 विजानता ॥ ब्रह्मसूत्रेण "पालाशाभ्युत्थन्यग्रोधं छक्ष्वैकंकतोद्भवाः ।
 अभ्युत्थोद्वरोवित्त्वश्रंदनः सरलस्तथा ॥ शालश्च देवदारुश्च खदिरश्च
 ति याज्ञिकाः" मरीचिः "विशीला विदला न्हस्वा वक्रा ससुषिराः क-
 शाः ॥ दीर्घाः स्थूला वुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः । अस्य पूर्वश्लो-
 कः "प्रागग्राः समिधोदेयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ॥ काम्येषु च सश-
 क्काह्वा विप्ररीतानिघांसत इति" केन मंत्रेण अमये समिधमाह्वयं कृ-
 ते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधं समिधं च स एव महायुष्म मेधवा व-
 र्चसा प्रजया पशुभिर्वह्मवर्चसेन समिधं जीवपुत्रोममाचार्यो मेधाव्यहम-
 सान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्वन्नादीभूयासठं स्वाहेत्य-
 न्नामंत्रेण एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा वज्रत्रिच समुद्ययोवा

नैव मंत्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मंत्रेण तृतीयां मंत्र-
विकल्पमाह एषा ते अग्रे समिदित्यादि आचम्यासिषीमहीत्यनेन वा
मंत्रेण अथ वा अग्रये समिधमित्येषा तइति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने
समुच्चयः ऐक्यं ततश्च मंत्रद्वयाति समित्प्रक्षेपः इति त्रयोमंत्रविकल्पाः
पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत्॥ अग्रे सुश्रवइत्यादिभिः पञ्चभिर्मंत्रैः
परिसमूहनं पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपाअ-
ग्रेसि तन्वम्मे पाह्यायुर्दाअग्रेस्यायुर्मे देहि वच्चोदा अग्रेसि वच्चोमे दे-
हि अग्रे यन्मे तन्वा ऊनं तन्मआएणेति मेधाम्मे देवः सविता मेधां दे-
वी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाघतां पुष्करस्वजाविति पाणी हस्तौ प्र-
तप्य अग्नौ तापयित्वा तनूपाअग्रेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पा-
णिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटादि चिबुकांतं प्रोच्छति तत्र मेधां मे देवः
सविता मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः अत्र शिष्टा-
चारप्राप्ताः केचित्पदार्थालिख्यते तत्र अंगानि च मआप्यायंतां वाक्
प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति अङ्गानि च मइत्यनेन मंत्रेण शिरःप्र-
भृतीनि पादांतानि अंगान्धालभेत एवं वाक्इत्यनेन मुखं प्राणइत्यनेन ना-
सिके चक्षुरित्यनेन चक्षुषी श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे यशोबलमित्यस्य पा-
ठमात्रं त्र्यायुषाणि कुरुते भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽङ्गुलि-
च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रं त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रपादैः अनामिकाण्य-
हृतिन भस्मना ललाटग्रीवादक्षिणांसहृदयेषु प्रतिपादं त्र्यायुषाणि
कुरुते अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरंपराच-
रितत्वात् क्रियते ततोब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्रिकार्यं कृत्वा गुरुषूप-
संग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायः अत्र स्मृत्यंत-
रीकृतमभिवादनं लिख्यते “ततोभिसदयेदृद्धानसावहमिति ब्रुवत” इति
साङ्गवरुक्वादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगोयथा ऊपसंग्रहणं वाम अ-
मुकगोत्रोऽमुकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्माहं मोरे श्रीहरिहरशर्मन् त्वा-

मभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना
 गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोवनमनं अभिवादने
 पादग्रहणं नास्ति पादस्पर्शनं कार्यं न वा आयुष्मान् भव सौम्यामुक-
 इति कृतान्तमुक्त्वा अमुकशर्मम् इतिप्रत्यभिवादः कार्यः आयुष्मान्
 भव सौम्येति प्रत्यभिवादः अत्र गुरवोमाता स्तन्यदात्री च पितापि-
 तामहयोः मातामहश्चाज्ञाता भयत्राताऽचार्यश्चोपनेता च मंत्रविद्योपदे-
 ष्टा तेषां पत्न्यश्चोपसंग्राह्याः समावृत्तेन बाले समययस्के वाऽध्यापके
 गुरुवच्चरेत् मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवा-
 द्याः उपाध्यायाऽऽत्विजोऽज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्चैवं मातृप्वसा सवर्णा
 भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः विप्रोऽप्य तूपसंग्राह्या जातिसंबन्धियोऽपि-
 तः विप्रोऽप्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ॥ वैश्वं क्षेमं समागम्य शूद्र-
 मारोग्यमेव च ॥ न वाच्यो दीक्षितो नाग्रा यवीयानपि सर्वथा ॥ पूज्यैस्तम-
 भिभाषेत भोभवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसंबन्धां भगिनीं चेति भाषयेत् ।
 त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः अत्रिवर्षाः संबन्धिनः स्वल्पेनापि स्वयो-
 निजः अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः “उदक्यां सूतिकां
 नारीं भर्तृधीं गर्भपातिनीं । पाषंडं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शर्वं । ना-
 स्तिकं कित्तवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावतमशु-
 चिं नरं ॥ वमतं जृम्भार्थं च कुर्वतं दंतधावनं । अम्यक्तं शिरसि स्नानं
 कुर्वतं नाभिवादयेत् ” इति शातातपःबृहस्पतिस्तु “जपयज्ञजलस्थं च
 समित्पुष्पकुशान् तिलान् । उदपात्रार्घ्यमैशान्नं वहंतं नाभिवादयेत् ॥
 अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति” ॥ क्षत्रवैश्याभिवादने विप्रस्यैवं
 शूद्राभिवादने त्रिरात्रं कार्यं तु रजकादिषु “चांडालादिषु चांद्रं स्या-
 दिति संग्रहकृतस्मृतं ” । जमदग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव
 दंडिनं । नमस्कारं न कुर्याच्चिदुपवासेन शुध्यति” सर्वे वापि नमस्कार्याः
 सर्वावस्थासु सर्वदा । अभिवादो नमस्कारस्तथा प्रत्यभिवादनं । आशी-
 र्व्याच्यानमस्कार्यैर्व्यस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥ स्थियो नमस्यावृद्धाश्च वयसा-
 न्मृतेषु ताः ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणं ॥ १ ॥ भवत्पूर्वा ब्राह्म-
 णोभिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्यार्ध-राजन्यः ॥ ३ ॥ भ-
 वदंत्यां वैश्यः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः
 ॥ ५ ॥ षड्द्वादशाऽपरिमितावा ॥ ६ ॥ मातरं
 प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा
 वाग्यतोहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिर्ध-सन्न-
 ण्यात्समिधआहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वा-
 चं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाख्यक्षारालवणाशी
 स्यात् ॥ १० ॥ दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरुशु-
 श्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमार्ध-समजनोपर्या
 सनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥
 अष्टाचत्वारिंशद्दर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३ ॥
 द्वादश वा प्रतिवेदं ॥ १४ ॥ यावद्यह्नं वा ॥ १५ ॥
 वासार्ध-सि शाणाक्षौमाविकानि ॥ १६ ॥ ऐणे-
 यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ रौरवर्ध-राज-
 न्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥
 सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् २० ॥ मौञ्जी-
 रशना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य
 ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥ मुंजाभावे कुशा-
 दमेतक बल्वजानां ॥ २४ ॥ पालाशोब्राह्मणस्य दं-
 डः ॥ २५ ॥ बैल्वोराजन्यस्य ॥ २६ ॥ औदुंबरोवैश्य-

स्य ॥ २७ ॥ [केशसंमितो ब्राह्मणस्य वृंदोललाट
 संमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य] सर्वे वा
 सर्वेषां ॥ २८ ॥ आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृ-
 णुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठं
 स्तिष्ठतं चेदभिक्रामन्नभिक्रामंतं चेदभिधावन् ॥ ३० ॥
 स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्यवसत्यमुत्राद्यवसतीति तस्य
 स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका-
 भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक
 इति ॥ ३२ ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समा-
 वर्तते स विद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥ समाप्य व्रतम-
 समाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥
 उभयर्थः समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक
 इति ॥ ३५ ॥ आपोऽष्टाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः
 कालो भवति ॥ ३६ ॥ आद्वाविंशं शास्त्राजन्त्यस्य
 ॥ ३७ ॥ आचतुर्विंशं शास्त्रैश्वस्य ॥ ३८ ॥ अत
 ऊर्द्धं पतितसावित्रिका भवंति ३९ ॥ नैनानुपनये-
 युर्नार्ध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ४० ॥
 कालातिक्रमे नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतिव-
 सावित्रिकाणामपत्ये सठं स्कारो नाध्यापनं वा ॥ ४२ ॥
 तेषां सठं स्कारेऽप्यवोवात्यस्तोमेनेष्टुः काममधी-
 यीरन्व्यवहार्या भवंतीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणं ॥ अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानं तद्यथा
 ॥ भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याह्नं राजन्यो भवदंत्या वैश्यः ॥
 भवच्छब्दः पूर्वोयस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः
 भिक्षेत याचेत तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः
 क्षत्रियो भिक्षेतेत्यनुषंगः भवच्छब्दो अंत्ये यस्याः सा भवदंत्या तां वैश्यः
 तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्त्तते ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥
 षड्द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेके ॥ भिक्षेद्वातोर्द्विकर्म-
 त्वात् द्वितीयं कर्माह तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत कथंभूताः प्रत्याख्यातुं
 निराकर्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्र-
 त्याख्यायिन्यः अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्यायांतस्याख्या-
 तस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् षट् वा स्त्रियः द्वादश वा अपरिमि-
 ता वा असंख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषंगः एते भिक्षाविकल्पा
 आहारपर्याप्त्यपेक्षया एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेते-
 त्याहुः अयं च प्रथमो धर्म इति भाष्यकारः ॥ आचार्याय भैक्षं निवे-
 दयित्वा वाग्यतो हः शेषं तिष्ठेदित्येके ॥ आचार्याय गुरवे भैक्षं
 लब्ध्वा भिक्षां निवेदयित्वा इयं भिक्षा मया लब्धेति वाग्यतो मौनी
 अहः शेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतोयावदस्तमयं तिष्ठेन्नोपविशेन्न च श-
 यीत रागत इत्येके सूत्रकाराः वर्णयन्ति वयं तु अनियमं मन्यामहे
 ततश्च विकल्पः ॥ अहिर्दं सन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्व-
 वदावाय वाचं विसृजते ॥ अहिंसन् अहिंसेत् स्वयं भग्नान्नरण्यात्स
 ग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणाः आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनय-
 नांगहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि ज्यायुषकरणांतं यावत्
 आवाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजति वाग्यमपक्षे ॥ अहः शस्य-
 क्षारालवणाशी स्याद्विहारणमग्निपरिचरणगुरुसुश्रूषाभिक्षाच-
 र्यामधुमार्तसमज्जनोपर्यासनस्त्रिममना नृत्वा च दानानि वर्जयेत् ॥

अतउर्ध्वं ब्रह्मचारिणोयमनियमानाह अधः शयितुं शीलमस्य असा-
 वधःशायी स्यात् तथा अक्षरं अलवणं चाश्नातीत्येवं शीलःअक्षराल-
 वणाशीभवेत् दंडधारणं दंडस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात् दंडाजि-
 नोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदित्येतदुपलक्षणत्वात्सदाचिह्नरूपं
 कुर्यात् अग्नेः परिचरणं सार्धं प्रातः परिसमूहनपूर्वं व्यायुषकरणांतं
 न समिदाधानं गुरुशुश्रूषा गुरोः शूश्रूषापरिचर्या तां कुर्यात् भिक्षार्थं
 चर्या भिक्षाचर्याभैक्षचरणमिति यावत् मधु क्षौद्रं मांसं पललं हवनं
 नद्यादावाप्लवनं स्नानं उद्धृतोदकेन उपरि खट्वादौ आसनं उपवेश-
 नं आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं वा स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्ये अव-
 स्थानं अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् अनृतं असत्यवदनं अदसानां
 परद्रव्याणां आदानं ग्रहणं स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत्
 ■ अष्टाचत्वारिंशत् शतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरेत् ॥ अष्टा-
 भिरधिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत्तानि अष्टाचत्वारिंश-
 तं वर्षाणि अब्दानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यं उक्तलक्षणं
 चेन्न अनुतिष्ठेत् अस्मिन् पक्षे चतुर्णामपि वेदानां एकएव व्रतादे-
 शः सर्ववेदाहुतिहोमश्च ॥ द्वादश वा प्रतिवेदं ॥ यावद्-
 ग्रहणं वा ॥ अनुकल्पमाह वा तदशक्तौ द्वादश द्वादश
 वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्त्तते तत्राप्यशक्तौ
 यावद्ग्रहणं यावद्देस्य वेदयोः वेदानां ग्रहणं आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च
 स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् वर्णव्यवस्थया वासः प्रभृतिव्य-
 वस्थितान्याह ॥ वासार्थं सि शाणक्षौमाविकानि ॥ ब्राह्मणस-
 त्रियविशां ॥ ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि
 वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति तत्र शणमयं शाणं क्षौमं क्षुमा अतसी
 तद्विकारमयं क्षौमं आविकं अवेर्मेषस्थ विकारः आविकं उर्णमय
 मिदमर्थः ॥ ऐषेयमजिनमुचरीयं ब्राह्मणः ॥ एणी हरिणी

तस्याइदं ऐणेयं अजिनं कृत्तिः उत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्म-
 चारिणः ॥ रौरवर्ष-राजन्यस्य ॥ रुर्गृगविशेषः चित्रमृग-
 प्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति
 ॥ आर्जं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ अजस्य वस्तस्य इदं अजिनं
 कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयं अथ वा गव्यं गोः इदं गव्यं अजिनं
 वा वैश्यस्य उत्तरीयं भवति ॥ सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात्
 ॥ यक्षांतरमाह सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा
 उत्तरीयं भवति कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतः प्रधानत्वात्
 गव्यं हि अजिनानां ऐणेयाद्यजिनप्रभृतीनां प्रधानेण्यादीनां
 गोः प्रधानं यत् यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसंबधित्वेन प्रधा-
 नत्वात् तथा च श्रुतिः तेवस्याय पुरुषं गव्ये तां त्वचमदधुरिति
 ॥ मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ मौर्वी
 वैश्यस्य ॥ मुंजाभावे कुशाश्मंतकवल्वजानां ॥ मौञ्जी
 मुंजतृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो-
 भवति धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः
 मौर्वीति तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति मुंजस्थाभावे
 अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति धनुर्ज्या
 साअभावे क्षत्रियस्य अश्मंतकमयी भवति मौर्व्यभावे बाल्वजी वैश्य-
 स्य मुंजभावशब्देन धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः ॥ पालाशो
 ब्राह्मणस्य दंडः ॥ बैल्वो राजन्यस्य ॥ औदुंबरो वैश्यस्य ॥
 पालाशः पालाशवृक्षोद्भवः ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणोदंडोभवति
 स्रक् केशसंमितः पादादिकेशमूलावधिप्रमाणकः बैल्ववृ-
 क्षोद्भवः क्षत्रियस्य ललाटसंमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्या-
 वधिरित्यर्थः औदुंबरउदुंबरवृक्षोद्भवः वैश्यस्य ब्रह्मचारिणोमुखसंमित
 ओष्ठपुटावधिदंडः ॥ सर्वे वा सर्वेषां ॥ यद्वा सर्वेषां ब्राह्म-

पक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशवैल्वोदुम्बरा अनियमेन दंडाः
भवन्ति नियमोवा नास्ति मुख्याभावे यथालाभमुपादेयं ॥ आचार्येणा-
हूतउत्थाय प्रातिशृणुयात् ॥ आचार्येण गुरुणाहूतआकारि-
तः ऊर्ध्वोभूत्वा प्रातिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी ॥ शयानं
चेदासीनः ॥ चेद्यदि शयानं स्वपंतं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्वयति त-
दा आसीनः उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥ आसीनं चेत्ति-
ष्ठन् ॥ आसीनं उपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः ॥ तिष्ठतं चे-
दभिक्रामन् ॥ यदि तिष्ठतमुत्थितमाह्वयति तदा अभिक्रामन् गु-
रुमभिमुखं गच्छन् प्रातिशृणुयात् ॥ अभिक्रामतंचेदभिधावन् ॥
अभिमुखं धावन् संप्रतिशृणुयात् ॥ स एवं वर्त्तमानोऽमुत्राद्यवस-
त्यमुत्राद्यवसति ॥ सब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्यं वर्त्त-
मानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्यइहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति द्विरु-
क्तिः स्तुत्यर्था ॥ तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ तस्य ब्रह्म-
चारिणः स्नातस्य समावृत्तस्य कीर्त्तयश्शोभवति इति यथोक्तधर्मा-
नुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनं ॥ त्रयः स्नातकाभवन्ति विद्यास्ना-
तकोव्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ त्रयः त्रिप्र-
काराः स्नातका भवन्ति कथं एकोविद्यास्नातकः अपरोव्रतस्नातकः
अन्योविद्याव्रतस्नातकः एतेषां लक्षणमाह ॥ समाप्य वेदमसमाप्य
व्रतं यः समावर्त्तते सविद्यास्नातकः ॥ समाप्यव्रतमसमाप्य
व्रतं यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातकः ॥ उभयर्धः समाप्य
यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातक इति ॥ समाप्य समाप्य
पाठतोऽर्थतश्च अवसानं नीत्वा वेदवेदस्य मंत्रब्राह्मणात्मिकां एकां शाखां
व्रतं च ब्रह्मचर्यं समाप्य यः समावर्त्तते स्नाति सब्रह्मचारी विद्यास्नातको
भवति एवं समाप्य व्रतं द्वादशवर्षिकादिकं ब्रह्मचर्यं असमाप्य
असंपूर्णमधीत्य वेदं एकां शाखां योब्रह्मचारी समावर्त्तते स्नातक-

रोति सव्रतस्नातकोभवति उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अंतं
नीत्वा यः स्नाति सविद्याव्रतस्नातकोभवति ॥ आषोडशाद्वर्षाद्वा
णस्यानतीतः कालोभवति ॥ आद्वाविर्द-शाद्राजन्यस्य ॥ आचतु-
र्विर्द-शाद्वैश्यस्य ॥ उपनयनकालस्य परमावधिमाह आषोडशात्षो-
डशाद्वर्षात्प्राक्ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः उपनयनस्य कालः
समयोभवति आद्वाविर्द-शात् द्वाविर्द-शाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य आचतुर्वि-
र्द-शाद्वर्षाद्वर्षाक् वैश्यस्य उपनयनस्य कालः अनतीतोभवति भवतीति
सर्वत्र संबध्यते ॥ अतल्लघ्वं पतितसावित्रिकाभवंति ॥ अतः
पंचदशात् एकविर्द-शाश्चोविर्द-शाद्वर्षाद्वर्षं अनुपनीतान्ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्याः यथासंख्यं पतितसावित्रिकाः पतिता स्वलिता अधिकाराभावात्
त्रिवृता सावित्री गायत्री चेभ्यः ते पतितसावित्रिकाभवंति संपद्यते ॥
नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न वैभिर्यवहरेषुः ॥ एतान् पति-
तसावित्रिकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कर्युः शिष्टाः कैश्चित्
अतिक्रान्तनिषेधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः वेदं प्राठयेयुः तथा मयाचरे-
युः कैश्चन अतिक्रान्तनिषेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः
एभिः पतितसावित्रिकैरुपनीतैर्वा सह ॥ व्यवहरेषुः न व्यवहरेत् स्ना-
नासनशयनभोजनविदाहाभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः ॥ कालातिक्रमे
नियतवत् ॥ गर्भाधानादीनि उपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्त-
र्भिहितानि यदि दैववशात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य
अतिक्रमोभवति तदा किं कर्त्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह ॥ कालाति-
क्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शक्तिः नियमितोयः कालः तस्य अतिक्रमे
लंघने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अ-
भादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति ततः कृतप्रायश्चित्तस्य अतिक्रान्तकाले सं-
स्कारकर्मण्यधिकारः संपद्यते अनादिष्टप्रायश्चित्तैकैकव्यता च
अयोगे वक्ष्यते अत्र कालातिक्रमइत्युपलक्षणं अतः अन्येषामपि कर्मणां

नाशे हृदयनादिष्टमेव सर्वप्रायश्चित्तं गृह्यकारेण प्रायश्चित्तांतरस्य अनुपदिष्टत्वात् किं तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थैः सर्वप्रायश्चित्तं येनित्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो न तूपदेशः कृतो गृह्यकारेण तत्र विज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमागर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्त्तं कर्म तस्य भ्रमे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पंचवारुणहोमं प्राथश्चित्तं उद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्त्तत्वाद्भ्रमे तस्यैवातिदेशो-युक्तो न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रमो यदिष्टानां इदानीं पतितसावित्रिकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रिकाणां मध्ये संस्कारो नाध्यापनं च ॥ तेषां त्रिपुरुषं त्रीन्पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रिकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषां अपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनश्चतुर्थ्यादीनां तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति निषिद्धस्य पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसवइति ॥ तेषां संस्कारेभ्यु-र्वात्यस्तोमेनेष्टा काममयीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीतिवचनात् ॥ तेषां पतितसावित्रिकाणां मध्ये यः संस्कारचित्तुकामः स ब्राह्म्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्टा ब्राह्म्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति तस्मात्काममिच्छया ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा अभीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानां अध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवन्ति इतिवचनात् श्रुतेः असंस्कार्यप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्ता अपि असंस्कार्या लिख्यन्ते "पदांश्च धिरस्तब्धजडगदगदपंगुषु ॥ कुब्जवामन-क्षीणैर्गुष्कां गिविकलांगिषु ॥ मत्तोन्मत्तेषु सूक्ष्मेषु शयनस्थे निरित्थि-ये । ध्वस्तपुंस्त्वेपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः " सूकोन्मत्तौ न संस्कार्या वित्येके कर्मस्वनविकारात्पातित्वं नास्ति तद्वत्पत्यं संस्कार्यं ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः ॥ अन्ये तु तावपि संस्कार-प्रवृत्त्याहुः हे मातावदाचार्यः करोति उपनयनं वा अग्निस्मात्पितृव्यं

वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदंगं यथाशक्ति कार्यं विवाहश्च कन्या-
स्वीकारोऽन्यदंगमिति “औरससंज्ञाश्चैव संस्कार्याभागहारिणः ।
औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजोगूढजस्तथा । कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीत
श्च कृत्रिमः । दत्तात्मा च सहोदश्च त्वपविद्धः सुतस्ततः । पिण्डदोषहर-
श्चैषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वादशपुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः ।
केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुंडगोलकौ । अमृते च मृते पत्यौ नारजौ
कुंडगोलकौ ॥” शंखलिखितौ “नोन्मत्तमूकान्संस्क्रुयात्” विष्णुः । ना
परीक्षितं याजयेत् ‘नाध्यापयेन्नोपनयेत्’ आपस्तंबः । शूद्राणामदुष्ट-
कर्मणामुपनयनं एतच्च रथकारविषयं तस्य तु मातामहीद्वारकं शूद्रत्वं
अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः इति सूत्रार्थः ॥
अथ प्रयोगः ॥ तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रि-
यस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् य-
थामंगलं सर्वेषामुपनयनं अथोदगयने शुक्लपक्षे पुण्ये हनि मातृपूजापूर्वकं
आभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयस्य
भोजनं दत्त्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान्
विधाय लौकिकार्थं स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतं कुमारं आचा-
र्यपुरुषा आचार्यसमीपं आनयन्ति तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः
स्वस्थं दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारं प्रतिब्रूयति
ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचा-
र्योक्ते ब्रह्मचार्यसानीति माणवको ब्रूयात् अथाचार्यो माणवकं येनेद्राय
चूहस्पतिर्कसः पर्येदधादमृतं तेन त्वापरिद्धाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय
बलाय वर्चस इत्यनेन मंत्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति तत आचार्यो-
माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां बध्नाति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना गौ
प्रवित्रं पुनती मआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना त्वंसा देवी-
सुमगा मेखलेयमिति मंत्रं पठितवतः युवा मुखासाः परिवीतआगात्स-

उश्रेयान्मवति जायमानः । तं धीरासः कवयउन्नयति स्वाध्यामनसा देव-
यंतइति वा मंत्रः । तूष्णीं मंत्रवर्जं वा ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमउयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तुतेजइतिमंत्रं पठितवतोमाणवकस्य दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे
यज्ञोपवीतं निवेशयति यज्ञोपवीतलक्षणं तु छंदोगपरिशिष्टे “त्रिवृदूर्ध्वं
धृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रंधिरिष्यते”
वामावर्त्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं
कृत्वा ग्रंथिमेकं विदध्यात् तथा “पृष्ठवंशे च नाम्यां च धृतं यद्विदते
कटि । तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं नचोत्थितं” वामस्कंधे कृतं नाभिद-
स्पृष्टवंशयोर्धृतं । यथा कटिपर्यंतं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः”
कार्पाससौमगोषाल शणक्कतृणादिकं । सदा संभवतोधार्यमुपवीतं
द्विजातिभिः ॥ शुष्णौ देशे शुचिः सूत्रं संगतांगुलिमूलके । आवेष्ट्य
षण्णवत्या तत्रिगुणीकृत्य यत्नतः १ अङ्गुलैस्त्रिभिः सम्यक्
प्रसाह्यौर्ध्वधृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतं ३
अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्थान्नवसूत्रकं । त्रिरावेष्ट्य दंडं बध्वा हरिब्रह्मे-
श्वरसमन् ४ यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं
चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकं ९ सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिर्मन्त्रिताभिस्त-
नुक्षयेत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ६ स्तना-
दूर्ध्वमधोनामेर्न धार्यं तत्कथंचन । ब्रह्मचारिण्येकं स्यात्स्नातस्य द्वे
बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येसे
स्थिते यज्ञोपवीतिता ८ प्राचीनावीतिता सव्ये कंठस्थे तु निवीतिता
वस्त्रं यज्ञोपवीतायै त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु कुशमुंजवल्बजं तु रज्ज्वा वा
सर्वजातिषु ॥ ९ ॥” ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमु-
त्तरीयं कारयति तथाचार्योमाणवकाय दंडं ददाति माणवकश्चयो-
मे दंडः परापतद्द्विहायसोऽभिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे

ब्रह्मधर्मसायेत्यनेन मंत्रेण तं प्रतिगृह्णाति दीक्षावद्वा दंडं द-
 दाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च अथाचार्यः स्वकीयमंजलिं जलेन-
 पूरयित्वा तेन जलेनांजलिस्थेन माणवकस्यांजलिं पूरयति आपोहि-
 ष्टेत्युचेन ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च-
 प्रेषितस्तच्चसुरिति मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते अथाचार्यो माणवकस्य
 दक्षिणांसस्योपरि त्वंदक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते
 ते हृदयं दद्यामि ममचित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व
 बृहस्पतिश्चा नियुनक्तु मयामिति मंत्रेण अथाचार्योऽस्य माणवकस्य
 दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठं गृहीत्वा कोनामासीत्याह एवं पृष्ठः कुमारः अमुक-
 शर्महिं भो ३ इति प्रत्याह पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्म-
 चार्यसीति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचा-
 र्यस्तद्वाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत् अथैनं कुमारं भूतेभ्यः
 परिददात्याचार्यः प्रजापतये त्वापरिददामि देवाय त्वा सवित्रे परि-
 ददामि अद्भुतस्त्वौषधिभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यः त्वां परिददामि
 विधेभ्यस्त्वादेवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददा-
 म्यरिष्ट्या इत्यनेन मंत्रेण अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आचार्य-
 स्थोत्तरत उपविशति आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युत्तानांतंकृत्वा आघा-
 राद्याः स्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतर्हित्वा हुतशेषं प्राश्य पूर्णवात्र
 वरं वा ब्रह्म वा दद्यात् अथानंतरं एनं ब्रह्मचारिणं संशास्ति कथं
 ब्रह्मचार्यसीत्याचार्यो वदति असानीति ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः
 अशानीति ब्रह्मचारी कर्म कुर्वित्याचार्यः करवाणीति ब्रह्मचारी मा
 दिवा सुषुप्त्या इत्याचार्यः न स्वपामीति ब्रह्मचारी वाचं यच्छेत्या-
 चार्यः पच्छानीति ब्रह्मचारी समिधमावेहीत्याचार्यः आदधानीति
 ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः अशानीति ब्रह्मचारी अनात्मै एवं
 शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह कीदृशाय उत्तर-

तोमेः प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्ये
 समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय कथमन्वाह उँकारव्या-
 हतिपूर्वकं प्रथमं पदएकैकपादं तथा द्वितीयमर्द्धचर्चः तथैव तृतीयं
 सर्वा स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् केषांचित्पक्षे दक्षिणतोमेस्तिष्ठते
 आसीनाय वा आचार्यउक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह संवत्सरे वा
 षण्मासे वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले
 क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सावित्रीं ब्रूयात् ब्राह्मणाय
 तु सद्यएव गायत्रीं गायत्रीछंदस्कां सावित्रीं सवितृदेवत्यां ऋचं
 विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानंतरमाहवनीयाग्न्युपस्थापने विनि-
 युक्तां तत्सवितुरिति सर्ववेदशास्त्राभ्यातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीछंदस्कां
 परमात्मदेवतषेद्वारंभादिविनियुक्तांसप्रणवां प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदै-
 वतमायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्काग्न्याधानविनियुक्तभूर्भुवःस्वरितिमहाग्याह-
 तिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् क्षत्रि-
 याय त्रिष्टुप्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देवस-
 वितरित्वादिकां वाजपेयआज्यहोमविनियुक्तां तथा वैश्याय प्रजाप-
 तिदृष्टां जगतीछंदस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उस्वांस-
 भरणे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुंचइत्येतामृचं ब्रूयात् सर्वेषां
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेववा गायत्रछंदस्कां सावित्रीं उक्कल-
 क्षणां ब्रूयात् अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति तत्र पूर्वं दक्षि-
 णहस्तेन सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्नेः सुश्रवः सुश्रवाअसि
 एवं माँः सुश्रवः सुश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिषा-
 असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिषोभूयासमित्येतैः पंचमिमन्त्रैः
 प्रतिमन्त्रे इन्नमप्रक्षेपेणाग्निं संधुक्षयति हस्ताभ्यां संधुक्षमप्रसिद्धिरस्ति
 ततोभिप्रदक्षिणहस्तेन अग्निः पर्युक्ष्य उत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिध-
 माह्वार्षं नृहते जातवेदसे यथा त्वमग्नेसमिधा समिध्वसएवमहसायुषा मेध-

या वचसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मिधाव्य-
हमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादोभूयासर्धः स्वाहे-
त्यनेन मंत्रेण उक्तलक्षणां मेकां समिधमग्रावाधायानेनैव द्वितीयां तृतीयां
वा घत्ते एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मंत्रेण अग्नये समिधमाहार्ध-
मिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुचिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकै-
कशस्तिस्त्रः समिधआदधाति तत्त उपविश्य पूर्ववदग्ने चेतुश्रवइत्यादि-
भिरग्निं संधुक्ष्य नूष्णीं पाणिं प्रतप्य तनूपाअग्नेसि तन्वं मे पाहि आयुर्दाअ-
ग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदाअग्नेसि वर्चोमे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं त-
न्मआष्टम मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती
आदधातु मेधां मे अश्विनौ देवावाधस्तां पुष्करस्त्रजाविति सप्तभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं मुखं विमार्ष्टि अत्रशिष्टाचारपरिप्राप्ताः केचन पदार्थाः लिख्यन्ते
ततः अंगानि च मआप्यायन्तामित्यनेन शिरःप्रभृति पादांतं सर्वौगान्या-
लमते वाक्चमआप्यायतामिति मुखं प्राणश्च मआप्यायतामिति नासार्धे
युगपत् चतुश्रमआप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं च मआप्यायता-
मिति दक्षिणं श्रोत्रं ततोनेनैव मंत्रेण वामं यशोवर्धं च मआप्यायता-
मिति मंत्रं पठेत् ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां
दक्षिणां हि द्वाद चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्ने कश्यपस्य त्र्यायुषं
यदेवेषु त्र्यायुषं तद्वो अत्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मंत्रैरुत्र्यायुषाणि कुरुते अत्र
स्थूत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते “ततोऽभिवादयेद्बृहदानसावहमिति जु-
क्व” इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतं तस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा
वत्ससगोत्रोत्तर्गवत्तवमाश्वानौर्वाजामदन्येति पंचमवरः श्रीधरशर्माहं
भो श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाभिवाद्य गुर्वादिकं
ब्रह्मचारी अभिवादयेत् अग्निवत्तवश्च गुर्वादिः आयुष्मान् सव श्रीशर्मा-
शर्मन् भो इति प्रत्यभिवादेत् अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि अत्र
बृहदाभितिर्गवत्तव कनिष्ठाभिवादनेनाधिकारः ब्रह्मश्च त्रिविधाः विद्या-

तपोधयोभिः अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति तद्यथा भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः भिक्षां भवति देहीति राजन्यः भिक्षां देहि भवतीति वैश्यश्च भिक्षां भिक्षेत् अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसंबोधन-
पदात् स्त्रियोभिक्षेतेति प्राप्तं । ताश्च कीदृशीः कति च इत्यपेक्षायामु-
च्यते याः प्रत्याख्यानं न कुर्वेति ताः भिक्षेत् कति तिस्रः षड् वा द्वादश
वा द्वादशम्योऽधिकावा मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः एवं भिक्षां
भिक्षित्वा ब्रह्मचारी भैक्षं गुरवे निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा
आसीत् वेत्यनियमः ततउपास्तमयं संध्यावंदनपूर्वकं स्वयं प्रशीर्णाः
पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय
वाचं विसृजते इति तद्धिनकृत्यं । अथ तद्दिनमारभ्यासमावर्त्तनात्कर्त्त-
व्यमुच्यते भूमौ शयनं अक्षरालवणाशनं दंडधारणं अग्निपरिचरणं गुरुशु-
श्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्भोजनार्थं भोजनसंनिधाने वारद्वयं वा भैक्षचरण-
मनिद्याब्राह्मणगृहे गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुञ्जानः मधु-
मांसमज्जनोषर्यासनस्त्रीगमनानृतदाक्षादानानि वर्जयेत् स्मृत्यंतरे तु । म-
धुमांसांजनोच्छिष्टं शूद्रस्त्रीप्राणिर्हिसनं । मास्करालोकनालील
पक्षिपदादि वर्जयेत्” आदिशब्देन पर्युषिततांबूलदंतधावनावसथिकादि
वा स्वापच्छत्रपादुकागंधमाख्योद्धर्त्तनानुलेपनजलक्रीडाव्यूतनृत्यगीतवाद्या
लापादन्यन्यान्वपि वर्जनीयानि स्मृतानि तथा “ कार्यं भिक्षां सदा
धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकं । कौपीनसहितं धार्यं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक् ॥
यज्ञोपवीतमजिनं मौर्जी दंडं च धारयेत् । नष्टे भ्रष्टे नवं मंत्रात् धृत्वा
भ्रष्टं जले क्षिपेत् ” ॥ अष्टाचत्वारिंशत्-शतं वर्षाणीत्यादिव्यवहार्य-
भवतीतिवचनादित्यंतमुक्तार्थः । कालातिक्रमे नियतवदित्वस्यार्थउक्त-
इतिकर्त्तव्यतात्र लिख्यते ॥ पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रा-
यश्चित्तहोमं कुर्यात् पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनमूत्रे पूर्णाहुतिं जुहोति
निरूप्याज्यं गार्हपत्येधिप्रित्यं सुक्लृप्तं च संसृज्योद्वास्योत्पूयानेक्ये

गृहीत्वारब्धस्यैव सर्वत्र अत्रैवं प्रयोगः ॥ यदावसधिकस्य अनादिष्टं
 प्राप्नोति तदाग्निः संभूतएव यदि निरग्नेः तदा शुद्धायां भूमौ पंच
 भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्याभाज्यं तूष्णीं
 निरूप्याग्नावधिश्रित्य स्तुवं दमैः संभृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामु-
 त्पूयावेक्ष्य स्तुवेणादायोपरिसमिधं निधायोत्थायस्तुवं सव्ये कृत्वा दक्षि-
 णेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्यर्धभूः स्वाहेति
 स्तुवस्थिताज्यानैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहाभूर्भुवः स्वः-
 स्वाहेति चतस्रः । त्वन्नो अग्न इत्यादिभिः पंचस्तुवेणावदायाज्याहुतीर्जु-
 होति इदं नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः
 कर्मणा नियतकालातिक्रमे वा तत्र तत्रादिष्टसंज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यं
 यदा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्तमाने अनादिष्टप्राय-
 श्चित्तमापद्यते तदा तत्कर्मोपभूतएवाग्नौ तत्कृत्वा अनादिष्टं हुत्वा
 उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् यदा तु बहूनि निमित्तानि भवन्ति तदा
 प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् यावति निमित्तानि तानि
 कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्त्तते यथोक्तं इत्युपनयनपद्धतिः ॥ अत्र वेद-
 ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तं वेदा-
 ध्ययनारंभस्य कालः इतिकर्त्तव्यता च नोक्ता केवलं समावर्त्तनकर्म
 सूत्रकारेणारब्धं वेदार्थसमाप्य स्नायादिति तत्र वेदस्य आरंभं विना
 समाप्तिः कर्त्तुमशक्येति उपनयनानंतरमेव वेदारंभस्य समय इत्यवग-
 म्यते इति कर्त्तव्यता च पुनः एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्म
 होमातिदेशाद्वादेशने वेदारंभे प्राप्नोति अतश्च “उपनीय गुरुः शिष्यं
 महाध्याइति पूर्वकं । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेदिति”
 गुरोः उपनयनानंतरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुण्य-
 हनि मातृपूजापूर्वकं वेदारंभनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्योविधाय
 पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकमग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः

पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः यदा सामवेदं तदाज्यभागानंतरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः यदाऽथर्ववेदं तदाज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः यद्येकदा सर्ववेदारंभस्तदाज्यभागानंतरक्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतयइत्याद्याः सप्तमंत्रेण जुहुयात् अनंतरं महाग्याहृत्यादिस्विष्टकृदादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरघोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते इतिव्रतादेशप्रयोगः ॥ अथ समापर्त्तनमारभ्यते ॥

वेदार्थ-समाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं
वाष्ठाचत्वारिंशकं ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥
गुरुणानुज्ञातः ॥ ४ ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्चवेदः ॥ ५ ॥
षडङ्गमेके ॥ ६ ॥ नकल्पमात्रे ॥ ७ ॥ कामं तु या-
ज्ञिकस्थ ॥ ८ ॥ उपसंगृह्य गुरुर्ह-समिधोऽभ्याधाय
परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वा-
ऽष्ठानामुदकुम्भानां ॥ ९ ॥ येअप्स्वंतरग्रयः प्रविष्टान्ते-
ह्यउपगोह्योमयूखोमनोहास्वलोविरुजस्तनूदूषिरि-
न्द्रियहा अति तान्सृजामि । योसेचनस्तमिह गृ-
ह्णामीत्येकस्मादपोऽहृत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिञ्चते ।

तेन मामभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्च-
सायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमकणुतां येनावमृश-
तार्ठःसुराम् । येनाद्यावभिषिञ्चतां यद्वा तदश्विना
यशइति ॥ १२ ॥ आपोहिष्ठेति च प्रत्यूचम् ॥ १३
त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तममिति मेखला-
मुन्मुच्य निधाय वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते
॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्था
वभिरस्थादशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदं मा-
गमय । उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थादिवा याव-
भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं माकुर्वाविदं मा-
गमय । उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्सायं या-
वभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदं
मा गमयेति ॥ १६ ॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटा-
लोमनखानि सर्ठःहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत ।
अन्नाद्याय व्यूहध्वठःसोमोराजाऽयमागमत् । समे
मुखं प्रमाद्वर्धते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥
उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य
चोपगृहीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं
मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्यो-
रवनेजनं दक्षिणानिषिञ्चानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा-

अहमक्षीभ्यां भूयासर्धसुवर्चामुखेन सुभ्रुत्कर्णाभ्यां
 भूयासमिति ॥ १९ ॥ अहतं वासोधौतं वा मौत्रे-
 णाच्छादयीत । परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय
 जरदाष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरवः पुरुचीराय-
 स्मेवमभिसंव्ययिष्यइति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयं ।
 यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो-
 भगश्च माविदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥
 एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥
 सुमनसः प्रतिगृह्णाति । याआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै
 कामायेन्द्रियाय । ताअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च
 भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथाऽवबधीतेयद्यशोऽप्सरसा-
 मिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु तेन सङ्ग्रथिताः सुमन-
 सःसम्बध्नामि यशोमयीति ॥ २४ ॥ उष्णविण
 शिरोवेष्टयते । युवासुवासाइति ॥ २५ ॥ अलङ्कृ-
 रणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥
 वृत्रस्येत्यङ्केऽक्षिणी ॥ २७ ॥ रोचिष्णुरसत्यात्मान-
 मादर्शं प्रेक्षते ॥ २८ ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्प-
 तेश्छदिरसि पाप्मनोमामन्तर्धेहि तेजसोयशसोमात-
 र्धेहिति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोभाषातमित्युवा-

नहौ प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥ विश्वाभ्योमाना-
 छाभ्यस्परिपाहि सर्वतइति वैणवं वण्डमादत्ते ॥
 ३१ ॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपा-
 नहश्चापूर्वाणिचेन्मंत्रः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

वेदार्थसमाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं चाष्टचत्वारिंशकं ॥ मंत्र
 ब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अंतं नीत्वा स्नायाद्ब्रह्मचरणेन
 विधिना स्नानं कुर्यात् अथ वा ब्रह्मचर्यं व्रतं ॥ अष्टाचत्वारिंशकं ॥
 अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निवर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणानुमतः
 स्नायादितिसंबंधः ॥ द्वादशकेप्येके ॥ एके सूत्रकाराः द्वादशकेपि
 द्वादशवर्षसमाप्येति व्रते व्रते चरिते स्नायादिति मन्यते तत्रापि ॥ गुरुणा
 ऽनुज्ञातः ॥ अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनु-
 षज्यते यतः पूर्वस्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तं ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥
 वेदं समाप्येत्युक्तं तत्र कियान् वेदइत्यपेक्षायामाह विधिं विधीयतेइति
 विधिः अत्रिअद्भीतइति अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
 कामोयजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यं विधेयः विधीयते ब्राह्मण-
 वाक्येन कर्मो गत्वेनेति विधेयो विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने
 सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मीमांसापि वेदशब्दवाच्या भवती-
 त्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमंगीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि
 वेदत्वमुक्तं तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडंगवे-
 दत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्युपगमेनैव तद्वृष्टातेन कल्पसू-
 त्राणां छंदस्त्वाभावमुपपादयितुं नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं संमतं अ-
 ध्वृतृणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः नचाध्वेतृप्रसिद्धाः निरपेक्षैर्वै-
 स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यं तथासति तन्नैर-
 पेक्षेण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेद-

त्वापत्तावर्धवादादीनामपेक्षत्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयो-
रपि वेदत्वापत्तेश्च अथाध्येतृप्रसिद्धचनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्वा-
ह्यणमंत्रपरत्वाज्ञाव्याप्यतिव्याप्ती तर्हि स्मृतिरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्ष-
त्वापत्तौ कथं तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता न च तदंशे स्वातंत्र्यं
अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसंगानि-
वृत्तेश्च व्यवहारानुप्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामर्थ्याच्च
तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधि-
नांगविधायकः कश्चिन्मंत्रात्मकोविधेयः कश्चित्सण्णनेतिनेति त्रैयंबकाः
पुरोडाशादित्यादिवैविध्यमनयैवोच्यतइति तात्त्विकोऽर्थः अतः षडंग-
एववेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलं मंत्रः इषेत्वादिः
तर्कोऽर्थवादइति कर्कोपाध्यायः यथा अक्ताः शर्कराउपपधाति इति
विधिः श्रूयते तत्रांजनसाधनं घृतं तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ताइति
संशये तेनैवघृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ताइति निर्णीयते अतस्त-
र्कोर्थवादः तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकारः चकाराज्ञामधेयभागसंग्रहः
यतोवेदोविध्यर्थवादमंत्रनामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विस्तार्यते यथा अग्निहो-
त्राधारौ यागमेदौ उग्निद्वलमिदिति नामधेयानि ॥ षडंगमेके ॥
एके सूत्रकाराः षडंगं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः षट् शिक्षाकल्प-
उपाकरणनिरुक्तज्योतिषलंदांसि अंगानि यस्य वेदस्य षडंगः तं षडंगं
॥ न कल्पमात्रे ॥ कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे मंत्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते
न स्नानमिच्छन्ति कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् यतः अ-
थातोषिकारः अथातोधर्मजिज्ञासा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधि-
कारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकारइत्याचार्यैर्वर्ण्यते
॥ कामं तु याज्ञिकस्य ॥ तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ कामं इच्छया
याज्ञिकस्य आध्वर्यवादि यज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति अयमर्थः
मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवनुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः स्नायं

वेदमधीत्यावबुध्यचस्त्रायादित्यपरः ग्रंथमात्रमप्यधीत्ययज्ञविद्यां वाभ्यस्य
 स्त्रायादिति तृतीयः यज्ञविद्याविरहेण ग्रंथमात्रे अधीते च स्त्रायादिति
 निषेधः यतोवेदाध्यापनं वेदविहिताभिहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनं ॥
 उपसंगृह्य गुरुर्हः समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु
 प्रागग्रेषु पुरस्तास्थित्वाष्टानामुदकुम्भानांये अप्स्वन्तरग्रयः प्रतिष्ठा-
 गोद्यपगोहोमयूखोमनोहास्वलोविहजस्तनूदधिरिन्द्रियहाआति-
 तान्विजहामियोरोचनस्तामिशृष्ट्वासीत्येकस्मादपोऽष्टीत्वा तेनाभि-
 धिचते ॥ स्त्रायादित्युक्तं तत्र कथं स्त्रायादित्यपेक्षिते आह उपसंगृह्य
 उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरुं आचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणा-
 स्तिस्त्रः परिसमूहनादिभ्यायुषकरणातेन विधिना आचार्यान्निर्वृत्ति-
 तसमावर्तनांगहोमिऽग्नौआधाय प्रक्षिप्य अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं
 तत्समिदाधानं किंवेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमात्पूर्वं उत पश्चात् वेदाहु-
 तिहोमः कुतः प्राप्तइतिचेत् एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात्
 पूर्वं भवतु उपसंगृह्य गुरुर्हः समिधोभ्याधयेति श्रुतात् समिदाधानानन्तरं
 वेदाहुतीनामवसरइति गम्यते नैतदेवं श्रुत्या हि वेदाहुतीनां अवसरः
 समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानं च स्नानात्पूर्वमतिक्रमस्यज्ञापितत्वात्
 कथं सयामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीयायार्थं स्नानस्यत्सीदय-
 नीयेतिश्रुतेः तस्मात्समावर्तनहोमापत्तेः उपसंग्रहणादिपरिश्रितस्य
 परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्तनांगहोमसमावनाग्निसंस्थाप-
 नश्चक्षेत्स्म उत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्राक्कुलेषु प्रागग्रेषु आ-
 स्तीर्णेषु क पुरस्तात्प्राच्यां दिशि केषां अष्टानामुदकुम्भानां दक्षिणो-
 सरायतानां अष्टसंख्याकानां अमलजलपूर्णानां आज्ञादिशुभपञ्चवस-
 स्नामां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वोभूयेत्यर्थः ये अप्स्वन्तरग्रयइत्यादिना
 मंत्रेण इह एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादितिन्या-
 येन प्रथमात् प्राच्युदंचिविवाहकर्मणीत्यनेन न्यस्येन दक्षिणस्य प्रथमेत्यं

अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिचते अभ्यु-
 क्षति आत्मानं शिरस्ताः स्नानकर्त्तात्मानं तत्र मंत्रः ॥ तेन मामभिषि-
 चामि इत्यादिब्रह्मवर्चसायेत्यंतः येन श्रियमकुण्वतां येनावमृश-
 तार्थसुरां येनास्नावभ्यषिचतां यद्वा तदभिनवा यशइत्यापोहिष्टे-
 ति च प्रत्यूचं अभिस्तूष्णीमितरैः ॥ एवं एकोदकुंभजलसाध्यं
 स्नानमभिधाय इतरसप्तकुंभजलं येप्स्वंतरग्रहृत्ययमेव सर्वोदकुंभजलग्र-
 हणे साधारणोमंत्रइति प्रतीयते ततः सर्वेभ्योद्वितीयादिकुंभेभ्यःप्रत्येकं
 ये अप्स्वंतरितिमंत्रेण जलमावाप्य वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रममभिषिचते
 तद्यथा येन श्रियमिति द्वितीयं आपोहिष्टेति तृतीयं योवः शिवइति
 चतुर्थं तस्माअरमिति पंचमं तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि ॥ उदुत्त-
 ममिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोऽन्यत्परिधायादिसमुपति-
 ष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि ॥ उदुत्तममितिमंत्रेण मेखलां रशना-
 मुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निःसार्य निधाय तां च भूमौ
 निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यं उद्यद्भ्राजभृष्णुरित्यादि-
 भिमंत्रैः उपतिष्ठेतेति स्तौति ॥ दधिमिलान्वा प्राश्य जटालोमनस्त्रा-
 नि सठहृसादुंबरेण दंतान्धावयेत् ॥ अग्राधायन्यूहध्वमिति ॥
 ततोदधितिलानामन्यतरं प्राश्य आशित्वा जटाश्च लोमानि च नस्त्रानि
 तानि संक्षत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः अत्र संक्षत्येति णिघोलोपच्छादसः
 स्वयं संहर्त्तुमशक्यत्वात् औदुंबरेण द्वादशांगुलसंमितेन कनिष्ठिका-
 ग्रवत्स्थूलेन उदुंबरकाष्ठेन अग्राधाय न्यूहध्वमितिमंत्रेण दंतान् धावयेत्
 प्रक्षालयेद्वाह्मणः द्वादशांगुलेन दशांगुलेन राजन्यः अष्टांगुलेन वै-
 श्यइति विशेषः अत्र जटालोमनस्त्रवपननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति
 पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमाप्यते अतोवपनानंतरं स्नानाचमने विधाय
 दंतान्प्रक्षालयेदिति सिद्धं उत्साद्य पुनः स्नात्वानुलेपनं नासिकयो-
 र्मुखस्य चोपगृहीते प्राणापानौ महति उत्साद्य सुगंधिद्रव्येण शरी-

रमुद्धृत्य पुनः भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्वंगानि प्रक्षाल्य अनुलेपन-
चंदनादि मुखनासिकयोः उपगृह्णीते मुखं च नासिके च अनुलिपति
प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्येतेन मंत्रेण पितरः
शुभध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् सुच-
क्षाअहमिति ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः
शुभध्वमित्यनेन मंत्रेण प्राचीनावीती दक्षिस्वामुखोभूत्वा दक्षि-
णस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पिढकर्मक
रणनिमित्तकं उदकस्पर्शं विधाय चंदनादिना सुगंधिद्रव्येण
गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षाअहमित्यादि भूयासमित्यंतं मंत्रं जपेत् । अहंतं
वासोधौतं वा मंत्रेणाच्छादयीत परिधास्याइति ततः अहंतं नवं सदृशं
पवित्रं वासः वसनं आच्छादयीत परिदध्यात् तदलाभे अमंत्रेण
अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्याइत्यादिना अभिसंव्ययिष्यइत्यनेन
मंत्रेण अथोत्तरीयं यशसामेति अथोत्तरीयपरिधानानंतरं तादृशमेवो-
त्तरीयं वासोयशसामेत्यादिना यशोमाप्रतिपद्यतामित्येतेन मंत्रेण आ-
च्छादयीतेति गतेनारूपातेन संबन्धः एकचित्पूर्वस्थोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीति
वेद्यादिएकएव वासौ भवति तदा पूर्वस्थैव परिधानीयस्य वासउत्तर
वर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत यशसामेति मंत्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः
सुमनसा प्रतिगृह्णाति याआहरदितिसुमनसापुष्पाणि अन्येन दक्षा-
न्यादत्ते याआहरदित्यादिना यद्यशसा च भगेन चेत्येतेन मंत्रेण अथाऽव-
बधीते यद्यशसाइति ॥ अथ ताः प्रतिगृह्य अवबधीते शिरसि बध्नाति
यद्यशोप्सरसाइत्यादिना यशोमयीत्येतेन मंत्रेण ॥ उष्णीषेण शिरो-
वेष्टयते युवा सुवासाइति ॥ उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा
शिरोमूर्द्धनं वेष्टयते युवा सुवासाइत्यादिकया देवयंतइत्येतयर्चा ॥
अंलंकरणमसि भूयोर्लंकरणं भूयादेति ॥ कर्णवेष्टकौ अंलंकरणम-
सीतिभवेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टकौ भूषणे प्रतिमंत्रं प्रतिमुच्यते

परिधत्ते ॥ वृत्रस्येत्यंक्तोऽक्षिणी ॥ वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मे देहीत्यंतेन
 मृधाक्रमं दक्षिणवामे मंत्रावृत्त्या अंक्ते सौवीरस्य अनेन संस्करोति ॥
 रोचिष्णुरित्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ रोचिष्णुरसीत्यनेन मंत्रेण
 आत्मानं मुखप्रभृति शरीरं आदर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति ॥ छत्रं प्रति-
 गृह्णाति बृहस्पते छदिरसि पाप्मनोमामंतर्धेहि तेजसोयशसोमामं
 तर्देहीति ॥ छत्रं आतपत्रं बृहस्पतेछदिरसीत्यादिना यशसोमांतर्धेही
 त्वंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रहशब्दसामर्थ्यात् अन्यत आदत्ते ॥ प्र-
 तिष्ठेस्थोविश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुंचते ॥ उपानहौ पाद-
 त्राणे प्रतिमुंचते पदिधत्ते प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमापातमित्यंतेन मंत्रेण मंत्र-
 स्य द्विवचनात्तत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च प्रतिष्ठेइतिद्विवचनं स्वइति च
 युगपत्पादयोः परिधत्ते ॥ विश्वाभ्योपानाह्याभ्यस्परिपाहिसर्वतइति
 वेषवं दंडमादत्ते ॥ विश्वाभ्योमेत्यादिना मंत्रेण वेषवं वंशमयदंडं
 याष्टि आदत्ते गृह्णाति तच्चोक्तन्यायेन पूर्वदंडं त्यक्तवैव इदमभिषेक-
 प्रभृति दंडग्रहणार्थं कर्मजातं स्नानकर्त्ता करोति नाचार्यः ॥ दंतप्रक्षा-
 लनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः ॥
 दंतप्रस्मलनमाहौ येषां पुष्पादीनां तानि दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि
 सर्वदा मंत्रवन्ति स्नातकस्य भवेति वाससी च छत्रं च उपानहौ च
 वासश्छत्रोपानहं चकारादंडोपि एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि
 नूतनानि अ्रियते तदा मंत्रोभवति तदग्रहणे ॥

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ कामादि-
 तरः ॥ २ ॥ नृत्यगीतवादित्राणिनकुर्यान्नचगच्छेत्
 ॥ ३ ॥ कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत-
 इति श्रुतेर्ह्यपरं ॥ ४ ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छे-
 त्च धावेत् ॥ ५ ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्र-

चयनसंधिसर्पणविवृतस्नानविषमलंघनशुष्कवदन-
 संध्यादित्यावेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् न ह वै
 स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति
 श्रुतेः ॥ ६ ॥ वर्षत्यप्रावृतोव्रजेत् अयं मे वज्रः पा-
 प्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत
 ॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुठं सीठं षण्डं च नोपह-
 सेत् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ १० ॥
 सकुलइति न कुलं ॥ ११ ॥ भगालमिति कपालं ॥
 १२ ॥ मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयंतीं
 परस्मै नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनंतर्हितायां
 भूमावुत्सपठं स्तिष्ठन्न मूत्रपरीषे कुर्यात् ॥ १५ ॥
 स्वयं प्रशीर्षेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १६ ॥
 विकृतं वासोनाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दृढव्रतो वधत्रः
 स्यात्सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमभ्येष्यमाणः) ॥ १८ ॥
 ॥ ७ ॥

स्नातस्व यमान्वक्ष्यामः ॥ स्नातस्व ब्रह्मचर्यात् समावृ-
 त्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे ॥ कामादितरः ॥
 कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्रइति यावत् यमेषु अस्नात-
 क्रीषि अधिक्रियते ॥ नृत्यगीतवादिनां न कुर्यात् न च मच्छेत् ॥
 नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं गीतं षड्जादिस्वरैः ध्रुवादिरूपकविशेषैश्चिबद्धं
 वादित्रं तंश्यादिभेदेन चतुर्विधं नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगी-

तवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् नृत्यादि अन्यैरपि
 क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुं च कारः करोतेर्गच्छति क्रिया-
 समुच्चयार्थः ॥ कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा रमतइति
 श्रुतेर्हि ॥ अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह तु पुनः कामं इच्छया गीतं
 गानं स्वयं कुर्यात् परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुं कुतः हि यस्मात्
 गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने रमते
 रतिं प्राप्नोति इति श्रुतेर्वेदवचनं चयः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं
 संपूर्णं मन्यते स्वयं गायति गीतं च शृणोति ॥ अपरं ॥ अप-
 रमपि गायेत गीतं च शृणुयात् इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिङ्गमस्ति
 यथाश्वमेधे श्रूयते विधा ब्राह्मणो गायति नक्तं राजन्यइति अनेन
 ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगानेऽधिकारोस्तीति ज्ञायते तौ च अश्वमेध-
 याग्निनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः तेन गायनश्रवणेऽप्य-
 धिकारोगम्यते ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेत् ॥ क्षेमे सति आ-
 पदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामांतरं अन्यग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु
 गच्छेत् ॥ न च धावेत् ॥ क्षेमे सतीत्यनुषज्यते न च धावेत्
 शीघ्रं च गच्छेत् ॥ उदपानावेक्षणमुत्तरोहणफलप्रपतनसंधिसर्पणं
 विवृतस्नानाविषमलंघनभुष्कवदनसंध्यादित्प्रेक्षणाभिसर्पणानि न
 कुर्यात् ॥ उदपानस्य कूपस्यावेक्षणं उपरि स्थित्वा अधोमुखीभूया-
 वलोकनं वृक्षे आरोहणं उपरिगमनं फलानां आम्नादीनां प्रपतनं
 त्रोटनं संधौ संध्यासमये सर्पणं अध्वगमनं संधिना अपमार्गेण वा
 सर्पणं विवृतेन नग्नेन स्नानं विषमस्य पर्वतगर्त्तादेः लंघनमतिक्रमणं
 शुक्रस्य अश्लीलस्य वदनं माषणं अश्लीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरं
 अमंगलसूचकं च संध्यास्तु आदित्यस्य सूर्यमेडलस्य रागतः प्रेक्षणं
 दर्शनं उपरक्तस्य वारिप्रतिबिम्बितस्य च 'नोपरक्तं न वारिस्थितिं
 मनुस्तेः' भिक्षणं भैक्षचर्या एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षणा-

तानि वर्जयेत् ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापहवै स्नात्वा भिक्षां
 व्रजतीति श्रुतेः ॥ भिक्षणनिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति स्नात्वा
 समावर्त्य न भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षां अपनयति अपाकरोति हवै
 इति निपातसमुदायः निश्चयार्थ इति वेदवचनात् ॥ वर्षत्यप्राप्तो व्रजे
 दयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ देववर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितः
 व्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्र इत्यनेन मंत्रेण ॥ अप्सवात्मानं नावेक्षेत ॥
 अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् ॥ अजातलोम्नीं
 विपुठं सीठं षंडं च नोपहसेत् ॥ समये न जातानि लोमानि यस्याः
 सा अजातलोम्नी तां अजातलोम्नीं नोपहसेत् न च गच्छेत् विपुठं सीं च
 पुरुषाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्त्तते षंडं नपुंसकं
 नोपहसेदित्यनुवर्त्तते ॥ गर्भिणीं विजिन्येति ब्रूयात् ॥ गर्भिणीं अंतर्वर्तीं
 विजिन्या इति नाम ब्रूयात् वदेत् ॥ सकुलमिति नकुलं भगालमिति
 कपालं मणिधनुरिति त्रिद्वधनुर्गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत् ॥ सकुल-
 मिति न कुलं ब्रूयात् कपालं कपरं भगालं इति ब्रूयात् इन्द्रधनुः म-
 णिधनुरिति ब्रूयात् परस्य गां क्षुरभि धयंतीं वत्सं पाययंती परस्मै
 स्वामिने नाचक्षीत् न कथयेत् ॥ उर्वरायामनंतहितायां भूमावुत्स-
 र्प्यं स्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ प्रविज्यं
 केवलायां तृणैरनंतहितायां मूत्रपुरीषे मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गे
 न कुर्यात् किञ्चित्तिष्ठन् ऊर्ध्वः न कुर्यात् तथा उत्सर्प्यस्तुतिप्रमाणः सन्
 न कुर्यात् ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ स्वयं आत्मनः
 प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयं छिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अय-
 क्षियेन प्रमृजीत प्रोक्षयेत् पुरीषोत्सर्गसन्निधानात् गुदमित्यध्याहृतः
 ॥ विकृतं वासोनाच्छादयेत् ॥ विकृतं मणिष्ठादिरागेण विकृतर-
 मापादितं वासोवस्त्रं न परिदधीत नील्यादिना रक्तं विकृतं निविध्यते
 कषायरक्तं तु न निविध्यते किं तु प्रशस्यत इति भाष्यकारः ॥ दृढव्रतो

वधत्रः स्यात्सर्वेषां मित्रमिव ॥ दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य
सदृढव्रतः स्यात् भवेत् किं च वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः
स्यात् किं च सर्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी
स्यादित्यर्थः 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मरणात् अत्र योद्धृष्टार्थविषय
प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिः प्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टमथानु-
मीयते अतएव प्रायश्चित्तस्मरणं स्नानकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजन-
मिति स्मरणात् ॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ १ ॥ अमार्ठः साश्य-
मृन्मयपायी ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रशक्कृष्णशकुनिशुनां
चादर्शनमसंभाषा च तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूत-
कान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपूरीषे शीवनं चात-
पे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नातर्दधीत् ॥ ५ ॥ तप्ते-
नोदकार्यान्कुर्वीत् ॥ ६ ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनं ॥ ७ ॥
सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि
कुर्यात्प्रवर्ग्यवाञ्छेत् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ एवं स्नातकस्य सम्प्रवर्त्तनप्रभृति या-
वद्गार्हस्थ्यं कर्त्तव्यत्वेन वर्जनीयत्वेन च सृष्ट्यगीतादीन्यभिधाय
अधुना तस्यैव समावर्त्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतचर्यामाह तिस्रः त्रि-
संख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ अ-
मार्ठः साश्यमृन्मयपायी ॥ मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसशो तद्विपरीतः
अमांसाशो मृन्मयपायी स्वादिति शेषः ॥ स्त्रीशूद्रशक्कृष्णशकुनिशुनां
चादर्शनमसंभाषा च तैः ॥ स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थवर्णः शवो मृतशरीरं
शकुनिः ककः श्वाः कुर्कुरः एतेषामदर्शनं अवलोकनाभावः तैः

स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः
 ॥ शवशूद्रसूतकाष्ठानि च नाद्यात् ॥ नाद्यान्न भक्षयेत् कानि
 शवोमृतकः तस्मिन् जाते सति क्रीत्वा लब्ध्वावा यत् ज्ञातिभि-
 रद्यते शूद्रस्य अवरवर्णस्य नापितादेर्भोज्यस्यापि यदन्नं तच्छूद्राङ्गं
 सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकाङ्गं तानि शवशूद्र-
 सूतकाष्ठानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः ॥ मूत्रपुरीषघ्नीवनं
 चातपे न कुर्यात् ॥ मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घर्मे न कुर्यात्
 नोत्सृजेत् तथा घ्नीवनं च फूत्कृत्यमुखाच्छालादिनिश्चावं न कुर्वादातपे
 ॥ सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत ॥ सूर्यात् आदित्यात् आत्मानं स्वं छत्रा-
 दिना अंतर्हितं न कुर्यात् ॥ तप्तेनोदकार्यान् कुर्वीत ॥ तप्तेन जलेन
 उदकार्यान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विद-
 ध्यात् ॥ अवज्योत्स रात्रौ भोजनं ॥ रात्रौ निशि अवज्योत्स दीपं
 प्रज्वालय भोजनं अशनं कुर्वीत ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ वा यद्वा स-
 त्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चरणमेव कुर्यात् न अपस्तनानि अमांसाश्च-
 नादीनि ॥ दीक्षितोप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ चेद्यदि
 दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्योमहावीरः अ-
 स्थातीति प्रवर्ग्यवान् तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गघ्नी-
 नादीनि अवज्योत्स रात्रिभोजनांतानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव अत्र
 सूत्रकारेण यावन्ति स्नातकव्रतान्युक्तानि न तावत्स्वेवानुतिष्ठेत् अपि
 तु अन्नादिस्मृतिप्रणीतान्वापि इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ वेदमु-
 क्तलक्षणं व्रतं च उषसं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातोब्रह्मचारी स्नायात्
 तत्र आचार्योमातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा
 भो आचार्य अहं त्वास्ये इत्यनुज्ञादानं आर्पितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्त्वा
 ब्रह्मचारिणे परिश्रिते पंचभूतस्कारान् कृत्वा लौकिकानि विवाह
 ब्रह्मोपवेशनमदिअज्यभजानांतं कर्म निर्वर्त्य वेदार्चनम् वेदाहुतिहोमं

विधाय महाव्याहत्यादि स्विष्टकृदन्तं च कृत्वा संस्त्रवं प्राश्य पूर्ण-
पात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् तद्यथा तत्राज्यभागान्तं
कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा द्यव्यै स्वाहा अग्नये
स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा
यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानन्तरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति
द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा महाव्या-
हत्यादिस्विष्टकृदन्तादशाहुतीर्हुत्वा छंदोभ्यइत्यारभ्यानुमस्यंतानवाहुती-
र्हुत्वा महाव्याहत्यादि दक्षिणां दत्त्वा समापयेत् यदा सामवेदं तदा-
ज्यभागाति दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्या-
रभ्यानुमस्यंतानवाहुतीर्भुहोति यद्यथर्ववेदं तदाज्यभागाति दिग्म्यः
स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणइत्याद्याभुहोति
यदैकदा वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदाज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं
वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं च हुत्वा
प्रजापतये इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदस-
स्पतये अनुमतयइति सप्तमंत्रेण जुहुयात् एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि
यौज्यं अनन्तरं महाव्याहत्यादिस्विष्टकृदन्तादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं वि-
धाय दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं
नमस्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणांतं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं
कुर्यात् ततः आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणो-
त्तरायतानां अष्टानां जलपूर्णानां कलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्नेषु
कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येष्पन्तरग्रयः प्रविष्टागोह्यउपगोह्योमयूखोम-
नोहास्त्रलोविरुजस्तनुदुषुरिन्द्रियहातान्विजहामियोरोचनस्तमिह एङ्गामी
तिमंत्रेण प्रथमकलशात् दक्षिणमुलुकेन उदकमादाय तेनेमामभिषिचामि
अथै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्षसायेतिमंत्रेणास्मानमभिषिचते एवमेवद्विती-
यादिभ्यः समेभ्यः उदकुमेभ्यः येऽप्यन्तरग्रयइत्यनेनैव मंत्रेण एकैक-

स्माज्जलमादाय येन श्रियमकृणुतां येन वसुशताढं मुरां येनाक्षावभ्यधि-
 चतां यद्वातदध्विनायश इति आपोहिष्ठामयोभुवः योवः शिवतमोरसः
 तस्मा अरंगमामव इत्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तु-
 ष्णीमभिषिचते तत उदुत्तममिति मंत्रेण मेखलां । शिरोमार्गेण निःसार्य
 तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधायाचम्य आदित्यमुपतिष्ठते
 उद्यन् भ्राजभृङ्गुरिद्रोमरुद्धिरस्थात्मातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसिदश-
 सनि मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन् भ्राजभृङ्गुरिद्रोमरुद्धिरस्थाद्विवायाव-
 भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनि मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन् भ्राजभृङ्गु-
 र्दिद्रोमरुद्धिरस्थात्सायं यावतिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनि मा कुर्वावि-
 दन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमंत्रः ततोदधि वा तिलान्वा दक्षिणहस्त-
 मध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनस्वानि वापयित्वा स्नात्वाचम्यो-
 क्तलक्षणेनौदुंबरकाष्ठेन अज्ञाद्याय व्यूहध्वर्त-सोमो राजाय मागमत्समे-
 मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वा-
 चम्य सुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादेः चूर्णेन संनीतेन शरीरमुद्धृत्य पुनः
 सशिरःकं स्नात्वाचम्य चंदनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं
 नासिकां च प्राणापानौ मे तर्प्य चक्षुर्मे तर्प्य श्रोत्रं मे तर्प्येत्यनेन
 मंत्रेणालभते ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमंजलिनादायापसव्यं कृत्वा
 दक्षिणमुखोभूत्वा दक्षिणस्थां दिशि पितरः शुंघध्वमित्यनेन मंत्रेण
 भूमौ निषिचेत्पितृतीर्थेन अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चंदना-
 दिना सुचक्षा अहमक्षीम्यां भूयासर्त-सुवर्चामुखेन सुसुत्कर्णाम्यां भूया-
 समितिमंत्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्य दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि-
 शतं च जीवामि शस्वः पुरुचिरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मंत्रेण अहं
 धीतं वा यथालाभं यासः परिधाय “धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च
 कर्मडलुं । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले । इति मनुना ब्रह्मचर्यं
 प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य सतः स्नातकस्य पुनर्विधानाद् द्वितीय-

ज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वं धृते सति न संभवति अतः तदुत्तार्य जले
 प्रक्षिप्योपरं नवं उक्तलक्षणं त्रिसरद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मंत्रेण
 परिधाय यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे चातयामत्वं अतो न तस्य नवेन
 संयोगः यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेपि मंत्रादिकसंस्कारस्य विनष्टत्वात्
 ततोयशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रायबृहस्पती यशोभगश्च मा-
 विदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति मंत्रेण उत्तरीयं वासआच्छाद्य द्वितीय-
 यस्त्रालामो पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीयमंत्रेणोत्तरीयं वासःपरिधत्ते
 याआहस्त्रजमदग्निः श्रद्धायै कामार्येन्द्रियाय ताअहं प्रतिगृह्णामि यशसा
 च भगेन धेति पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार-
 विमृलं पृथुः तेन संग्रथिताः आसुमनसआबध्नामि यशोमयीति मंत्रेण
 क्षिरसि क्ष्वया युवा मुवासाइत्थनयर्चा उष्णीषेण शिरोवेष्टयते अलंक-
 रणमसि भूयोर्लक्षणं भूयादिति दक्षिणकुंडलं कृत्वानेनैव वामकर्णे
 परिधाय वृत्रस्यासि कनीनिकाश्चक्षुर्दाअसिचक्षुर्मे देहीति मंत्रेण दक्षिणे
 प्रक्षिप्य सौवीरांजनं प्रक्षिप्य तेनैव वामं चक्षुःअङ्गु ते रोचिष्णुरसीत्यादर्शं
 मुखं विलोक्य बृहस्पते छदिरसि पाप्मनोमामंतर्देहि तेजसोयशसौ-
 मामंतर्देहीत्यन्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्णाति प्रतिष्टेस्योविश्वतोमापामित्यु-
 पानहौ युगपत्पादयोः प्रतिसुच्य विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत-
 इति वैणवं दंडमादत्ते पूर्वदंडं त्यक्त्वा अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणा-
 दानांतं आचार्यकृत्यं कलशादभिषेकादि दंडग्रहणांतं स्नानकर्तुः वास
 श्छत्रोपानदग्रहणव्यतिरिक्तानि दंतप्रक्षालनादीनि मंत्रवन्ति सदा भवन्ति
 वसःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव ततआचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्राव-
 येत् चिरात्रव्रतानि च स्नातकस्य तानि यथोक्तानि कुर्यादिति समा-
 वर्तनं ॥

अथातः पंच महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवाद-
 न्नात्यर्थस्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये

गृह्याभ्यः कथ्यपायानुमतयइति ॥ २ ॥ भूतगृह्यो-
 भ्योमणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ३ ॥
 धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे
 दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणोऽतरिक्षाय सूर्याय
 ॥ ६ ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योविश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामु-
 चरतः ॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परं ॥ ८ ॥
 पितृभ्यः स्वधा नमइति दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं
 निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षमैतत्तइति
 ॥ १० ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्वंत त-
 इति ॥ ११ ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन्
 ॥ १२ ॥ बालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्रीयुः ॥ १३ ॥
 यश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वोवा गृहपतिः ।
 तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीया-
 दिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नभस्ते
 केनचिदाकाष्टोदेवेभ्यः पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदयात्रा-
 त् ॥ १६ ॥ १ ॥

अथातः पंच मण्डपज्ञाः ॥ अथ संमावर्तनानंतरं कृतवि-
 वाहस्य पंचमहायज्ञेष्वधिकारः अतोहेतोः पंचसंख्याकाः महायज्ञ-
 महार्यस्तशब्दवाच्याः कर्मविशेषाः पंचमहायज्ञान्याख्यास्त्विति-
 तत्र पंचसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिकोहोमात्मकः पूर्वोदेषकः ततो-

मणिके त्रीनित्येवमादिवलिरूपोभूतयज्ञः ततः पितृभ्यः स्वधा नमः-
 तिवलिदानं पितृयज्ञः हेतुकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः पंचमो ब्रह्म-
 यज्ञः एते पंच महायज्ञाः अहरहः कर्त्तव्याः स्नातकेन कथमित्यपे-
 क्षायामाह ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वेदे-
 वादेवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् के ते देवभूतपितृमनुष्यादयः
 स्मृतिषु तेभ्यश्च अदत्त्वा भोजननिषेधात् तेभ्योदत्त्वा एह पतेः शेषं भुजि-
 त्वविधानात् तस्माद्यदन्नं अहरहः शालाम्रौ लौकिकेऽम्रौ वा यथाधिकारं
 पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नं तस्मादुद्धृत्य पात्रांतरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य
 पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्जुहुयात् अत्र पर्युक्षणोपदेशः
 कुशकंडिकेति कर्त्तव्यतानिरासार्थः जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्या-
 दिभ्यो निवृत्त्यर्थः संस्त्रवव्युदासार्थो वा बलिदानं तु नमस्कारेण बलि-
 दाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् ॥ ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः
 कश्यपायानुमतयइति ॥ पंचहोमाः भूतगृह्येभ्यः भूतानि च गृह्याणि
 च तानि भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः कथं
 ॥ मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ मणिके मणिकसमीपे
 स्नात्नीप्यसप्तमीयं त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः कथं पर्जन्याय नमः
 अद्भ्योनमः पृथिव्यै नमइति ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ द्वारशाख-
 योर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नमइति द्वौ बली ॥ दद्यात्
 ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे
 नमइति एकैकं बलिं दद्यात् दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे
 नम इत्येवमादि तस्मिन्गोच्छेत्तेनैकैकं बलिं दद्यात् ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽ
 तरिक्षाय सूर्याय ॥ मध्ये प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामंतराले त्रीन्
 बलीन् दद्यात् कथं ब्रह्मणे नमः अंतरिक्षाय नमः सूर्याय नमइति
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ तेषां ब्रह्मा-
 दीनां त्रयाणां बलीनां उत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्योनमः

विश्वेभ्योभूतेभ्योनमइति द्वी बली दद्यात् ॥ उपसे भूतानां च पतय
परं ॥ परं तयोरप्युत्तरतः उपसे नमः भूतानां पतये नमइति बलिद्वय
दद्यात् केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां पतये इत्यत्र चकारं मंत्रा-
तर्गतमाहुः ॥ पितृभ्यः स्वधा नमइति दक्षिणतः ॥ एषामेव ब्रह्मा-
दिवलीनां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनाधीती दक्षिणा-
मुखः पितृभ्यः स्वधा नमइति मंत्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टेनाग्नेन
दद्यात् ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षमैतत्तद्-
ति ॥ उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं तेषामेव ब्रह्मा-
दिवलीनां उत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत् कथं
यक्षमैतत्ते निर्णेजनमिति मंत्रेण ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायामवनेज्य द-
द्याद्धंतत इति ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्नौ षोडशग्रासपरि-
मितं ग्रासचतुष्टयपर्याप्तं वा अग्नौ ब्राह्मणाय विनाय न क्षत्रियवैश्या-
भ्यां अवनेज्येत्यवनेजनं दत्वा हंत ते इत्यनेन मंत्रेण दद्यात् अत्र
पंच महायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तं पंचमस्य ब्रह्मयज्ञस्य
पञ्च महायज्ञा इति अनेनानुष्ठानस्य वस्तुमुपक्रांतत्वात् तदनुष्ठानं सा-
वसरं वक्तव्यं नोक्तं अतोविचार्यते ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यंतरे त्रयः का-
ला उक्ताः यथाह कात्यायनः “ यश्च श्रुतिजयः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञ
स्तु स स्मृतः । स चार्धाकृतर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा मातराहुते ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् ” इति स्मृत्यनविधानमपि
उपविशेत्तर्पणं दर्शपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यदात्तारभ्य
वेदमिति तेनाज्योपक्रमापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्राक् उक्तत्वात् अग्नौ
तस्मात् कथनमदोषः सः अग्नौ यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना क-
र्तव्यः तत्र चेत्कृतस्तदाग्नौ न कर्तव्यः विकल्पेन हि कालाः स्मृत्यः
अतो न समुच्चयः किं च “ न हंतति न होमं च स्वाध्यायं वि-
स्तर्पणं । तैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेहनि कुर्वचित् ” इत्यनेना-

त्रापि समुच्चयनिषेधात् तस्मात्प्रातर्होमानंतरं वा तर्पणात्पूर्वं वा
 वैश्वदेवांते सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धं एतावद्विशिष्यते वैश्वदे-
 वावसाने यदा क्रियते तदा कोऽवसरः चतुर्णामंतइति चेत् न हंत-
 कारादेर्नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात् नास्यानश्नन् गृहे वसेत् इत्यादिना
 तस्मादनिर्दिष्टकालेपि ब्रह्मयज्ञोमनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्त्तव्यः ॥ यथाह
 भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन् ॥ यथाह योयदर्हति तदनतिक्रम्य
 यथाह तद्यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन्
 तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः अक्षरालवणं इतरेषां च यथोचितं
 अतिथीन् अध्वनीनान्श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेनतोष-
 येरन् गृहमेधिनः ॥ बालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्रीयुः ॥ बालज्येष्ठः प्रथ-
 मीयेषां गृह्याणां ते बालज्येष्ठाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रादयः यथाह
 यथाघोम्यं अश्रीयुः मुंजीरन् ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ पश्चाद्ग-
 र्हेषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद्गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तदभार्या
 अश्रीयातां ॥ पूर्वोवा गृहपतिः ॥ वा अथ वा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः
 पूर्वोवा अश्रीयात् कुतः ॥ तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथि-
 भ्योऽश्रीयादिति श्रुतेः ॥ तस्मात्स्वात् अस्नात् यत् दृष्टं तदन्नं
 गृहपतिः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः अशितेभ्यः इति श्रुतेः वेदवचनात्
 अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे ॥ केनचिदाकाष्टाद्देवेभ्यः पितृभ्यो-
 मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अस्नेन स्वाहा
 कुर्यात् देवतोद्देशेन अन्नं जुहुयात् अन्नाभावे केनचित् द्रव्येण काष्ट-
 र्थितेनापि पितृभ्यः स्वधा कुर्यादस्नेन तदभावे केनचिद्द्रव्येणोद-
 पात्रपर्यंतेन एवं मनुष्येभ्योर्हंतकारं अप्यर्थात् एवं पंचमहायज्ञानां
 अहरहर्निस्त्यत्वेन कर्त्तव्यतावगम्यते इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥
 ततः पंचमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा
 वैश्वदेवायै पाकं विधाय समुद्धृत्याऽभिषार्य पश्चादग्नेः प्राहुमुखउपविश्य

दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाग्निर्गुह्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमो-
दनमादाय ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये
शुक्लाम्यः स्वाहा इदं शुक्लाम्यः कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय अनुमतये
स्वाहा इदमनुमतये इति देवयज्ञः ॥ इति पंचाहुतीर्हुत्वा मणिकसर्मापि प्रा-
क्संस्थमुदक्संस्थं वा हुतशेषेणाग्नेन बलित्रयं दद्यात् तद्यथा पर्जन्याय नमः
इदं पर्जन्याय अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति द-
द्यात् ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे विधात्रे
नमः इदं विधात्रे इति द्वौ बली दत्वा प्रतिदिशं वायवे नमः इत्यनेनैव
चतसृषु दिषु चतुरो बलीन् दद्यात् इदं वायवे नमः इति त्यागः ४
दिशां च । प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः
उदीच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै दिशे इदं
प्रतीच्यै दिशे इदमुदीच्यै दिशे इत्यादि दिग्भ्यश्च बलीन् दद्यात्
वृत्तानां बलीनामंतराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे अंतरिक्षाय नमः
इदमंतरिक्षाय सूर्याय नमः इदं सूर्यायेति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात्
ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः इति द्वौ बली
दद्यात् तयोरुत्तरतः उषसे नमः इदमुषसे भूतानां च पतये नमः इदं भू-
तानां च पतये इति द्वौ बली दद्यात् इति भूतयज्ञः ॥ ततः ब्रह्मादीनां बली-
नां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मं-
त्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टाग्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः ॥ तत्पात्रं प्रक्षाल्य
निर्णेजनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्ये निनयेत् यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं इत्य-
नेन मंत्रेण इदं यक्ष्मणे । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् तद्यथा “ ऐं ह्र-
वारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णतु भूमौ पिहं-
मयार्पितं ” इदं वायसेभ्यः “ द्वौ श्वानीः श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ
ताभ्यां पिहं प्रदास्यामि स्वातामेतावहिसकौ ” ॥ इदं श्वभ्यां देवाम-

नुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेतः पिशाचा
 स्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तं ॥ इदं देवादिभ्यः । पिपी-
 लिकाः कीटपतंगकाद्याः मुमुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्धाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नं हि
 मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदितामवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः पादौ
 प्रक्षाल्याचम्य अतिथिप्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य
 अन्नं परिवेष्य हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य तमाशयेत् तद-
 भावे षोडशग्रासपरिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा
 निवीती भूत्वोदङ्मुख उपविष्टो हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य
 कस्मैचिद्वाहणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्धये ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात्
 तस्थिः स्वागतवचनेन षट् ब्राह्मणान्द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ
 प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशांतर्हितेष्वासनेषूदङ्मुखानुपवेश-
 येत् ततः स्वयमाचम्य ग्राह्मुख उपविश्य पुंडरीकाक्षं श्रीवासुदेवं च
 संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येहेत्यादि देशकालौ स्मृत्वा प्राचीना-
 वीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपि-
 तामहप्रपितामहानां अमुकाऽमुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणां अस्म-
 त्पितामहप्रपितामहकृद्भ्रातामहानां अमुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं
 करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात् ततोऽप्यन्तर्हितेष्वुकादिभ्यो-
 ऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्याथभयोश्चमश्नीयुः ततोऽन्यथापत्नी
 अश्रुतिः पूर्वोवा गृहपतिः पत्नी ततोऽतिथ्यादीनाशयित्वाश्रीयादिति ॥

अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रातु-
 भावे अवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यार्थं श्रावणस्य पं-
 चमी हस्तेन वा ॥ २ ॥ आज्यभागविष्टाज्याहुती
 जुहोति ॥ ३ ॥ स्रियिष्याऽअग्रकृत्यृग्वेदे ॥ ४ ॥
 अंतरिक्षाय वायवहति ऋजुर्वेदे ॥ ५ ॥ दिवे सूर्या-

येति सामवेदे ॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चंद्रमसद्वत्यथर्ववेदे ॥ ७ ॥
 ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये देवे-
 भ्यऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदस्पतयेऽनुमतयइतिच
 ॥ ९ ॥ एतदेव व्रतावेशनविसर्गेषु ॥ १० ॥ सदस्प-
 तिमित्यक्षतधानास्त्रिः ॥ ११ ॥ सर्वेऽनुपठेयुः ॥ १२ ॥
 हुत्वा हुत्वौर्द्वयस्तिस्त्रिस्तिस्रः समिधआदध्युरार्द्राः
 सपलाशाघृताक्ताः सावित्र्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारि-
 णश्च पूर्वकल्पेन ॥ १४ ॥ शन्नोभवंत्वित्यक्षतधाना-
 अस्वादंतः प्राश्नीयुः ॥ १५ ॥ दधिक्राव्णइति दधि
 भक्षयेयुः ॥ १६ ॥ सयावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिला-
 नाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्य-
 नुक्वाकेन वा ॥ १७ ॥ प्राश्नन्ति प्रत्यहमुखेभ्य उपवि-
 ष्ठेभ्य उँकारमुक्त्वा त्रिंशसावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयात्
 ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बह्वृचानाम् ॥ १९ ॥ पर्व्वणि
 छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्व्वणाम् ॥ २१ ॥
 सर्व्वं जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोवतु सहनइदं वीर्य-
 वदस्तु ब्रह्मा इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहइति-
 ॥ २२ ॥ त्रिरात्रं नाधीयीत् ॥ २३ ॥ लोमनखानाम-
 निकृन्तनं ॥ २४ ॥ ऐके प्रागुत्सर्गत् ॥ २५ ॥ १० ॥

अथ तोषायाधोपाकर्म ॥ अथ पंचमहायज्ञकर्मनान्तं अ-
 ध्यायस्य अध्ययनस्य उक्ताकर्म उपाकर्म अथ स्वात्म्ये इति शेषः

तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति छंदांस्युपाकृत्याधीयतेति वचनात्
उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः तथा च
छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः 'न स्वेन्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समि-
दाहुतिं । स्वगर्भसंस्कृतार्थाश्च यावद्वाप्तौ प्रजायते' इति स्वेन आत्मना
आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन्स्वेऽग्नौ अन्यस्य संबंधी
संस्कारकोहोमः अन्यहोमः सन स्यात् न भवेत् किं पर्युदस्य एकां
समिदाहुतिं तां मुक्त्वा वर्जयित्वा सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि
आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति तेनावसथ्याग्रावुपाकर्म भवतीति-
गम्यते अतः अध्यापयतोपि निरग्नेः साग्रेरपि अन्यानध्यापयतोनाधि-
कारः यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्त्तते लौकिकाग्नौ
कृत्स्नचारं विहस्य मूलं न दृश्यते ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन
श्रावण्यां पौर्णमास्यां ॥ ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ-
सत्यां श्रवणेन युक्तायां श्रवणश्च पौर्णमास्याएकविशेषणं तत्र तयोः
प्रायशः संभवात् एवं च सति पौर्णमास्याएव प्राधान्यं तस्माद्विशेष-
णाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति ॥ श्रावणस्य पंचमीर्हस्तेन वा ॥
औषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावणमासस्य पंचमी हस्तेन युक्ता
वा प्राप्य भवति तत्रापि प्राप्तेन हस्ते भवति अतः प्राक्पणी पौर्णिमा
श्रावणपंचमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः अन्ये तु
कालचतुष्टयमाहुः अथ श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य
पंचमी वा हस्तेन वेति औषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः औषधिप्रादु-
र्भावे सति श्रवणेन इत्यादि ॥ आज्यभागाविद्वाज्याहुती जुहोति पृ-
थिव्या अग्नय इत्यृग्वेदे तरिषाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति
सामवेदे दिग्भ्यश्चंद्रस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति सर्वत्र
प्रजापतये देवेभ्यश्च विभ्यः ब्रह्मायै मेधायै सदसस्त्वयेऽनुमत-
येत्येति च ॥ आज्यभागाविद्वा अज्यभागाहोमानंतरं आज्याहुतीं

होति तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै अग्नय इति द्वे आहुती जुहोति
यजुर्वेदे अधीयमाने अंतरिक्षाय वायव इति द्वे सामवेदे अधीयमाने
दिवे सूर्यायेति द्वे अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चंद्रमस इति द्वे ब्रह्मणे
छंदोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत् सर्वेषु वेदेषु अधीयमा-
नेषु एकतमे वा तथा प्रजापत्य इत्यादिकाश्च सप्त चशब्दात्
सर्वत्र एवमेकैकशो वेदाध्यापनोपाकरणपक्षे यदा पुनश्चतुर्णामपि वे-
दानां तन्त्रेणोपाकरणकर्म तदा ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति प्रतिवेदाहुति-
द्वयमावर्त्तते प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्यास्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥
एतदेव व्रतादेशनावेसर्गेषु ॥ एतत् उपाकर्मणि विहितं घृथिव्या इत्यादि
अनुमतय इत्यंतं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारंभः विसर्गः समावर्त्तनं व्रता-
देशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवति सदसस्पतिमित्यक्षत-
धानास्त्रिः ॥ सर्वे ऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुंबर्यस्त्रिस्तिस्रस्तिस्रः समिधआ-
दध्युराद्राः सपलाशाघृताक्ताः सावित्र्या ॥ सदसस्पतिमित्यनेन
मंत्रेण अक्षताश्च धानाश्च ताः अक्षतधानाः ताः आचार्यो जुहोति त्रि-
स्त्रिवारं सर्वे च शिष्याः एतं मंत्रं अनु सह पठेयुः तथा हुत्वा हुत्वा
एकैकमाहुतिं हुत्वा औदुंबर्यः उदुंबरश्चक्षोश्चक्षस्तिस्रस्तिस्रः आद्राः
सरसाः सपलाशाः पत्रसहिताः घृताक्ताः आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे
आचार्यप्रमुखाः शिष्याः आदध्युः अमौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रसिपेयुः
भवेत् न तु युगपत् ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥ तत्र च ब्रह्मचारिणः
शिष्याः ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमंत्रेण आदध्युः अत्र तिस्रस्तिस्र-
इति वीप्सा न समिद्विषया किंतु आघातपुरुषविषया तेन प्रत्याहुतिं एकै-
कामादध्युः ॥ शशो भवंति सक्षतधाना अस्त्रदंतः प्राश्रीयुः ॥ शशो-
भवंतु वाजिन इत्यनयर्द्धा अक्षतधाना अस्त्रदंतः दंतैरनयणोऽयतः प्राश्रीयु-
दधि क्राण्व इति दधि भक्षयेयुः ॥ दधिक्राण्वोऽकारिणमित्युवा-
दधि भक्षयेयुः ॥ सधावर्त्तं गणभिच्छेत्वा वतास्तिलानां कर्षफलकेन

जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ सआचार्यो-
 कायंतं यावत्संख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्संख्याकान्
 तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बरेण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या
 सविष्ठदेवतया गायत्र्यं छंदस्कथ्या प्रसिद्धया जुहुयात् यद्वा शुक्रज्यो-
 तिरित्यनुवाकेन जुहुयात् गुणफलमेतत् अतोवानाम्यः स्विष्टकृते हुत्वा
 महाव्याहत्यादिनवाहुतीर्हुत्वा ॥ प्राप्तानति प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य
 ईकारमुक्त्वा त्रिंश सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादपि मुखानि व-
 ह्नुचानां ॥ पर्वाणि छंदोगानां सूक्तान्यथर्वणाम् ॥ संस्रवमा-
 नानंतरं प्रत्यङ्मुखेभ्यः आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यान्स्ववं श्री-
 ऋण्य उपविष्ट ईकारं प्रभवमुक्त्वा उध्वात् तत्सवितुरित्यादिकां च
 सप्तमिषीं त्रिरुक्त्वा मेघप्रवृत्तयः जप्त्वा यनामादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत्
 इति षष्ठ्येदोषाकरणे ॥ भद्रमेदोषाकरणे तु बहुवृचानां शिष्याणां ऋषि-
 मुखानि मंडलादीन्ब्रूयात् छंदोगानां सामगानां शिष्याणां सामोषा-
 करणे पर्वाणि पर्वण्यमादीन्प्रब्रूयात् आथर्वणानां शिष्याणां अथर्ववे-
 दोषाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन्प्रब्रूयात् ॥ सर्वे जपन्ति सहनोस्तु स-
 हनेस्तु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्देव येन यथा न वि-
 द्विषामह इति ॥ सर्वे अथर्वशिष्याश्च सहनेस्तिष्ठन्तुं संजं जपन्ति त्रि-
 रात्रं नाधीयीरन् लोमनस्तानामनिकृंतनमेके आगुत्सर्गसि उपवाक्यमंतं
 ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ अध्ययनं न कुर्युः त्रिरात्रमेव लोभान् नक्षत्रां
 च अनिकृंतनं अच्चेदनं एके आचार्याः ॥ लोमनस्तानामनिकृंतनं
 मण्डलसर्गसि ॥ उत्सर्गकर्मतः अर्वाक् इच्छन्ति उत्सर्गश्च अर्द्धपञ्चाशत्
 नधीत्योत्प्रेक्षुरित्येवं वक्ष्यमाण इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ आगव्यां
 पूर्णमास्यां श्रवणयुक्तायां श्रवणरहितायां वा श्रावणस्य सुष्ठुपंचम्यां
 सुष्ठुयुक्तायामयुक्तायां च उपवाक्यं अगव्यापोषाकर्म भवति तच्च अ-
 गव्यापोषाकर्म औपासनाकर्म न अगव्यापोषाकर्म अथवागव्यापोषाकर्म

मातृपूजामूर्धकं श्राद्धं आचार्यः आवसथ्याग्नौ प्रवेशनाद्याज्यभागांते वि-
शेषमनुतिष्ठेत् तदुलस्थाने अक्षतधानाआसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च
तथोपकल्पयति औदुम्बरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थं
धानाः ततआज्यभागांते वेदाहुत्यादीननुमत्यंतानां वेदारंभवद्भोमं
विदध्यात् एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदमाज्याहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा
हुत्वा-ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्जुहुयात् प्राजापत्याद्याअ-
नुमत्यंताः सप्ताहुतीस्तंत्रेण अथ सदसस्पतिमित्यनयर्चा स्तुवेण आसा-
दिताभिरक्षतधानाभिरैकामाहुतिं आचार्योब्रुहोति इदं सदसस्पतये
शिष्याअपि मंत्रं गुरुमनुमंत्रं उपाशुं पठंति ततआचार्यः शिष्याश्च
सर्वे औदुम्बरीमांद्नीं सपलाशां धृताक्तां एकैकां समिधं तत्सवितुरि-
त्यादिकया सावित्र्या अग्रावादध्युः ब्रह्मचारिणश्च शिष्याः अग्नि-
कार्यमंत्रेण तथैव समिधं आदध्युः एवं द्विरपरं धानाहोमं विधाय
एकैकां समिधमादध्युः ततआचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाम्भ्य
स्तित्तोऽक्षतधानाअंभवसंडर्बतोमस्तयेधुः शस्तेभवंतु अग्निनइत्यनयर्चा
सर्वेअक्षतधानाः ततोदधिक्रान्तोऽकारिचमित्यनयर्चा दधि भक्षयेधुः तत
आचमनानंतरं आचार्योधावतं शिष्यगणं कामयेत् तावतस्तिलानाक-
र्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात् इदं सवित्रे शुक्रज्योतिरित्यने-
नानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात् तत्रेदं मरुज्यइति त्यागः ततोऽहुतशि-
ष्यानाभ्यः स्विष्टकृतां हुत्वा महाव्याहृत्यदि प्राजापत्यादीनां हुतीर्हो-
त्वा सर्वेअक्षतधानां ब्रह्मणे दक्षिणात्पानं यथैकैकं कुर्यात् ततः प्रत्यक्षु-
स्त्रोत्रविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राहूमुखआचार्यउपविष्टं उंकारमुक्त्वा त्रि-
वारं च सावित्रीमुक्त्वा ह्येत्वा कृष्णोसीत्येवं मंत्रस्य अध्यायनामा-
दीन्प्रतीकान्ब्रूयात् तथा च व्रतमुपैष्यन्सर्वैकपालान्येवान्यतरउपैष्या-
सीत्येवं च ब्राह्मणस्य ऋग्वेदानां मंडलादीन् छंदोगानां पर्वदांश्च
आयर्ष्यानां सूक्तादीन् ततः सर्वे आचार्याः शिष्याश्च जपन्त सह-

नोस्तु सहनोक्तु सहनइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्वेद येन यथा
 न विद्विषामहै इति अमुं मंत्रं तदनंतरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः यतः
 “अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञाप्तायुः प्रजां श्रियं । ब्रह्म वीर्यं बलं तेजोनिष्ठं
 तति यमः स्वयं ॥ मंत्रवीर्यक्षयभयादिद्रोवज्जेण हंति च ॥ ब्रह्मराक्षसतां
 चैति नरकं च भवेत्स्रुवं” लोमनस्त्रानां निष्ठंतनं न कर्त्तरयेयुः
 त्रिरात्रमेव प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनस्त्रानां च निष्ठंतनं वर्जयेयुः अतः
 मंत्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरंतरं मंत्रं ब्राह्मणं
 च अधीयीरन् आचार्येणाध्याप्यमानाः शिष्याः इत्युपाकर्म ॥ इदानीं
 त्रिरात्रं नाधीयीरन्नित्यनध्यायप्रसंगात् अनध्यायानाह—

वातेऽमावास्यायां सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ आ-
 दाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतु-
 संधिषु चाऽकालं ॥ २ ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्व-
 रूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥ भुक्त्वाद्वर्षा-
 णिरुदके निशायां संधिवेलयोरंतःशवे ग्रामेतर्हि-
 वाकीर्त्ये ॥ ४ ॥ धावतोऽभिज्ञस्तपतितदर्शनाभ्व-
 र्याभ्युदयेषु च तत्कालं ॥ ५ ॥ नीहारे क्वदित्रिशब्द-
 आर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसा-
 मशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽ
 पोन्मवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ ७ ॥ सत्तानूनप्त्रिणि
 सत्रह्यचारिणि च त्रिरात्रं ॥ ८ ॥ एकरात्रमसत्रह्यचा-
 रिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ १० ॥
 अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथेमासृचं जपंति उभ

कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् परिसख्यस्यधर्म-
णोविसख्यानि सृजामहइति ॥ १२ ॥ त्रिरात्रठ-
सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ १३ ॥ ११ ॥

॥ वातेऽभावास्यायार्थः सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ मचन्दे
वाति सति वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता
अभावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वेषु वेदेषु वेदगिषु अनध्ययनं
अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः मतांतरे यद्गुरुमुस्ताच्छिष्यते शिल्पश्र-
मादि तत्राप्यनध्यायः यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणोमह्लादयः
अनध्यायं मन्यन्ते दृश्यते अतोयत्किंचिदुपाध्यायतः अधीयते श्रूयते
वा शिष्यते वा तत्र सर्वज्ञानध्यायः सचानध्यायः गुरोः सकाशात्
अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेपि केचित्तु सर्व-
शब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यन्ते तन्मतेनाऽपूर्वाध्ययनं नाधीतस्या
भ्यसनमिति ॥ श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जदभूमिचलनाऽऽयुत्पा-
तेष्वृतुसंधिषु चाकालं ॥ न केवलमभावास्यायां अपि तु श्राद्धाशने
च श्राद्धाग्नस्य भोजने अशने भक्षणे उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती
तारका अवस्फूर्जती विद्योतमाना विद्युत् भूमिः पृथिवी तस्याश्रलनं
कंपः भूमिचलनं अग्निः प्रसिद्धः उल्का च अवस्फूर्जश्च भूमिचलनं च
अग्निश्च उल्कास्फूर्जदभूमिचलनाग्रयः तेषां उत्पत्तयः उत्पत्तयः तस्मिन्
ऋतुसंधिषु ऋतूनां संधयः अंतरालाग्नि ऋतुसंधयः तेषु च सर्वानध्या-
यइत्यनुवर्तते किं यावत् आकालं यस्मिन् काले यस्य निमित्तस्य
उल्कादेरापतनं अपरदिने तावत्कालपर्यंतं आकालं केचित्तु श्राद्धा-
शने यावत्तदन्नं न जीर्यति तावदनध्यायमाहुः ऋतुसंधिशब्देन एकस्य
ऋतोः अंते अपरस्य यावदप्रवृत्तिः सकालउच्यते वत्रापि कालिकता
नोपपद्यते तत्रश्च पूर्वस्तर्तोः अस्या रात्रिः उत्तरश्च आद्यग्रहः तावानन-

ध्यायः ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा ॥
 उत्सृष्टेषु छंदःसु वक्ष्यमाणेन विविना छंदसामुत्सर्गे कृते अनध्यायाः
 अभ्रस्य अतिशयितस्य मेघस्य दर्शने आविर्भावे विद्युदभ्रवायुवृष्टिग-
 मितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्य-
 होरावाभि वा त्रिसंध्यं संध्याघ्नं अनध्यायादिति चकारेणानुश्रूयते
 अन्येषां पक्षे अभ्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थिती-
 विकल्पः ॥ भुक्त्वाद्भ्रूपाणि रुदके ॥ निशायां भुक्त्वाऽशित्वा भावदा-
 द्भ्रूपाणि स्तावदनध्याय इत्युपसंगः उदके भावशिष्टमिति तावत् निशायां महा-
 निशायां "महानिशाच विज्ञेया मध्यस्थं महरद्वयमिति" स्मरणात्
 "सत्रेः पूर्वोत्तरी यामी केवाग्धासेन ती प्रवेदिति" वज्रनेमस्तत्रेः पूर्वपठ-
 यमात्रयोः वेदाभ्यासविधानात् द्वितीयेष्टसीयब्रह्मस्थोः परितोषादनध्या-
 य इत्यर्थात् महानिशा लम्बते संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संधिवेलयोः
 संध्याकालयोरित्यर्थः ॥ अंतःशब्दे ग्रामे ॥ अंतर्मध्ये शब्दः घृतप्रासीर-
 यस्य सः तस्मिन्ग्रामे तावदनध्यायः ॥ अंतर्दिवाकीर्त्तौ ॥ दिवा
 अग्निह कीर्त्त्य पठनीयं यत्प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्तौ तस्मिन् विषये
 अंतः ग्राममध्ये अनध्यायः पक्षांतरे तु संनिहितो दिवाकीर्त्तिश्रृङ्गलो-
 चत्र सौतर्दिवाकीर्त्तौ दैतः तत्रानध्यायः ॥ चावतोभिः शस्तपतितश्च
 दर्शनाश्रयाभ्युदयेषु च तत्कालं ॥ चावतः शीघ्रं गच्छतः अमि-
 शस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितः ब्रह्महत्यादिना पापेन
 अमिशस्तश्च पतितश्च अमिशस्तपतितौ तयोर्दर्शनं आश्चर्यमनुभूतं
 अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं चाव-
 तमिति तावत्कालमनध्यायः ॥ नीहारे वादित्रशब्दार्थास्त्वनै-
 ग्रामादि इमशाने चगर्दभोलूकभृगालसामशब्दे पिष्टाचरितेषु च
 तत्कालं ॥ नीहारे धूमिकायां वादित्राणां मृदंगादीनां शब्दे आर्त्त-
 स्तुतिस्तस्य स्वने शब्दे ग्रामस्यांतौ तस्मिन् समशाने प्रेतभूमौ

श्रावणं चर्द्धनश्च उत्कृष्टश्च सुगालश्च ताम्रं च श्रवणं नोत्कृष्टं सुगालसा-
मानि तेषां शब्दे श्रुयमाणे शिक्षाश्चरिते वा शिक्षस्य श्रोत्रियस्य
आचरिते आगमने तत्कालं यावत्तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥
गुरौ भेतेऽधोऽभ्यवेद्यादशरात्रं चोपस्थेत् ॥ गुरौ आचार्ये भेते श्रुते
अपोजलं अभ्यवेद्यात् त्रविशेत् स्नातपूर्वमुदकदानाय दशरात्रं दशाहा-
नि अध्ययनादुपरमेत् ॥ सतानूनप्त्रिणि सह ब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रं
तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्ष-
णं कर्म समानं तानूनप्त्रं येनास्ति इति सतानूनप्त्रि तस्मिन् तानूनप्त्रि-
णि भेते समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सत्रब्रह्मचारी तस्मिन्
ब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये भेते त्रिरात्रमनध्यायः ॥ एक-
रात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ न सत्रब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् अस-
ब्रह्मचारिणि भिक्षाचार्ये सहाध्यायिनि भेते एकरात्रमनध्यायः ॥ अ-
र्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ अर्द्धः षष्ठो मासोऽप्येषां मासानां ते
अर्द्धषष्ठाः तात् अधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः पूर्वं श्रावण्यादौ सम्पन्न-
तामिच्छन्ति ॥ अर्द्धसप्तमास्तन्वा अर्द्धसप्तमोऽप्येषां ते अर्द्धसप्तमासास्ता-
न्मासान्वा अधीत्य उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन संबंधः अत्र छंदसामुत्सर्गो
पदेशात् अंगाध्ययनमनुज्ञायते ॥ अथेवामृचं जपन्ति उभाकवी युवा इ-
ति ॥ आचार्येण सहशिक्ष्या उभा कवी युवा इतीमामृचं जपन्ति उभा कवी
युवा योऽनौर्ध्वः पशुपतस्य परिसख्यस्य त्रिभिर्णोविषख्यानि विसृज्यमहे
इति इमांशुर्ध्वं जपन्ति ॥ त्रिरात्रं सहाध्यायि विमर्शितेष्टरन् ॥ त्रि-
रात्रं सह एकत्र उपविष्टा विमर्शितेष्टरन् विमर्शासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं.
कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥

प्रौढस्य रोहिण्या मध्यमायां वासुकायाम-
ध्यायानुत्सृजेरन् ॥ १ ॥ उदकांतं मत्वा निर्वेद्यार्थं श्रु-

न्दार्ठसिवेदानृषीन्पुराणाचार्यान्नांधर्वानितराचार्या-
न्त्संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान्त्स्वार्ठश्च तर्प-
येयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुद्गत्य विरताःस्म इति-
प्रब्रूयुः ॥ ३ ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥
॥ १२ ॥

पोषस्य रोहिण्यां मध्यमायां चाष्टकायामध्यायानुत्सृ-
जेरन् ॥ पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौष्यां ऊर्ध्वा-
ष्टकायां अष्टम्यां वा अध्यायात्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् ।
पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः ॥ उदकांतं गत्वाऽद्भिर्देवान्
छंदार्ठसि वेदानृषीन्पुराणाऽचार्यान्नांधर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं
सावयवं पितृनाचार्यान्त्स्वांस्तर्पयेयुः ॥ कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षाया
मुच्यते उदकांतं नद्यामुदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगमनात् स्नानं
लक्ष्यते ननु “पक्षद्वयं श्रावणादि सर्वानद्योरजस्वलाः । तास्तु स्नानं न
कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” इति छंदोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषे-
धात् कथं नद्याद्युच्यते सत्यं “उपाकर्मणि धोत्सर्गे भेतस्नाने तथैव
च । चंद्रसूर्योपरामे च रजोदोषेन विद्यते” इत्यपवादवचनात् न दोषः
ततोयथाविधि स्नात्वा माध्याह्निकं कर्म देवागातु विदित्येतत्प्राक् नि-
र्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानंतरं देवास्तृप्यंतां छंदार्ठसि तृप्यंतामित्येवं
आचार्योक्तान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः ततः
प्राचीनावीतिनोदक्षिणामुखानामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपिताम-
हप्रपितामहान् तर्पयेयुः अनंतरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याऽवच्य देवा-
गातुविदित्यनयर्चा समापयेयुः ॥ सावित्रीं चतुरनुद्गत्य विरताः
स्म इति प्रतिप्रब्रूयुः ॥ ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुः

कृत्वोऽनुवृत्त्य पठित्वा विरताः स्मृत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वे ब्रूयुः
॥ सपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ सपणं अनध्ययनं लोभनखानामनि-
कृतनं च प्रवचनं अध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत्
ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषु छंदांस्यधीयीन् कृष्णपक्षेष्वंगानि ततः
पुनरर्द्धपष्ठमासानर्द्धसप्तमासान्वा मासानधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभा
कवी युवेत्यादिकां ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय यथेष्टं
विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः ततः पुनरुपाकरणकाले ।
उपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्ग इति सूत्रार्थः ॥

पुण्याहे लांगलयोजनं ज्येष्ठया वेद्रदेवत्यम्
॥ १ ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाशयपठ-
स्वातिकारीठ-सीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैर्गधै-
रक्षतैरिष्टाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ २ ॥ सीरा-
युंजंतीति योजयेत् ॥ ३ ॥ शुनठ-सुफालाइति क-
षेत् फालं वालभेत ॥ ४ ॥ नवाग्न्युपवेशाद्वपनानु-
षंगाच्च ॥ ५ ॥ अश्वयमभिषिज्याकृष्टंतदाकृषेयुः ॥ ६ ॥
स्थालीपाकस्य पूर्ववदेवतायजेदुभयोर्वीहियवयोः
प्रवपन्त्सीतायज्ञे च ॥ ७ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥
८ ॥ ॥ १३ ॥

पुण्याहे लांगलयोजनं ॥ प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्मेत्येते
पुण्याहे उदमयनशुक्लपक्षादिव्युदासेन चंद्रतारानुकूले दिवसे लांगलस्य
रुलस्य योजनं प्रवर्त्तनं ॥ ज्येष्ठया वेद्रदेवता ॥ पक्षांतरमाह यद्वा अपु-
ण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लांगलयोजनं कुतः इंद्रदेवत्या ज्येष्ठा

यतः इंद्रायत्ता च कृषिरिति एतच्च भातपूजाऽभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकं ॥
 इंद्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाश्यपठस्वातिकारी सीताम
 तुमार्ते च दध्ना तंडुलैरक्षतैरिक्षऽनडुहोमधुघृते प्राशयेत् ॥
 तत्र इंद्रादीननुमत्यंतान् देवताविशेषान् दध्ना तंडुलैरक्षतैः अक्षतायवा-
 इक्ष्वा नमोर्तैर्नाममंत्रैः बलिहरणेन संपूज्य अनडुहोवृषभान् षडादीन्
 मधुघृते मिलितेन प्राशयेत् तद्यथा दधितंदुलगंधाक्षतान्पात्रे कृत्वा
 शुचिराचांतः प्राङ्मुख उपविश्य कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमयोपलिप्ते हस्तेन
 गृहीत्वा इंद्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्भ्योनमः
 उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्यै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः
 यथामंत्रं त्यागाइदमादिकानमोरहिताः एवमष्टौ बलीन् प्राक्सेस्यान्
 दध्नात् ततोबलिवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राशयेत्
 लेहयेत् ॥ सीरायुजंतीति योजयेच्छुनठं सुफाला इति कृषेत्
 फालं बालमेत् ॥ सीरायुजंतीत्यनयर्चा वृषभौ हले योजयेदक्षिणो
 त्तरक्रमेण शुनठं सुफाला इत्यनयर्चा भूमिं कृषेत् यद्वा शुनठं सुफा-
 ला इति फालमभिपृशेत् तर्हि गत्वान्मंत्रयोः ॥ न वाऽग्न्युपदेशात्
 न वा एतौ योजने कर्षणे मंत्रौ भवतः कुतः अग्नौ अग्निचयने एनयोः
 उपदेशात् न नच अग्निप्रकरणे आप्लातयो रजोपदेशः न वाऽति-
 देशः ॥ वपनानुर्धमाच्च ॥ इतोऽपि मंत्रौ न भवतः अग्निप्रकरणे
 बीजवपने ये मंत्राया र्जपधीरित्याद्याविनियुक्ताः तेषामपि अत्रानुपग-
 म्यत यदि लिंगमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेऽपि नियुज्यते तदा वपनम-
 त्रा अपि तर्हि गत्वा द्विनियोजनीया भवेयुर्न चैतदिष्यते ॥ अथ मभि-
 निष्ठाकृष्टं तद्वत्कृषेयुः ॥ अथ्यं श्रेष्ठं बलिवर्द्धं अमिषिच्य
 मंभमत्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टं अविलिखितं तत्सेत्रं आकृषेयुः
 विलिखेयुः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ इति लंगलयोजनं । इति सूत्रार्थः
 ॥ समाप्तं कर्मांतरं ॥ स्वास्तीयाकस्य पूर्वदेवतायजेदुपवाच्यं

हियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववङ्गांगलयो-
जनोक्तदेवताइन्द्रादिकाः यजेत किं कुर्वन् प्रवपन् सीरांउति कुर्वन्
कयोः व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले अत्र स्थालीपाकस्य श्र-
पणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानं ॥ ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति
सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानंतरं
आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशानादिप्राशनति तंडुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थाली-
पाकमासाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत् ततआज्यभागानंतरं स्थालीपाकेन
लांगलयोजनदेवताभ्योजुहुयात् तद्यथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय तथा
पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां मरुद्भ्यः
स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्याय स्वाहा इदमुदलाकाश्याय
स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अ-
नुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन
नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनब्रह्मणे दक्षिणादानब्राह्मणभोजनानि कुर्यात्
इतिव्रीहियववपनकर्म ॥ सीतायज्ञे च एताएवदेवताः स्थालीपाकेन
यजेत् इत्यतिदेशः ॥

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्ण-
मास्याम् ॥ २ ॥ स्थालीपाकठं श्रपयित्वाक्षतधा-
नाश्वैककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वाज्य-
भग्नाविष्ट्वाज्याहुतीजुहोति ॥ ३ ॥ अप श्वेतपदा जाहि
पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वा-
श्च राजवांधवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ नवैश्वेतस्याध्याचारे-
हिददर्श कश्चन श्वेताय वैदव्याय नमः स्वाहेति
॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय

श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्वेति ॥ ६ ॥ धानाव-
 न्तमिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्तसक्तून्सर्पेभ्यो-
 जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानार्ठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणार्ठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहा । अभिभूः सौर्यदिव्यानार्ठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय
 भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनाति सक्तूनामेकदेश-
 ठः शूर्पेन्युष्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थंडिलमु-
 षलिप्योल्कत्रयां ध्रियमाणायामान्तरागमतेत्युक्त्वा
 वाग्यतः सर्पाननवेजयति ॥ ११ ॥ आग्नेयपांडुपा-
 र्थिवानार्ठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवायवां-
 तरिक्षाणार्ठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व अभिभूः सौ-
 र्यदिव्यानार्ठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥
 यथावनित्तं दव्योपघातठः सक्तून्सर्पेभ्योबालिठः ह-
 रति ॥ १३ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानार्ठः सर्पाणामधि-
 पतएषते बलिः श्वेतवायवान्तरिक्षाणार्ठः सर्पाणाम-
 धिपतएषते बलिः अभिभूः सौर्यदिव्यानार्ठः सर्पाणा-
 मधिपतएषते बलिरिति ॥ १४ ॥ अवनेज्य पूर्वव-
 स्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानार्ठः-
 सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणार्ठः-

सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व अभिभूः सौर्यदिव्याना-
 ठः सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६ ॥ अञ्जनानु-
 लेपनठः स्वजश्चाञ्जस्वानुलिपस्व स्वजोऽपि न ह्यस्वे-
 ति ॥ १७ ॥ सक्तुशेषठः स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणो-
 पनिनीयोपतिष्ठतेनमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः
 ॥ १८ ॥ सयावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति ता-
 वत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिःपारीषिचन्परीया
 दपश्चेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ दूर्वीं शूर्पं
 च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे मा-
 र्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमे-
 तठः सक्तुशेषं निधाय ततोस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परि-
 चर्य दूर्वोपघातठः सक्तून्सर्पेभ्यो बलिठः हरेदाग्रहा-
 यण्याः ॥ २२ ॥ तठः हरन्तं नान्तरेण गच्छेयुः ॥
 २३ ॥ दूर्वाचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ २४ ॥
 धाना प्राश्नन्त्यसठः स्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मण-
 भोजनम् ॥ २६ ॥ ॥ १४ ॥

॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ अथेदानीं आवसथ्याग्निसाध्यकर्मणां
 प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्माच्यत इति शेषः श्रावण्यां पौर्णमास्यां ॥ तच्च
 श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां कर्तव्यं ॥ स्थालीपाकठः श्रपयित्वाऽ
 क्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं ॥ स्थालीपाकं चरुं अक्षतधानाः
 अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षतधानाः ताश्च श्रपयि

त्वा एककपालं एकस्मिन् कपाले श्रप्यतइत्येककपालं तं पुरो-
 डाशं च श्रपयित्वेत्यनुषज्यते अन्यथा तद्भूतोपादानं स्यात् अतश्च
 धानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरपि आसादनप्राक्षणे
 भवतः अर्थवतां प्राक्षणमविशेषेणोपदिश्यते ॥ धानानां भूयसीं
 पिष्ट्वाऽज्यभागाविष्टाज्याहुती जुहोत्यपश्चेतपदा जहि पूर्वेण चाप-
 रेण च सप्त च धारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजर्नाधवैः ॥ नवै
 श्वेतस्याऽध्याचारे हि ददर्श कंचन श्वेताय वैदव्याय नमः स्वा-
 हेति ॥ धानानां भर्जितानां यवानां मध्ये भूयसीः बहीः पिष्ट्वा सक्तु-
 त्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्चेतपदा जहि न वै श्वेतस्याद्ध्या-
 चारइति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति ॥ स्था-
 लीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षा-
 भ्यश्चेति ॥ अनंतरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्रआहुतीर्जुहोति यथा
 विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः ॥ धानावंतमिति धानानां ॥
 धानावंतं करंभिणमित्यनयर्द्धा धानानामेकामाहुतिं जुहोति ॥ घृता-
 क्तान्सक्तून्सर्पेभ्योजुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानाठ-सर्पाणामधिपतये
 स्वाहा ॥ श्वेतवायवांतरिक्षाणाठ-सर्पाणामधिपतये स्वाहा अतिभूः
 सौर्यादिव्यानाठ-सर्पाणामधिपतये स्वाहेति ॥ घृतेन आज्येन अक्ताः
 अभिवारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून् सर्पेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवेत्यादि-
 भिमंत्रैः प्रतिमंत्रं एकैकमेव तिस्रआहुतीर्जुहोति ॥ सर्वहुतमेककपालं
 ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ ततएककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा
 भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति ततः स्थाली-
 पाकधानासक्तुभ्यः त्विष्टकृद्धोमः ॥ प्राशनांते सक्तूनामेकदेशं
 शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थंडिलमुपलिप्योत्कार्या
 धियमाणायामंतरागतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति
 ॥ प्राशनांते संस्त्रवप्राशनानंतरं सक्तूनां एकदेशं बलित्रयपर्याप्तं

शूर्पेशरेषीकावंशान्यतममये इच्छापरिमाणे न्युष्य कृत्वा उपनि-
ष्क्रम्य शालायाः सकाशात्तिर्गत्य बहिः अंगणे स्थण्डिलं भूमिं स्वय-
मेव गोमयेनोपलिप्य अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपनक्रि-
यायाश्च एककर्त्तव्यत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्याल्पवतत्वं समानकर्त्तृ-
कयोः पूर्वकाले पाणिनिनाल्यप्स्मरणात् तेन अत्र स्थण्डिलस्य स्वयं
पूर्वमुपलेपनं उल्कायां ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्वेन ध्रियमाणे
मांतरागमतआवसथ्यस्थ मम च अंतराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभि-
धाय वाग्यतोमौनी सर्पान् आग्नेयश्चेतअभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अव-
नेनिक्ष्वेत्येतदंतैः प्राक्संस्थानवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति ॥
यथावनिक्तदव्योपघातर्त्तसकून् सर्पेभ्योबलिर्दहरत्याग्नेयेत्यादि ॥
अधिपतपृषते बलिरिति यथावनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनं कृतं
यथावनिक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः दव्या प्रादेशमात्र्या द्रव्यगुष्टपर्वविस्तीर्णया
पालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातं उपलट्टत्योपहृत्य गृहीत्वा
गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः पृषते बलिरित्येतदंतैः प्रतिमंत्रं
सर्पेभ्योबलिं हरति ददाति उपघातमिति णमुलप्रत्ययांतः उपपूर्वोहंति-
र्ग्रेहणार्थः अथ श्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् अवनेज्य पूर्ववत्कंकतैः
प्रलिखत्याग्नेयेत्यादि प्रलिखस्वेत्यंतं अवनेज्य अवनेजनं दत्वा कथं
पूर्ववत्कंकतैर्वैकंकतीयैः प्रादेशमात्रैः त्रिभिरेकतोदंतैः समुच्चितैः आग्नेये-
त्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैर्यथासंख्यं प्रतिबलिं प्रलिखति कंडूयति
॥ अंजनानुलेपनर्त्तस्त्रजश्चांजस्वानुलिपस्व ॥ स्त्रजोपिनस्वेति ॥
अंजनं कज्जलं लौकिकदीपजं भ्रैककुदं सौवीरं वा इति प्रसिद्धं वा
अनुलेपनं सुरभिचंदनादिस्त्रजः पुष्पमाला आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः
अंजस्व अनुलिपस्व स्त्रजोपि नहास्वेत्यंतैः प्रतिमंत्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं
यथाकर्म ददाति ॥ सक्तुशेषर्त्तं स्थण्डिलेन्युष्योदपात्रेणोपनिनीयो
पतिष्ठते॥ नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिमृभिः ॥ सक्तुशेषं यच्छूर्पे न्युष्या

नीतं बल्यर्थं बलिदानायोपलभ्यैकदेशे न्युज्य शूर्पेणैव लिप्त्वा उदपात्रे
 ण जलपात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः
 सर्पानुपतिष्ठते बल्यभिमुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् स्तौति ॥ सया-
 वत्कामयेतं न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्संततयोदधारया निवे-
 शनं त्रिः परिषेचन्परीयादपश्चेतपदा जहीति ॥ द्वाभ्यां स
 गृहपतिः यावत् यावतं देशं सर्पाः नागा नाभ्युपेयुर्न संचरेयुः इतिका-
 मयेत् इच्छेत् तावतं देशं संततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलि-
 लधारया निवेशनं गृहं परिषेचन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य
 समंतात् प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथं अपश्चेतपदा जहीति
 द्वाभ्यां मंत्राभ्यां ॥ दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ दर्वी-
 पूर्वोक्तां शूर्पं च प्रक्षाल्यप्रक्षालयित्वा प्रतप्य सकृत्तापयित्वा सन्निः
 धानादुल्कायामेव प्रयच्छति ददातिउल्काधारायाःसन्निधानादेव ॥
 द्वारदेशे मार्जयंत आपोहिष्टेति तिसृभिः ऋग्भिः ॥ द्वारदेशे शाला-
 याद्वारे आपोहिष्टेति तिसृभिः ऋग्भिः ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्ज-
 यंते अद्विरात्मानमभिषिषंति ब्रह्मयजमानोल्काधाराः बहुवचनोपदे-
 शस्तः ॥ अनुगुप्तमेतर्त्तःसक्तुशेषं निधाय ततोस्तमितोस्तमितेऽग्निं
 परिचर्य दर्व्योपधातर्त्तः सक्तुंसर्पेभ्यो बलिर्द्विहरेदाग्रहायण्याः ॥
 एतं प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान्सक्तुन् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा
 भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति
 अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनं अग्निं आवसथ्यं परिचर्य सार्यहोमेन
 आराध्यदर्व्योपधातं शूर्पेन्युत्तान् सक्तुन् सर्पेभ्य उक्तप्रकारेण बलिं
 हरति किमवधि आग्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णिमासीं यावत् अथवा
 आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकं आग्रहायणीकर्म वक्ष्यते तत्र हि
 बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकारस्तु तत इति तेभ्यः सक्तुभ्यः
 वृज्ज्वर्षेहत्यापहत्यास्तमिते अग्निपरिश्रणं कृत्वा बलिं हरेदाग्रहायणीं

यावदित्याह स्म बलिहरणं च अवेनेजनदानप्रत्यवेनेजनैः कंकवित-
 यद्वर्षात् बलीन् हरंतं आवसथ्याग्निं च अंतरेणमध्ये न गच्छेयुः नवि-
 लेखनांतैरेव ॥ तर्धहरंतं नांतरेणगच्छेयुः ॥ प्राणिनः ततः श्वाद्-
 योपि अलं निवार्याः ॥ दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ दर्व्याः
 आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहं दर्वीमुखप्रक्षालनो-
 पदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः ॥ धानाः प्राशंससर्द-स्यूताः ॥
 धानाः भर्जितान् यवान् प्राशन्ति भक्षयन्ति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमा-
 नौल्काधाराः कथंभूताः अस स्यूताः दंतैरलम्बाः अश्वर्वयंत्यइत्यर्थः ॥
 ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इतिमूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥ तत्र श्रावण्यां पूर्णि-
 मायां श्रवणाकर्म तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायाव-
 सथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् यथाब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते अयं विशेषः चरुस्या-
 स्यनंतरं भर्जनकर्परं ततएकं कपालं तथा तंडुलानंतरं यवान् ततस्तंडुलपिष्टा
 न्यासादयेत् प्रोक्षणकाले यथाऽसादितं प्रोक्षेत् उपकल्पयति च दृषदुपले
 शूर्पेउदपात्रदर्व्यौ कंकतत्रयं अंजनं अनुलेपनं स्नजश्चेति ततः पवि-
 त्रकरप्मादि प्रोक्षणी निधानांते चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनमधिश्रित्य त-
 दुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यं निरूप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं
 तंडुलप्रक्षेपं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने
 यवानपरेणैककपाले पुरोडाशमधिश्रित्य पुरोडाशं प्रथयित्वा यावत्क-
 पालं सर्वेषां पर्याग्निकरणं कुर्यात् ततः स्तुवं संस्कृत्याज्यमुद्गास्य चरुं
 चोद्गास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धानाउद्गास्य चरुरुत्तरतोनिधाय
 पुरोडाशमुद्गास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् ततआज्योत्पवनावेक्षणप्रो-
 क्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीर्धानादृषदुपलाम्भ्यां पिष्टा अल्पाः
 पृथक् स्थापयित्वा घृतेन सक्तून् अक्तवोपमयन कुशादानाद्याज्यमा-
 गांतं कर्म कुर्यात् तत आज्येन अपश्चेतपदा जहि पूर्वण चापरेण च
 सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवांश्चैः स्वाहेति इदंश्चेतपदे

इति त्यागं विधाय नवै श्वेतस्या ह्यत्राचारेहिदर्शनकंचन श्वेताय वैद-
 र्घ्याय नमः स्वाहेति मंत्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैद-
 र्घ्यायेत्युक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा विष्णवे
 स्वाहा इदं विष्णवे श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय ॥ श्रावण्यै पौर्णि-
 मास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णिमास्यै वर्षाम्यः स्वाहा इदं वर्षाम्यः
 अथ धानावतं करं भिणमित्युक्त्वा धानमेकाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति
 त्यक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं जुहुयात् यथा आग्नेयपांडुपार्थिवानां ठं.
 सर्पाणामधिपतये स्वाहा इदं शब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोयमत्रएष
 त्यागः त्रिषु श्वेतवायवांतरिक्षाणां ठं. सर्पाणां मधिपतये स्वाहा अभिभूः
 सौर्यदिव्यानां ठं. सर्पाणामधिपतये स्वाहा ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहे
 ति सर्वे पुरोडाशं स्तुवे कृत्वा जुहुयात् इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा
 चरुधानासक्तुम्य उत्तरतः किंचिकिंचिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महा-
 व्याहृतिहोमं संस्वप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ हुत-
 शेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्यादायोदपात्रं दर्विकंकतत्रयांजनानु-
 लेपनस्त्रजश्च शालायावहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण सह स्वांगणे
 हस्तमात्रं स्थंडिलं त्र्यमुपलिप्य लौकिकाभ्युल्कायां ध्रियमाणायामांत
 रागभतेतिमैषमुच्चार्य वाग्यत स्थंडिले उदपात्रमादायाग्नयइत्यादिना
 अधिपतेऽवनेनिक्षेप्यतेन एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्त्वा श्वेतवायवैत्यादिना
 अधिपतेऽवनेनिक्षेप्यतेन द्वितीयं अभिभूः सौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं
 सर्पानवनेजयति ततोवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेवमंत्रैरेषते
 बलिरित्येतैस्त्रिभिः प्रतिमंत्रं बलिं हरति ततः पूर्वदवनेज्य कंकतत्रयेष
 प्रलिखस्वेत्यैः एतैरेव मंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं प्रलिखति ततोऽवस्वेत्यै-
 रुक्तमंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं अंजनं ददाति तथैवानुलिपस्वेत्यनुलेपनं
 एवमेव स्त्रजोऽहस्येति पुष्पमालां दत्त्वा सक्तुशेषं स्थंडिले क्षिप्त्वा उद-
 पात्रं बलेन प्रसृज्याव्य नमोस्तु सर्वेभ्यइत्यादिभिस्त्रिभिरुग्भिः सर्पा-

स्तिष्ठत्पतिष्ठते ततः सगृहपतिः एतावतं देशं सर्पान् प्रविशेयुरिति
यावत्कामयेत तावतं देशं संततोदकधारया त्रिः परिषिचन् गृहं परधात्
अपश्चेतपदा जहीति पूर्वोक्तमंत्राभ्यां सकृत् द्विस्तूष्णीं ततोदर्वीं शूर्पं च
प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्त्योल्काधारायां प्रयच्छति अथ शालाद्वारि
आपोहिष्ठेति तृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयन्ते जलेनात्मानं
ततोधानाः प्राश्नन्ति ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखंड्यन्तः ततोब्राह्म-
णभोजनमेतावच्छ्रवणाकर्म ॥ अथ प्रत्यहंबलिहरणप्रयोगः ॥ सकृदशेषं
मुमुषे भांडे स्थापयित्वा ततः अस्तमिते सूर्ये सकृदर्वीकंकतत्रयं निधा-
योदपात्रं गृहीत्वा सोल्कारः शालाया बहिरुपलेपनादि परिलेखनात्
बलिहरणं अनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् मांतरागमतेति
प्रैषाभावेऽपि कश्चित् अंतरा न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति
अहरहर्बलिदानविधिः

प्रौष्टपद्यामिंद्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैंद्रथं श्र-
पयित्वाऽपूपार्थं श्वापूपैस्तृतीर्त्वाऽज्यभागाविध्वान्याहु-
तीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्याऽअजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौ-
ष्टपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोतींद्राय-
स्वाहेति प्राशनाति मरुद्भ्यो बलिर्ठ-हरत्यहुतादो-
मस्त इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ आश्वत्थेषु पलाशेषु मरु-
तोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥ ४ ॥ शुक्रज्योतिरि-
ति प्रतिमंत्रं ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥ मनसा ॥ ७
नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रदैवीरिति
जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥
॥ १५ ॥

॥ प्रौष्ठपद्याभिद्रव्यङ्गः ॥ प्रौष्ठपदीभाद्रपदीप्रकरणात् पौर्ण-
मासी तस्यां इंद्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाशौ ॥ पायसमैर्द्र-
वैः श्रपयित्वाऽपूपांश्च ॥ पायसं पयसा सिद्धं चरुं ऐंद्रं इंद्रदेवतं
श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा अपूपांश्च चतुरः श्रपयित्वा तांश्च चतुरः
प्रतिदिशं स्तरणार्थं ऐंद्रमित्यनेन देवतातद्धितेन इंद्राय स्वाहेति
होमस्य मंत्रांतरस्य चानुक्तत्वात् अत्र पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च
प्रणीयते ॥ अपूपैस्तीर्त्वाज्यभागान्विष्टाज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या-
अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्नोति ॥ अपूपैः प्रतिदिशमर्गै-
स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यमागौ हुत्वा इंद्रायेत्यादिभिः स्वाहार्तैः पंचभि-
र्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति अत्रानुक्तोऽपि पायसेन इंद्राय स्वाहे-
त्येकाहुतिर्होमः अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् ॥ प्राशनान्ति
मरुद्भ्यो बलिर्हृत्हरत्सहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥ ततः स्विष्टकृदादि-
प्राशनान्ति मरुद्भ्यः एकोनपंचाशत्संख्येभ्यो देवताभ्यः बलिं ददाति
ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंबन्धरहितत्वं बलिदानार्हत्वं च शृणु
अहुतादो मरुत इति श्रुतेः अहुतमदंतीत्यहुतादः मरुता देवा इति श्रुतेः वेद-
वचनात् ॥ आश्वत्थेषु पलायोषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥
मरुद्भ्यो बलिर्हृत्हरतीत्युक्तं तस्याधिकरणमुच्यते अश्वत्थस्य इमानि आश्व-
त्थानि तेषु पिप्पलोद्गवेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः ननु बलिहरणं
भूमौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्मादश्वत्थपत्रेष्विति शङ्कते आह मरुतः
शुक्रज्योतिप्रभृतयो यस्मात् अश्वत्थेतस्थुः स्थितवन्त इति वचनात् श्रुतेः
॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रं ॥ विष्णुं मुखेन च ॥ मनसा ॥
नामान्वेषामेतानीति श्रुतेः ॥ मंत्रापेक्षायामाह शुक्रज्योतिरित्ये-
वादिभिर्मंत्रैः नमस्कारार्तैः प्रतिमंत्रं विमुखेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना
अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण बलिं हरतीति कुतः एभिर्मंत्रै-
र्बलिहरणं एषां मरुतां एतानि शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि

विक्षिपइत्येतानि नामानि इति श्रुतेः वेदचनात् ॥ इंद्रं दैवीरिति
जपति ॥ बलिहरणांति इंद्रं दैवीरित्येतांमृचं जपति ॥ ततोब्राह्मणभो-
जनं ॥ इतिसूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥ भाद्रपदपौर्णिमास्यां प्रथमप्रयोगे
मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायवावसाथ्याग्नौ इंद्रयज्ञाख्यं कर्म
कुर्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांति विशेषः ससीरं प्रणयनं मूलदेशे
पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् उपकल्पनीयानि तंडुलपिष्टं
समाश्वत्थपर्णानि ततआज्यनिर्वापानंतरं प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य
चरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय चतुरोऽपूपान्निर्मा-
याज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतः कर्परे चतुरोऽपूपान् अधिश्रयति आसाद-
नक्रमेणोद्घासनादि ततउपयमनकुशादानात् पूर्वं अपूपैः अग्नेः पुरस्तात्
दक्षिणतः पश्चिमतः उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणं कृत्वाऽज्यभागाति
पंचाज्याहुतीर्जुहोति इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्रा-
ण्यै अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इद-
महिर्बुध्न्याय प्रौष्टपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्टपदाभ्यः ततः पायसेन
इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव
स्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहत्यादिहोमसंस्त्ववप्राशनदक्षिणादानानि
कुर्यात् अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थयत्राणि
निधाय तेषु मरुद्वचोबलीन् हरति पायसशेषं खुवेणादायादाय
शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षड्विंशैर्नैर्मस्कारांतैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव
सप्तमेन च मनसोच्चारितेन च प्रतिमंत्रं सप्तसु मंत्रेषु यथाक्रमं स्पष्टार्थं
॥ प्रयोगउच्यते त्यागश्च शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यर्धहानमः
इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सान्यज्योतिष्मते शुक्राय ऋततपसे-
त्यर्धहसे च ईदङ्कान्यादङ्केत्यादिसप्तभसेनमः इदमीदृशे अग्रादृशे
सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सरभसेच ऋतश्चेत्यादिविधारये नमः
इदममृताय सत्याय भुवाय धरुणाय धर्मे विधारयाय च ऋतादित्यारभ्य

गणोनमः इदमुत्तमि ते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अंतिमित्राय दुरे
अमित्राय गणाय च इदृक्षासदित्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः
एतादृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्योमितेभ्यः संमितेभ्यः सभरेभ्योमरुज्यश्च
स्वतवांश्चेत्यादि उज्जेषिणेनमः इदं स्वतवसे प्रघासिने सांतपनाय
गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च उग्रश्चेत्यारभ्य विशिषः
स्वाहा नमः मनसा इदमुग्राय भीमाय ध्वांताय धुनये सासद्गृहभियुग्वने
विशिषाय चेत्यपि मनसा ततदंशं देवीरित्येतामृचं जपति यजमानः
ततोब्राह्मणभोजनमिति ॥

आश्वयुज्यां पृषातका ॥ १ ॥ पायसमैद्रठ-
श्रपपित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या-
अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥
प्राशनांति दधिपृषातकमंजलिना जुहोति ऊनं मे
पूर्यतां पूर्णं मे माविगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दधिम
धुघृतमिश्रममात्याअवेक्षंतआयात्विद्रहृत्यनुवाकेन
॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्त्सठःसृज्य तार्ठःरात्रिमास-
हायणीं च ॥ ५ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ १६

आश्वयुज्यां पृषातका ॥ पृषातकाइतिसंज्ञकं कर्म भवति
पृषातका आश्वयुज्यां पौर्णिमायां भवति ॥ पायसमैद्रठश्रपपित्वा
दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति ॥ तत्र ऐंद्रं इंद्रदेवत्वं पायसं चरुं संसाध्य
दधिमधुघृतमिश्रं कृत्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति कैभ्यइत्याह ॥ इंद्रा-
येन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदेचेति ॥ इंद्राये-
त्यादिभिः पंचभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारातैः प्रतिसंज्ञं पंचाहुतीर्जुहोति यथा
मैत्रजर्जस्त्यागः ॥ प्राशनांति दधिपृषातकमंजलिना जुहोत्यूनं मे

पूर्वतां पूर्णम्मे माविगात्स्वाहेति ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनति
 दध्ना पृषातकं पृषदाज्यं दधिपृषातकमंजलिना ऊनं महत्यादिना मंत्रेण
 जुहोति पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति ॥ दधिमधुघृतमिश्रममा-
 खाअवेक्षंत आयात्विद्रइत्यनुवाकेन ॥ ततोदधिमधुघृतमिश्रं हुतशे-
 षं पायसं अमात्या अमा च गृहं तत्र भवाअमात्यायजमानस्य गृह्याः
 भ्रातृपुत्रादयः आयात्विद्रोवस उपनइत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा
 नइत्यंतेन अनुवाकेनावेक्षंते पश्यंति ॥ मातृभिर्वत्सान्सर्ठ-सृज्यतार्ठ-
 रात्रि ॥ तां आश्वयुजीसंबंधिनीं रात्रि वत्सान् मातृभिर्जननीभिर्वेतुभिः
 सर्ठ-सृज्य संसृष्टान् कृत्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे
 इत्युपपदविभक्तिः द्वितीया तेन संध्यायां वत्सान् सर्ठ-सृज्य सकलां
 रात्रि न बध्नीयात् ॥ आग्रहायणीं च ॥ न केवलं तामेव रात्रि वत्स-
 संसर्गः आग्रहायणीं च मार्गशीर्षसंबंधिनीमपि रात्रि ॥ ततो ब्राह्मण-
 भोजनमिति ॥ सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः तत्र आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां
 पृषातकार्ख्यं कर्म भवति तद्यथा प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकं
 आवसथ्याग्री ब्रह्मीपवेशनादि प्राशनाति विशेषः सस्तीराः प्रणीताः
 प्रणवेत् दधिमधुनी उपकल्पयेत् प्रणीताः क्षीरेण पायसं श्रपयेत् ततउ-
 पयमनकुशादानादर्वाक् पायसे दधिमधुघृतानि श्रपयेत् आज्यभागा-
 नंतरं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय इंद्राण्यै-
 स्वाहा इदमिन्द्राण्यै अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां आश्वयुज्यै पौर्ण-
 मास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे स्वाहा इदं शरदे एवं
 पंचाहुतीर्हुत्वा तत एव पाचसात् स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याधत्यादिद-
 क्षिणादानाति स्वात्वाज्यं दधि आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अंजलि-
 नाऽदाय ऊनं मे पूर्वतां पूर्णं मे माविगात्स्वाहेति मंत्रेणैकामाहुतिं
 जुहोति इदमग्नये ततोदधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं अमात्या
 पुत्रादयः आयात्विद्रइत्यनुवाकेन यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नइत्य-
 तेन अवेक्षंते ततोब्राह्मणभोजनं कृतैतत्कर्मागतया ब्राह्मणमेकं भो-
 जयिष्ये ॥

अथसीतायज्ञः ॥ १ ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र
यजेत तन्मयर्ठः स्थालीपाकर्ठः श्रपयेत् ॥ २ ॥ का-
मादीजानोन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरर्ठः स्थाली-
पाकर्ठः श्रपयेत् ॥ ३ ॥ नपूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४
असंभवाद्विनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तर-
तोवा शुचौ देशे रुष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥ ग्रामे
वोभयसंप्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र श्रपयिष्य-
न्नपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रै-
र्देभैस्तीर्त्वाऽज्यभागाविष्टाऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥
पृथिवी द्यौः प्रदिशोदिशोयस्मै द्युभिरावृताः तमिहे-
न्द्रमुपव्हये शिवानः संतु हेतयः स्वाहा । यन्मे किं-
चिदुपेक्षितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन् तन्मे सर्वर्ठः स-
मृध्यतां जीवतः शरदःशतर्ठः स्वाहा ॥ संपत्तिर्भूति-
र्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यर्ठः श्रैष्ठ्यर्ठः श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा
यस्याऽभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणां
इंद्रपत्नीमुपव्हये सीतार्ठः सा मे त्वनपायिनी भूया-
त्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्वावती गोमती
सूनृतावती बिभर्ति या प्राणभृतोऽतंद्रिता खल-
मालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपव्हये ध्रुवार्ठः सामे
त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्थालीपाकस्य

जुहोति सीतायै यजायै समायै भूत्याइति ॥ १० ॥
 मंत्रवत्प्रदानमेकेषां ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदानाइति-
 श्रुतेर्विनिवृत्तिः ॥ १२ ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागो-
 मृभ्योबलिर्हहरति पुरस्ताद्ये तआसते सुधन्वानो-
 निषंगिणः तेत्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ताः अनपायि-
 नः नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरामीममिति ॥
 १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषावर्मिणआसते तेत्वा
 दक्षिणतोगोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनः नमएषां क-
 रोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १४ ॥ अथपश्चात्
 आभुवः प्रभुवोभूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिः ते
 त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनः नमएषां
 करोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १५ ॥ अथो-
 त्तरतः भीमा वायुसमा जवे तेत्वोत्तरतः क्षेत्रे खले
 गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनः नमएषां
 करोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृ-
 तादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्वलिकर्म ॥ १७ ॥
 स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ सठस्थिते
 कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥
 ॥ १७ ॥

इति श्रीपारस्काराचार्यविरचिते शुद्धसूत्रे द्वितीयं काण्डं
 संपूर्णम् ॥

॥ अथ सीतायज्ञः ॥ अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्य-
तइति शेषः तत्र रुषिप्रवृत्तौपासनिकोऽधिक्रियते ॥ ब्रीहियवानां
यत्र यत्र यजेत तन्मयर्धःस्थालीपाकर्धःश्रपयेत् ॥ तत्र सीतायज्ञे
ब्रीहयश्चयवाश्च ब्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् ब्रीहिकाले
यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तन्मयं ब्रीहिमयं ब्रीहिकाले यवमयं
यवकाले स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् ॥ कामादीजानोन्यत्रापि ब्रीहियव
योरेवान्यतरर्धःस्थालीपाकर्धःश्रपयेत् ॥ कामात् इच्छातः अन्यत्रापि
यज्ञादिप्रभृतिषु ईजानोयागं कुर्वन् ब्रीहियवयोरेव अन्यतरं स्थाली-
पाकर्धःश्रपयेत् ॥ न पूर्वोदित्वात्संदेहः ॥ अत्र ब्रीहियवयोरन्य-
तरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वेन संदेहः कुतः पूर्वोदित्वात् पूर्वोपदि-
ष्टत्वात् कुत्रेति चेत् ब्रीहीन् यवान्वा हविषि इत्यत्र कल्पे अतो न
संदेहः ॥ असंभवाद्दिनिवृत्तिः ॥ ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते
कथमन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेदिति चेत् उच्यते यावस्य चरोर्या
निवृत्तिः सा असंभवात् न शास्त्रात् अतो नार्थः असंभवविनिवृत्तस्य
यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः यतः सामान्यशास्त्रविहितं कचिच्छास्त्रान्त-
रण् प्रतिषिद्धं पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते इदं त्वसंभवात्प्रति-
षिद्धं कथमसंभवइति चेत् अनवस्थावितांतरोष्मपके ईषदसिद्धे तंडुल
पाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् अतोषाचनिकोयावस्थालीपाको यत्र
तत्र गुलिकाभिः संपाद्यते यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासंभवाद्दिनिवृत्तिरिति
॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुची देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ क्षेत्रस्य
संस्वक्तः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुची
अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखिते फलस्य संस्वस्य
अनुपरोधः अवाधः फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्त्तव्यः ॥ ग्रामे चोभ-
यसंभयोगात् ॥ यद्वा ग्रामे कर्त्तव्यः कुतः उभयसंभयोगात् उभयं
क्षेत्रं ग्रामश्च संभयोक्तुं अधिकृष्टतया संबद्धं शक्यते फलानुपरोधेन

कृष्टत्वेन वा पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि
विशेषणत्वेन संबध्यते अविरोधात् ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन
अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततोविरोध इति चेत् न ॥ अविरोधात् ॥
न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधाद्विकल्पादेकतरोपादानं न दोषः
व्यवस्थासंभवे हि अष्टदोषदुष्टोपि विकल्पः आश्रीयते न्यायविद्धिः
॥ यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रै-
र्दमैस्तीर्त्वाज्यभागाविघ्नाज्याहुतीर्जुहोति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं
श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छन् भवति तत्र उपलिप्ते गोमयोदकेन
उद्धते स्फयेनोच्छिखिते अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसथ्यं
स्थापयित्वा अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः दृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः न
पुनः परिसमूहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः तन्मिश्रैर्दमैस्तीर्त्वा तैर्ब्रह्मि-
र्यवैर्वा मिश्रामिलितादर्भास्तैस्तन्मिश्रैर्दमैः अग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य
आज्यभागयागानंतरं वक्ष्यमाणमंत्रैः पृथिवीद्यौरित्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः
क्रमेण पंचाज्याहुतीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीताद्यै
जयायै शमायै भूस्यै इति ॥ मंत्रवत्प्रदानमकेषां ॥ स्थालीपाकस्य
इत्यवयववक्षणा तस्य सीताद्याभ्यश्रुतमृग्योदेवताभ्यश्चतस्र आहुतीः
क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यैः स्वाहाकारांतैश्च जुहोति एकेषामन्त्रा-
र्याणां मते मंत्रवदेव प्रधानं होमः न स्वाहाकारः किं कारणं आह
॥ स्वाहाकारप्रदानादिति श्रुतेः ॥ स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते
स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाका-
रप्रदानत्वं इदं तु स्मार्त्तं कर्म ननु वषट्कारेण च देवेभ्योर्जं
प्रदीयत इति सामान्यवचनात् गार्होऽपि प्रवर्त्ततामिति चेत् न चात्र
वषट्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति याज्यापुरोनुवाक्यवच्चे वषट्कारस्य
प्रवृत्तिरिति याज्यापुरोनुवाक्यवच्चे वषट्कारस्य श्रवणात् तेन सह
पाठाच्च स्वाहाकारोऽध्यत्र निवर्त्तते न ॥ विनिवृत्तिः ॥ मंत्रवत्प्रदानमि-

स्वेतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिः कुतः स्मार्त्तेऽपि कर्मणि
 स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् यथा छंदोगपरिशिष्टे क्वात्यायनः
 “स्वाहाकारवष्टकारनमस्कारादिवौकसां । हंतकारोमनुष्याणां स्वधाकारं
 स्वधाभुजामिति ” अथ सीतायज्ञेचेत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्योलांगल-
 योजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् कुतः
 तत्स्थालीपाकहोमाधिकारात् ततः स्विष्टकृदादि ॥ स्तरणाशेषकू-
 र्चेषु सीतागोमृभ्योबलिर्ह्रति पुरस्ताद्ये तआसतइत्यादि ॥
 तत्र पुरस्ताद्यइत्यादिभिश्चतुर्भिर्मैत्रैस्तरणशेषभावउपसर्जनत्वं गताः
 प्राप्ताः तएव कुशास्तेषुस्तरणकुशेषु बलिं हरति केभ्यः सीतागोमृभ्यः
 सीतालांगलपद्मतीः गोपायंति पालयंति ये ते सीतांगोत्तरस्तेभ्यः
 स्तरणशेषकूर्चाः प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यथालिंगं प्रकृतादन्यस्मादा-
 ज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म प्राकृतात्प्रधानदेवतासंबन्धिनीत्रैह्याद्यावाद्या
 स्थालीपाकात् अन्योयः सिद्धोपात्तश्चरुस्तस्मात्स्थालेनाज्यशेषेण च
 पूर्ववत् लांगलयोजनवत् बलिकर्म इन्द्रपर्जन्यादिभ्योबलिहरणं कर्त्तव्यं
 स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् स्त्रियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलि-
 कर्मणा ताभ्यएवदेवताभ्यः पूजां कुर्युःकुतएवं तत् आचरितत्वात्
 प्राचीनाभिस्त्रीभिः बलिकर्मणः कृतत्वात् सठै-स्थिते कर्मणि ब्राह्म-
 णान् भोजयेत् संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञारूपे कर्मणि ब्राह्मणान्
 विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्भक्ष्यभोज्यादिभिः द्विरुक्तिरत्र
 कांडसमाप्तिनिबन्धना ॥ इतिमूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अथ
 सीतायज्ञः कृषिं कुर्वतः साग्रेः व्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनि-
 ष्पत्तिकाले च भवति तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके यवतः
 अनंतरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतोषा कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न
 नश्यन्ति तत्रेदं कर्म कुर्यात् यद्वा ग्रामे पूर्वत उत्तरतोषा शुचिदेशस्य
 कर्षणं विधाय तत्र कर्त्तव्यं एवं देशद्वयान्यतरे देशे पंचभूसंस्कारांश्च

कृत्वा औपासनाभिमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात् तत्र विशेषः
 ब्रीहिकाले ब्रीहिसस्यमिश्रैर्दमैराग्निं परिस्तृणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः
 तथा ब्रीहिकाले ब्रीहिमयं एकमेव चरुं यवकाले यवमयं श्रपयति
 अपरं स्थालीपाके सिद्धमेवासादयति तंडुलानंतरं उपकल्पयति बलि-
 पटलकं बलिपटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रं कल्माषौदनयुक्तमुच्यते
 तंडुलानंतरं सिद्धचरुं प्रोक्षति आज्यभागानंतरं पंचाहुतीर्जुहोति यथा
 पुथिवी द्यौः प्रदिशोदिशोयस्मै धुमिरावृताः तमिर्हेद्रमुपव्हये शिवानः
 संतु हेतयः स्वाहा इदमिन्द्राय यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि
 वृत्रहन् तन्मे सर्वतः समृध्यतां जीवतः शरदः शततः स्वाहा इदमिन्द्राय
 संपत्तिर्भूमिर्दृष्टिर्ज्यैष्ठ्यं च श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा इदमिन्द्राय यस्या-
 भावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणां इन्द्रपत्नीमुपव्हये सीतार्तः-
 सामेऽस्त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा इदमिन्द्रपत्न्यै अ-
 श्वावती गोमती सूनृतावतीविभर्ति या प्राणभृतोऽर्तद्विता खमलमालिनी
 मुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपव्हये ध्रुवार्तः सामेऽस्त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा ॥
 इदं सीतायै अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्रः आहुतीर्जुहोति यथा
 सीतायै स्वाहा इदं सीतायै यजायै स्वाहा इदं यजायै शमायै स्वाहा
 इदं शमायै भूत्यै स्वाहा इदं भूत्यै अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लांग-
 लयोजनदेवताभ्योऽष्टाहुतीर्जुहोति तद्यथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय
 पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विन्याय स्वाहा इदमश्विन्याय मरुद्भ्य
 स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्याय स्वाहा इदमुदलाकाश्याय
 स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अनु-
 मत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै यथादैवतं त्यागः प्रकृतात्सिद्धाश्चरुः
 स्विष्टकृतः ततोमहाव्याख्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा क्षेत्रस्य
 पुरस्तादारभ्य प्रादक्षिण्येन प्रतिदिशं स्तरणशेषकुशतृणान्यास्तीर्य
 तेषु मुखेन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमंत्रैर्बलीन् हरति यथापुर-

स्ताद्यएतआसते सुधन्वा निषंगिणः ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ताअ-
नपायिनी नमः एषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरामीमं इति पुरस्ताद्ब-
लिहरणमंत्रः इदं सुधन्वभ्योनिषंगिभ्यः अथ दक्षिणतोनिमिषावर्मिण-
आसते ते त्वा दक्षिणतोगोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषां करोम्यहं
बलिमेभ्योहरामीमं इति दक्षिणतो बलिहरणमंत्रः इदमनिमिषेभ्योव-
र्मिभ्यः अथ पश्चाद् भुवः प्रभुवोभूतिर्भूमिः पार्णिणः शुनंकुरिः ते त्वा
पश्चाद् गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनी नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्यो
हरामीममिति पश्चिमतोबलिहरणमंत्रः इदमाभूभ्योभूत्यै भूम्यै पाण्ड्यै
शुनंक्यै अथोत्तरतोभीमा वायुः समाजवोति त्वोत्तरतः क्षेत्रश्चले गृहेऽ-
ध्वनि गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरा-
मीमं इति उत्तरतोबलिहरणमंत्रः इदं भीमेभ्योवायुसमाजवेभ्यः अथ
सिद्धचरुशेषं स्थालीनाज्यशेषेण सघ्नीयते नैद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्यो-
लांगलयोजनदेवताभ्यो बलिहरति ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चेद्वादि-
भ्योहलयोजनदेवताभ्यः अन्येभ्यश्च वृद्धव्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपा-
लादिभ्यः बलिदानं कुर्युः ततोब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इत्यग्निहोत्रिह-
रिविरचितायां पारस्करश्रुतसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयो-
गपद्धतौ द्वितीयः कांडः समाप्तः ॥

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं ॥ १ ॥ नवठःस्था-
लीपाकठःश्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती जुहोति
शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेअभिमातिषाहे
शतं योनः शरदोजीजानिन्द्रोनेषदति दुरितानि
विश्वा स्वाहा ये चत्वारः पथयोदेवयानाअंतरा
द्यावापृथिवीवियंति तेषां येऽज्यानिमजीतिमावहा-
त्तस्मै नोदेवाःपरिधत्तेह सर्व्वे स्वाहेति ॥ २ ॥

स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्योहुत्वाजुहोति स्विष्ट-
कृतेच स्विष्टमग्नेअभितत्पृणीहि विश्वाश्च देवः पृत-
तनाअभिष्यक् सुगन्धुपंधांप्रदिशन्नएहिज्योतिष्म
द्देह्यजरन्नआयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति
अग्निः प्रथमः प्राश्नातु सहि वेद यथा हविः शिवा
अस्मभ्यमोषधीःकृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रान्नःश्रेयः
समनैष्ठेदेवास्त्वयावसेन समशीमहि त्वा सनोम-
योभूःपितवाऽविशस्वशं तोकाय तनुवे स्योनः॥ ४ ॥
अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानां एतमुत्थं
मधुना संयुतं यवर्ठसरस्वत्याअधिमनावचर्कषुः
इन्द्रआसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशाऽआसन्म-
रुतः सुदानवइति ॥ ६ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ७
॥ ९ ॥

॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ अनाहिताग्निरावसथिकः तस्य
नवान्नप्राशननिमित्तं नवप्राशनाख्यं कर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रार्थः
नवप्राशनमिति संज्ञात्वन्वर्था ततश्चैतत्कृत्वा नवं प्राश्यते ना कृत्वा
अत्र किं नवमात्रं निषिध्यते उक्त कतिपयानि इत्यपेक्षिते गृह्यसंग्रहकारः
“ नव यज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका ग्रीहयो यवाः । नाश्नीयात्तान-
हृत्त्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ऐश्वर्यः सर्वशुंगाश्च नीवाराश्चणका-
स्तिलाः । अकृत्वाग्रयणेऽश्नीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः ” ॥ इति
नवास्याग्रयणशब्दवाच्यता तेन पौर्णमासस्यामावास्यानियमो नास्ति
ग्रीहियवपाकीचितत्वात् शरद्वसंतावाद्विद्येते ॥ नवर्ठः स्थालीपाकठ

श्रपयित्वाज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोति शतायुधाय ॥ इत्यादि
नवं शरदि नवं व्रीहिमयं वसंते नूतनयवमयं स्थालीपाकं चरुं त्यक्त्वा-
ज्यभागयोरंते शतायुधायेति चत्वार इत्येताभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्या-
हुती जुहोति । स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति
स्विष्टकृते च स्विष्टमग्न ॥ इति अथ स्थालीपाकस्य आग्रयणदेव-
ताभ्य इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यः प्रत्येकमेकैकामाहुतिं
हुत्वा स्विष्टमग्न इत्यनेन मंत्रेण स्विष्टकृद्धोमात्पूर्वं चकारात्पश्चाच्चा-
ज्याहुतिं जुहोति मध्ये स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं ॥ अथ प्राश्नास्त्र-
ग्निः प्रथम ॥ इति ततो महाव्यावत्यादिप्राज्ञापस्यांते अग्निः प्रथम इति
मंत्रेण संस्त्वं प्राश्नाति अत्र हुतशेषप्राशने गुणविधिरवमंत्रेण ॥ अन्न-
पतीयया वा ॥ अन्नपतिर्ह्यग्निर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया ऋक
तथा अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेन्नस्येत्यादिकया विकल्पेन प्राश्नाति
यद्वा अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति सा अन्नपतीया ॥ अथ यवाना
मेतमुत्त ॥ मिति अथव्रीहिप्राशनमंत्रापिधानानंतरं यवानां प्राशने
मंत्रमाह एतमुत्तमित्यादि सुदानव इत्यंतं मंत्रं यवप्राशने पैठीनसिः
अग्निमेवोपासीत नान्यदैवतं अग्निर्भूम्यामिति विज्ञायते न प्रवसेत्
यदि प्रवसेदुत्तमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ जुहुयात् नवेष्ट्या-
मेवोपासनिकस्य ततो ब्राह्मणमोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥
तत्र शरदि वसंते च अनाहिताग्नेः नवप्राशनं कर्म भवति प्रथम-
प्रयोगे मातृकापूजाभ्युदयिके विदध्यात् आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशा-
नादिप्राशनान्ते विशेषः नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागानंतरं
आज्याहुतिद्वयं जुहोति यथा शतायुधाय शतवीर्याय शतोत्तये अभि-
मातिपाहे शतंयोनः शरदोजीजानिन्द्रोनेषदति दुरितानि विश्वा
स्वाहा इदमिन्द्राय ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतरा द्यावापृथिवी
मिषंति तेषां योज्यान्निमजीनिमावहा तस्मै नो देवा परिधत्ते ह सर्वे

स्वाहा इदं सर्वेभ्यो देवेभ्यः इंद्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी स्थालीपाके-
नाग्रयणदेवताः इंद्राग्निभ्यार्थः स्वाहा इदमिंद्राग्निभ्यां उपांशु विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः उपांशु द्यावापृथिवीभ्यार्थः
स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा स्विष्टमग्रे
अभितत् पूर्णाहि विश्वांश्च देवः पृतना अभिष्वक् सुगन्धु पंथां प्रदि-
शन्न एहि ज्योतिष्मभ्ये ह्यजरं न आयुः स्वाहेत्यनेन मंत्रेण आज्या-
हुतिं जुहोति इदमग्नये ततः स्थालीपाकत् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
इदमग्नये स्विष्टकृते हुत्वा पुनः स्विष्टमग्न इत्यादिनाज्याहुतिं जुहोति
इदमग्न इति त्यागः ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमति कृत्वा
अग्निः प्रथमः प्राश्नातु सहि वेष यथा हविः शिवा अस्मभ्य ओषधीः
कृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रां न श्रेयः समनैष्ट देवाः त्वया वशेन सम-
शीमहित्वा स नो मयो भूः पितो आविशस्व शंतीकाय तन्मै स्योने
इत्यनेन मंत्रेण संस्त्रवं प्राश्नाति अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयर्था वा
प्राश्नाति यवान्नप्राशने तु एतमुत्स मधुना संयुतं यवार्थः सरस्वत्याऽअधिव-
न्नाय चक्रधुः इंद्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कौनाशा आसन् मरुतः
सुदानव इत्यनेन यवसंस्त्रवं प्राश्नाति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म

॥ १ ॥ स्थालीपाकर्थः श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुतीं
हुत्वा पराजुहोति यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं
धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य या पत्नी सा नोअस्तु
सुमंगली स्वाहा ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा यातार्थः रा-
त्रिमुपास्महे प्रजार्थः सुवीर्या कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्रवै
स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्स-

राय वत्सराय कृणुता बृहन्नमः । तेषां वयथैः सुमतौ
 यज्ञियानां ज्योगज्जीता अहताः स्याम स्वाहा ग्रीष्मो-
 हेमन्तउतनोवसन्तः शिवावर्षा अभया शरन्नः तेषामृ-
 तूना ठंशतशारदानां निवातएषामभये वसेम
 स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय
 मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ॥
 ॥ ३ ॥ प्राशनाति सक्तुशेषैः शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रमण-
 प्रभृत्या मार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनांतउत्सृष्टो बलि-
 रित्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तीर्याहतं च
 वासआल्पुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः
 स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षि-
 णतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रैः शमीशाखासी-
 तालोष्ठाश्मनोभिधायाग्निमीक्षमाणोजपति । अयम-
 ग्निर्वीरतमोयं अगवत्तमः सहस्रसातमः ॥ सुवीर्यो-
 यार्थं श्रेष्ठयैदधातुनाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः प्रांचमं-
 जलिं करोति ॥ ८ ॥ दैवीं नावमिति तिसृभिः
 स्वस्तरमारोहन्ति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्र-
 त्यवरोहामेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति
 आयुः कीर्तिर्यशोबलमन्नाद्यं प्रजामिति ॥ ११ ॥
 यमेवाजपन्ति सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधी-

यतान्नः ॥ शिवानोवर्षाः संतु शरदः संतु नः शि-
वाइति ॥ १२ ॥ स्योनाष्टिवीनोभवेतिदक्षिणपा-
र्श्वेप्राक्शिरसः संविशंति ॥ १३ ॥ उपोत्तिष्ठंति
उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः
सप्तधामभिरिति ॥ १४ ॥ एवं हिरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः
॥ १५ ॥ अधः शयरिठंश्चतुरो मासान्ययेष्टं वा ॥
॥ १६ ॥ २ ॥

॥ मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ मार्गशीर्ष्या
आग्रहायण्यां पौर्णिमायां आग्रहायणीसंज्ञं कर्म भवति ॥ स्थाली-
पाकं ऋषयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वा पराजुहोति यां
जना ॥ इत्यादि तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आहुती
जुहोति तथात्र अपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां हुत्वा ततो न-
तरमपराः यां जना इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहु-
तीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगाशिरसे मार्ग-
शीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ॥ ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्या-
दिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोतीति चकारः समुक्त्वा
यार्थः ॥ प्राशनांति सक्तुशेषं ऋषेण्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्वा
मार्जनात् ॥ ततः त्विष्टकृतप्रभृति प्राशनांति बलिहरणार्थं सक्तुशेषं
शूर्पं कृत्वा लम्पतिष्क्रमणप्रभृति शालाया बहिर्निष्क्रमणादि आमार्ज-
नात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ॥ मार्जनात् उत्सृ-
ष्टो बलिरित्याह ॥ मार्जनस्यस्ते अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं
श्रूयात् ॥ एतावदाग्रहायणीकर्म । अथान्यत्कर्माभिधीयते ॥ पञ्चदश्या
संस्तरमास्तीर्याहृतं च वास आरुपुता अहतवाससः प्रत्यवरो-
हंति ॥ पश्चादग्नेः आवसथ्यस्य पश्चिमदेशे स्वस्तरं प्रागग्रैः कुशैः

स्वस्तरं आस्तीर्य विरचय्यतच्चास्तरमग्निशालातो गृहान्तरे युज्यते अग्नि-
शालाया ह्यौपसथ्यरात्रिमंतरेण शयनप्रतिषेधात् अहतं च वसनं सकृत्
प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तोर्येति संबन्धः आपुताः स्नाताः अहते नवे

सदृशे सकृत् प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषां ते अहतवाससः स्वामि-
प्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति स्वस्तरं निविशन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा
यथाकनिष्ठमुत्तरतः कथं प्रत्यवरोहन्ति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहप-
तिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानि इति शेषः
कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तस्मादुत्तरतः तस्मादपि यः
स तदुत्तरत इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं ठ-
शमी शाखा सीता लोष्ठाश्मनो निधायामिमीक्षमाणो जपस्वामि-
र्वीरतेम ॥ इति तत्र स्वामी स्वस्तरं प्रत्यवरोक्षत् दक्षिणतोमेः ब्रह्माणं
यथाविधि उपवेश्य उत्तरत उदपात्रं जलपूर्णं भाजनं शमीवृक्षस्य
शाखां सीता लोष्ठं हलपद्धतिभवं मृच्छकलं अश्मानं प्रस्तरं निधाय
स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् ॥ अयमग्निर्वीरतमोयं
भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योयं श्रेष्ठ्यै दधातु नावि ॥ त्येतं
मंत्रं जपति ॥ पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति दैवीं नावमिति
तिमृभिः ॥ अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमंजलिं करसंपुटं विदधाति
दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजार्हसि सुकतू इत्यन्तामिस्तिमृभिर्ऋग्भिः
स्वस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति स्वस्तरं
यथोक्तं आरोहन्ति इदानीं स्वामिप्रभृतयः पूर्वे यत्प्रत्यवरोहन्तीति तद्वि-
धानार्थं तत्र स्वामी ब्रह्माणं आमंत्रयते पृच्छति कथं ब्रह्मन् प्रत्यव-
रोहामेति वाक्येन ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहत्यायुः कीर्त्तिर्यशो-
बलमन्नायं प्रजामिति ॥ प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्माणानुज्ञाताः
प्रभूताः प्रत्यवरोहन्ति स्वस्तरमभितिष्ठन्ति आयुः कीर्त्तिमित्यनेन मंत्रेण
स्वस्त्रीणामपि मंत्रपाठः उपेता जपन्ति सुहेमतः सुवसंत इत्यादिकं

तत्र ये उपेताः उपनीतास्ते जपन्ति छुहेमंत इत्यादिकं मंत्रं स्योना पृथिवी नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्ति स्वस्तरमारुह्य स्योना पृथिवीत्यनेन मंत्रेण स्वामिजायापत्यानि प्राक् पूर्वं शिरो येषन्ति प्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वे उदङ्मुखाः संविशन्ति स्वपन्ति शेरते स्वस्तरौ-

परि इत्यर्थः उपोत्तिष्ठंत्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्त धामभिरिति उप स्वस्तरसमीपे उदतिष्ठन्ति उत्थाय तिष्ठन्ति उपपदमन-
र्थकं उदायुषा स्वायुषेत्यनेन मंत्रेण स्वस्तरात् एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः एवमुक्तेन प्रकारेण ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यंतं ब्रह्मानु-
ज्ञाताः संतो द्विवारं अपरं अन्यत्स्वस्तरमारोहन्ति संविशन्ति उत्तिष्ठन्ति च अधः शर्योरश्वतुरो मासान्यथेष्टं वा अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषमावफाल्गुनचैत्रान् अधः खट्वां व्युदस्थ भूमौ शयीरन्

गृहपतिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामं
अथो वा खट्वायां वा शपरिज्ञिति विकल्पार्थः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ
प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म भवति तत्र प्रथमं
भेमातृपूजाम्युदयिकं विधाय आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनानि
विशेषः पूर्वं सक्तून् उल्कां उदपात्रं दूर्वां कंकतत्रयमंजनमनुलेपनं
स्वजश्वेत्युपकल्प्य आज्यभागानंतरं अपश्चेतपदाजहीत्याहुतिद्वयं श्रव-
णाकर्मबद्धत्वा अपराश्रतत्वाज्याहुतीर्नुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं यथा यानाः प्रतिनंदन्ति रात्रौ धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य
या पत्नी सा नोअस्तु सुमंली स्वाहा इदर्थः रात्रौ संवत्सरस्य प्रतिमायाता-
र्थः रात्रीमुपास्महे प्रजार्तःसुर्वीर्या कृत्वा दीर्घमाधुर्व्यश्ववै स्वाहा
इदर्थः रात्रौ संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते
मूलतमः तेषां चर्यासुमतौ यज्ञियानां जोग्जीताअहतास्थाम स्वाहा
इदर्थः संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च ग्रीष्मो-

हेमंतउत्तरोवसंतः शिवावर्षाभयशरत्तः तेषां वयर्थः सुमतौ यज्ञियानां
 निवातएषामभये वसेम स्वाहा इदं ग्रीष्माय हेमंताय वसंताय वर्षाम्यः
 शरदे च ततः स्थालीपाकेन चतस्रः आहुतीर्जुहोति तद्यथा सोमाय स्वाहा
 इदं सोमाय मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै
 स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय स्वाहा इदं हेमंताय ततः
 स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादक्षिणादानाति सकृदेषं
 शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृति आमार्जनांतं श्रवणाकर्म्मवत्कृत्वा मार्जनति
 उत्सृष्टोबलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् ततस्तां रात्रिं वत्सान् स्वमातृभिस्सह ससं-
 जेत् इत्याग्रहायणीकर्म ॥ अथ स्वस्तरारोहणं ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे
 मातृपूजाऽभ्युदयिके विधाय स्वस्तरास्तरणप्रदेशग्रहे सर्वमावसथ्याग्निं
 नीत्वा पंचभूतस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायां दिशि कुशैः
 स्वस्तरास्तरणं कुर्यात् स्वस्तरस्थ स्तरणं अग्निशालावाग्रहांतरे भुज्यते
 अग्निशालायामौषवसथ्यरात्रिमंतरेण शयननिषेधात् तस्येपरि नूतनं
 सकृत्प्रक्षालितं उदकदशं वासः संस्तरेत् अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुप-
 वेश्य उत्तरतः उदपात्रं शमीशाखा सीतालोष्ठं अश्मानं च विधाय
 स्वस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणापत्यानि
 यथाकनिष्ठं तत्र गृहपतिर्दक्षिणोक्षमाणोजपति अथमग्निर्वीरतमोऽयं
 भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयर्धः श्रेष्ठचैदधातु नो इत्येतं मंत्रं
 ततः पश्चादग्नेः प्राञ्चमंजलिं करोति दैवीन्नावर्धं स्वरित्रामनागंसं
 इत्यादिभिर्सेध्वा रजार्धं सिसृक्तू इत्यंताभिर्ऋग्भिः ततोब्रह्मन् प्रत्यवरो-
 हामेति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति ब्राह्मणाः प्रत्यवरोहन्तः
 सर्वे स्नाताः अहतवाससः आयुः कीर्तिर्यशोबलमन्नाद्यप्रजामित्यनेन
 मंत्रेण स्वस्तरमारोहेत्यधितिष्ठति स्त्रियोऽपि मंत्रेण तमारुह्य तेषु ये
 उन्नतास्ते सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः शिवानोवर्षा
 कृत्स्नपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशति स्वपतिं ततउदायुषा स्वाधुषा-

स्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्या सप्तधामभिरिखनेन मंत्रेणोत्तिष्ठति सर्वे
ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमंत्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसवेशनोत्थानानि
वारद्वयमेवं कुर्युः तत आरभ्य चतुरोभासान् सर्वे अधः शयीरन् काम-
तोवा शय्यायां पुनरावसथ्यं पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत्
इति स्रस्तरारोहणं ॥ “ मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदं शोभवेत् ॥ आसायमाहुतेः
कालात्कालोस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक्कालः स्यात्सायमा-
हुतेः ॥ पौर्णिमासस्य कालोस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णिमासस्य काला-
त्प्राग्दर्शकालोपि विद्यते । वैश्वदेवस्य कालोस्ति प्राक् प्रघासविधानतः ॥
प्रघासानां च कालः स्यात्साकमेधीयकालतः । स्यात्साकमेधकालोप्या-
शुनासीरीयकालतः ॥ शुनासीरीयकालोपि आवैश्वदेवकालतः । श्यामाकै-
र्ब्राहिमिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ॥ प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्नय-
णात्परः । दक्षिणायनकाले वा पश्चिज्या वोत्तरायणे ॥ अन्योन्यकालतः
पूर्वं यष्टं युक्ते उभे अपि । एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ॥
त्वकालादुत्तरोगौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः । यद्वागामिक्रियामुख्य
कालस्याप्यंतरालवत् ॥ गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि । गौ-
णेप्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ॥ प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ॥ नित्येष्टिमग्नि-
होमं च भारद्वाजीयमाप्यतः । मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव
लभ्यते ॥ तत्कालाद्ध्योगस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा । मुख्यकालमु-
पाश्रित्य गौणकालप्रतीक्षणं ॥ एकपक्षगतोयावान् होमसाध्यो विपद्यते ।
पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा संतुमर्ती यजेत् ” ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्त्रोष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री
वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमार्तः

सशाकैर्यथासंख्यं ॥ ३ ॥ प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याम् ॥

॥ ४ ॥ स्थालीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविद्वाज्या-
ज्याहुतीर्जुहोति त्रिठं शत्स्वसारउपयंति निष्कृति-
ठं समानं केतुं प्रतिमुंचमानाः ऋतूस्तन्वते कवयः
प्रजानतीर्मध्ये छंदसः परियंति भास्वतीः स्वाहा
ज्योतिष्मतीः प्रतिमुंचते नभोरात्रीदेवीसूर्यस्य व्र-
तानि विपश्यंति पशवोजायमानानानारूपामातुर-
स्याउपस्थे स्वाहा एकाष्टका तपसा तप्यमाना
जज्जान गर्भं महिमानंमिन्द्रं ॥ तेन दस्यून्व्यसहंत
देवाहंताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ अनानु-
जामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदंत्यन्विच्छ एतत् ॥
भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावोऽन्यामति
माप्रयुक्त स्वाहा अभून्मम सुमतौ विश्ववेदाआष्ट-
प्रतिष्ठामविदद्विगाधम् भूयासमस्य सुमतौ यथा
यूयमन्यावो अन्यामतिमा प्रयुक्त स्वाहा पंचव्यु-
ष्टीरनुपंचदोहागां पंचनास्त्रीमृतवोऽनुपंच पंच दिशः
पंचदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकठं स्वाहा ॥

ऋतस्य गर्भः प्रथमाव्युष्युष्यपामेका महिमानं
विभर्ति ॥ सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका

सवितैकान्नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा
 धेनुरभवद्यमे ॥ सा नः पयस्वती धुक्षोत्तरामुत्तरार्धः
 समार्धः स्वाहा ॥ शुक्रऋषभानभसा ज्योतिषा गा-
 द्विश्चरूपा शबलीरग्निकेतुः समानमर्धेऽस्वपश्यमाना
 बिभ्रती जरामजरऽउषआगाः स्वाहा । ऋतूनां
 पत्नी प्रथमे यमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानां एका
 सती बहुधोषो व्युच्छस्य जीर्णा त्वं जरयसि
 सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति
 शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षेऽशन्नोद्यौरभयं कृणोतु
 शन्नोदिशः प्रदिशआदिशोनोहोरात्रेऽकृणुतंदीर्घमायु
 र्यश्नवैस्वाहा आपोमरीचीः परिपातु सर्वतोधाता-
 समुद्रोऽअपहंतु पापं भूतंभविष्यदकृतद्विश्चमस्तुमे
 ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यार्धः स्वाहा । विश्वे आ-
 दित्यावसवश्चदेवारुद्रागोप्तारोमरुतश्च संतु ॥ ऊर्ज-
 प्रजाममृतंदीर्घमायुः प्रजापतिर्मयिपरमेष्ठी दधातु नः
 स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति च ॥ ७ ॥ मध्य-
 मागवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वहवपां जातवेदः पि-
 तृभ्यऽइति ॥ ९ ॥ श्वेन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वस-
 क्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥
 स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं चकर्षु सुरया तर्पणेन चांजना-

नुलेपनर्त-स्वजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायांतेवासिभ्य-
 श्वानपत्येभ्यइच्छन् ॥ १२ ॥ माध्याव्वर्षे च तुरीया
 शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ३ ॥

॥ ऊर्द्धमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टकाः ॥ ऊर्द्धमुपरि आग्रहा-
 यण्याः मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीण्यष्टकानि
 कर्माणि भवन्ति तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् कुतः संस्कारक-
 र्मेति चेत् सुमंतुभोतमादिभिः अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी
 चैव्याश्रयुजीति पाकयज्ञसंस्थाइत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन
 स्मरणात् ननु संस्कारकर्मणामपि पंचमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्रा-
 द्धानां कुतोऽसकृत्स्करणमभ्यासश्रवणात् तथा हि अहरहः स्वाहा
 कुर्यादाकाष्टादित्यादिना पंचमहायज्ञादीनां पक्षादिष्विति बहुवच-
 नात् स्थालीपाकस्य बोशनमिति श्राद्धस्य न तथाष्टकानामभ्यासः
 श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कार-
 कर्मणां मध्ये येषां अभ्यासः श्रूयते तान्यसकृद्भवन्ति इतराणि सकृ-
 दिति निर्णयः ॥ ऐंद्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्सूपमार्त-सशाकै-
 र्यथासंख्यं ॥ एवं अष्टकाकर्माणि कर्तव्यत्वेन विधाय तत्र द्रव्यदेवता-
 पेक्षायां द्रव्याग्निदेवताश्राभिधत्ते तत्र प्रथमा ऐंद्री इंद्रोदेवतायस्याइति
 ऐंद्री इन्द्रदेवत्येत्यर्थः द्वितीया वैश्वदेवी विश्वेदेदेवादेवताअस्याइति वैश्व-
 देवी विश्वेदेवदेवत्येत्यर्थः तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिदेवताअस्याइति
 प्राजापत्या प्रजापतिदेवत्येति यावत् चतुर्थी पित्र्या पितरोदेवताअस्याइति
 पित्र्या पितृदेवत्येत्यर्थः अपूर्णं च मांसं च शाकश्च अपूपमांसशाकाः तैः
 अपूपमांसशाकैः यथासंख्यं वायस्याः यथासंख्या तामनक्रिम्य
 यथासंख्यं यजेतेत्यध्याहारः एतदुक्तं भवति प्रथमायां अपूपेन
 इंद्रं प्रमेत् द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमासेन विश्वान्

देवाम् तृतीयायां शाकेन प्रभापतिमिति अत्र तिस्रल्लपकस्य पित्र्येत्य-
नेन चतुर्थ्या अभिधानं अयुक्तमिति चेत् न उपक्रान्तानां तिसृणां देवता-
ऽभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभि-
धानं न दोषः अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोपि कालोपलक्षकः यथा वार्ध्वा
पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यमावास्या
शब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ अन्यथा आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्रोष्टका-
इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् तस्मादष्टकाशब्देन अष्ट-
म्युपलक्ष्यते तथा च श्रुतिः द्वादशपौर्णमास्याद्वादशाष्टकाद्वादशा-
मावास्या इति आश्वलायनस्मृतिश्च हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणा-
मष्टमीष्वष्टका इति एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभिधाय उद्देशक्रमेण
तदितिकर्तव्यतामाह प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्यार्थः स्थालीपाकार्थः श्रप-
यित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति ॥ प्रथमाष्टका अष्टकानामधेयं
कर्म भवति इति सूत्रशेषः कदा पक्षाष्टम्यां अत्र सौरादिभेदेन
मासानामनेकत्वात् अष्टम्योऽप्यनेका इति किं माससंबन्धिण्यां अष्टम्यां
अष्टकानामधेयं कर्मेति संदिहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह पक्षे अपरपक्षे
पौर्णमास्यामूर्द्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् कृष्णाष्टमी न पुनः सौरसाव-
ननाक्षत्रमाससंबन्धिनी तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्यां
कथं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाज्यं आज्याभागे
आहुतिविशेषौ हुत्वा दशाज्याहुतीः त्रिंशत्सत्त्वसारइत्यादिभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीत्यादि स्थालीपा-
कस्य चरोः जुहोति शान्ताः पृथिवीत्यादिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति
प्रतिमंत्रं अत्र ऐंद्नी प्रथमाष्टकेति प्राधान्यमिदं प्रसक्तं अपूपेत्यनेन
हविषः यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता अतः संदेहः कुत्र क्रियता-
मिति किं तावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानंतरं क्रियतामिति
न तत्र आज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकारेण आज्याहुतिवि-

धानात् तर्हि तदन्तेऽस्तु न तथापि स्थालीपाकस्य जुहोतीति आज्य-
होमानन्तरं स्थालीपाकहोमाविधानात् तस्मात्तदनन्तरं युज्यते ततः
अपूपेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् एवमुत्तरतत्रापि एवं प्रथ-
माष्टकेतिकर्त्तव्यतामनुविधायाधुनाइयमेवोत्तरीयास्वध्वष्टकास्तु इति क-
र्त्तव्यता इत्यभिप्रेत्य तासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यभागवैत्यादिभिः
मंत्रैः मध्यमातिणाद्वितीयेत्यर्थः सा च गवा गोपशुना कर्त्तव्या इति
सूत्रशेषः अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं
धर्ममभ्याचरेन्नत्ति” तस्मिन्नात् तथा “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था
श्रमग्रहः । दत्तास्ततायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्रपानं
स्वीकारः । कर्मउलुविधारणं । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥
अग्निहोत्रहवभ्याश्च लेहोलीढापरिग्रहः । असवर्णास्तु कन्यासु विवाहश्च
द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष मधसंकीर्चनं तथा । अस्थिसंचयनादु-
र्ध्वमंगस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्ताऽभिधानं च विप्राणां मरणांतिकं ॥ सं-
सर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
शामित्रं चैवामित्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमे-
वाश्वमेवकौ । कलौ युगे त्विमान्वर्मान्वज्यानाहुर्मनीषिणः” इतिस्मरणात्
गोपशोः अस्वर्ग्यस्याल्लोकविद्विष्टत्वात् कलौ विशेषवर्जनीयत्वाच्च न
गवालंभः कर्त्तव्यः किंतु अनिषिद्धश्चांतरेण अवश्यकर्त्तव्याऽष्टकादि-
कर्म निवर्त्तनीयं तस्यै वपां जुहोति बहत्वर्थं जातवेदः पितृभ्य इति तस्यै
इति षष्ठीस्थाने चतुर्थी तस्याः गोवपां बहवपामित्यादिना मंत्रेण
जुहोति पुनर्विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति शेषं पशुकल्पं
पशुश्रेष्ठित्यादिना उपरिष्ठाद्वक्ष्यति “रूपं कालोनुनिर्वापः । अर्घ्यं
देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्तइमे सर्वदाः स्मृताः” इत्येतस्य
संहितास्तु अदर्शनात् समूलत्वेत्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्र-
विषयत्वात् वस्तुतस्तु नान्यस्य तंत्रे प्रसूतेऽन्यस्य तंत्रं प्रतीयतां इति

मापिकं सांतपनीयाधिकरणेऽन्यतंत्रमध्येऽग्निहोत्रदर्शनात् । श्वोऽन्वष्ट-
कासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् । श्वः
अष्टभ्यां उत्तरेद्युः अन्वष्टकां अनु पश्चात् भवतीत्यन्वष्टकाः तासु
सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवति इति शेषः केन च द्रव्येणेत्याह
पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति पार्श्वे च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी च ते
सव्ये च पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां अत्र तुल्या-
धिकरणे विशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छांदसां परिवृत्ते
सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने इतिकर्त्तव्यतापेक्षायामाह पिंड-
पितृयज्ञवत् अपराद्धे पिंडपितृयज्ञवत्तथा तदुक्तं पिंड पितृयज्ञविधिना
स्त्रीभ्यश्च पिंडपितृयज्ञवत् इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडदानं
प्राप्तं ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिंडान्द-
द्यादिति चकारेण समुच्चीयते अत्र सामान्योपि स्त्रीशब्दः पित्रादिस-
न्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयतेऽवगम्यते उपसेचनं चकर्षूषु सुरया तर्प-
णेन चांजनानुलेपनार्थं स्त्रजश्च न केवलं स्त्रीभ्यः पिंडान्दद्यात् किंतु उम-
सेचनं कुर्यात् कया सुरया मद्येन कासु कर्षूषु न केवलं सुरया तर्पणेन
च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन चकारउपसेचनक्रियासमु-
च्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति तर्पणशब्दोऽल्युद्धतः अंजनं त्रैककुदं सुवी-
राजनं प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलं अनुलेपनं सुगंधि-द्रव्यं
चंदनादिस्त्रजः अमृतिषिद्धसुरभिपुष्पमालाः चकारोदद्यादिति क्रियास-
मुच्चयार्थः आचार्यान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्यश्च इच्छन् यदि कामयेत्तत्तदा
आचार्याय अन्तेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिंडान् दद्यात् यदि ते अनपत्याः
स्युः मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशे-
षतश्च अनुविधाय पित्र्येत्युद्देशकमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकात्साह
मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले प्रौष्ठपद्याऊर्द्धमष्टमीत्यर्थः तुरीया चतुर्थी
शाकाष्टका शाकेन कालशाकारूपेन निर्बर्त्य अष्टका शाकाष्टका इति

सूत्रार्थः ॥ अथाष्टका कर्मपद्धतिः ॥ तत्र मार्गशीर्ष्या ऊर्द्धं कृष्णाष्टम्यां मा-
तृपूजापूर्वाम्युदयिकश्राद्धं विधायाऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् केषांचित्पक्षे
अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकं नास्ति नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति वचनात् तत्र
ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनाति विशेषः तंजुलानंतरं पूर्वं औपासनाभिसिद्ध-
स्यैवापूपस्य आसादनं प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले तत आज्यभागान्तं कृत्वा
त्रिंशत्स्वसारइत्येवमाद्यादशाहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकेन शान्तापृथिवी
स्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्राहुतीर्हुत्वा अपूषादिद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं
दत्वा स्थालीपाकादपूषाच्च स्विष्टकृतं जुहोति तद्यथा आज्यभागानंतरं
त्रिंशत्स्वसारउपयंति निष्कृतिर्दः समानकेतुं प्रतिमुंचमानाः
क्रतुस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छंदसः परिचंति भास्वतीः
स्वाहा इदं स्वसृभ्यः ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभोरात्रीदेवी
सूर्यस्य वतीनि विषदयंति पशवोजायमानानानारूपामातुरस्याउ-
पक्षे स्वाहा इदं रात्र्यै एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान
गर्भं महिमानमिद्रं तेन दस्युन्व्यसहंत देवाहंतासुराणामभवच्छ-
चीभिः स्वाहा इदमष्टकायै अनानुजामनुजमामकर्षः सखं
ब्रह्मन्सन्विष्टयेत्तत् भूषासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावोअन्या-
मतिमाप्रयुक्तः स्वाहा इदं रात्र्यै अभून्मय सुमतौ विश्ववेदा-
आष्टप्रतिष्ठामविदद्विगार्धं भूषासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावो
अन्यामतिमाप्रयुक्तस्वाहा इदं रात्र्यै पंचन्युषीरनुपंच दोहा-
गांपंचनाम्नीमृतवोनु पंच पंच दिशः पंचदशेनकृष्णाः समान-
मूर्ध्नीरधिलोकमेकर्दस्वाहा इदं रात्र्यै ऋतस्य गर्भः प्रथमान्यू
पुण्यपामेकामहिमानं विभर्ति सूर्यस्यैकाऽचरति निष्कृतेषु
धर्मस्यैकाऽचरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवितैका नियच्छतु
स्वाहा इदं रात्र्यै याप्रथमान्यौछत्साधेनुरभवथमे सा नःपय-
स्वती धुक्ष्योत्तरामुत्तरामुत्तरार्धं समार्दस्वाहा इदं रात्र्यै शुक्लक-

षभानभसाज्योतिषागारद्विष्वरूपा शबलीरभिकेतुः समानमर्षैर्द-
सपश्यमाना विभ्रती जरामजरउषआगात्स्वाहा इदं राज्यै
ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादक्षां नेत्री जनित्री प्रजानां एका
सती बहुयोषौ व्यौलत्सा जीर्णात्वं जरयासि सर्वमन्यत्स्वाहा
इदर्थं.राज्यै अथ स्थालीपाकेन चतस्रआहुतयः शांता पृथिवीत्यादि-
भिर्भक्तैः प्रतिमंत्रं जुहोति तद्यथा शांतापृथिवी शिवमंतरिक्षर्त-श-
न्नोद्यौरभयं कृणोतु शन्नोदिशः प्रदिशआदिशोनोहोरात्रे
कृणुतं दीर्घमायुर्व्यण्णवै स्वाहा इदं पृथिव्या अंतरिक्षाय दिवे
दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यआदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च आपोमरीचीः परि-
पांतु सर्वतोधाता समुद्रोऽपहंतु पार्षं भूतं भविष्यदकृतद्वि-
श्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यात्-स्वाहा इदमग्न्योमरीचि-
भ्योधात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च विश्वे आदिश्रावसवश्च देवारुद्रागो-
प्तारोमरुतश्च संतु ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि
परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा इदं विश्वेभ्यः आदित्वेभ्योऽनुभ्यो-
देवेभ्योरुद्रेभ्यो ऋतुभ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च अष्टकायै स्वाहा
इदमष्टकायै अथ अपूपदेकाहुतिः इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय स्थाली-
पाकादपूपान्च स्विष्टकृत् ततोमहाव्याख्यादिप्रजापत्यांतं होमं विधाय
प्राशनादिसमापयेत् श्वोऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्रावेव सत्रं नित्यवै-
श्वदेवानंतरं अपराह्णे प्राचीनावीती नीवीवधनं कृत्वा दक्षिणामुखः
परिषेष्टितेऽग्निस्तृतीये अग्रेरुत्तरतः उपविश्याग्नेयादिदक्षिणांतमप्रदक्षि-
णमग्निं दक्षिणाग्रेः कुशैः पविस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतः दक्षिणसंस्थानि
पाम्राण्येकैकशज्जसादयति यथा स्तुवं चरुस्थाली वा स्तुक्पक्षे स्तुगन्-
तरं चरुस्थालीमुदकं आज्यं भेक्षणं स्फुर्य उदपात्रं सकृद्व्याहृतिमग्नि-
क्रीतयोर्लक्ष्ययोर्वा ह्यग्नस्य पार्श्वसक्थयोर्मौसं सुरां सक्थूं अंजनं
अमुलेपनं स्वजः सूत्राणि च ततः पार्श्वसक्थ्योर्मौसं कृत्वा अणुं शवि-

त्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थास्यां प्रक्षिप्याग्रावभिश्चित्याप्रादक्षिणं
 भेक्षणेन चालयित्वा शृतमांसमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणतउद्वास्य
 पूर्वैणाऽग्निमानीयोत्तरतः स्थापयेत् ततः सव्यं जान्वाच्य भेक्षणेन
 मांसमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकाभाहुतिं हुत्वा इदम
 ग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्भेक्षणेन मांसमादा-
 य सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय पितृमतइति त्यागं
 विधाय भेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणामुखउपविश्व
 सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्म्येनापहताअक्षरारक्षार्त्तसि वेदिषदइति
 लेखां उद्धिष्य तथैव द्वितीयां उदकमुपस्पृश्य येरूपाणीत्युल्मुकं प्र-
 थमलेखाग्रे निधाय तथैव द्वितीयलेखाग्रे उदकमुपस्पृश्य ततउदपात्र-
 आदाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनि-
 श्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्वा द्वितीयलेखायां अमुकस-
 गोत्रेऽस्मन्माता अमुकी देवी अवनेनिश्वेत्येवं पितामहीप्रपितामहोः
 अवनेजनं दत्वा सकृदुपमूललूनानि दक्षिणाग्राणि बहिलेखयोरास्तीर्य
 तत्राप्यभेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नमइति
 पिंडं दत्वा पितामहप्रपितामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायां अमुकगोत्रे-
 स्मन्मातः अमुकदेवि एतत्ते मांसं स्वधानमइति पिंडं दत्वा पितामही-
 प्रपितामहीपिंडद्वयं प्रदाय प्रतिपिंडदानं इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं
 प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामहौ इदं प्रपितामहौ इति त्यागं विधाय
 इच्छथा स्त्रीपिंडसन्निधानजनसकृदाछिन्नाऽस्तरणपूर्वकं अनपत्येभ्यः
 आचार्योतेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिंडान् दद्यात् चकारादन्येस्थो-
 ऽपि सर्पिंडादिभ्यः स्त्रीपिंडसन्निधाने अवतत्रयं स्वात्वा तेषु अमुकगोत्रे
 अमुकी देवी सुरां पिबस्वेत्येकत्राघटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्र-
 ामहीइतरयोरवटयोरसिच्य सकृन्नादायाऽमुकगोत्रेऽमुकि देविदे-
 वीभ्योऽपि मातृप्रभृतिभ्यः सकृन्मत्वघटं प्रक्षिप्य ततस्तथैव अंजनेति

मातृप्रभृतिभ्योजनं दत्त्वा अनुलिपस्वेत्यनुलेपनं च दत्त्वा स्वजोपि न-
ह्यस्वेति स्वजोदत्त्वाऽत्र पितरइत्यर्थं च जपित्वा पराङ्मावृत्य वायुं
धारय नातमनात् उदङ्मुखआसित्वा तेनैवावृत्यामी मदतैत्यर्थं च ज-
पित्वा पूर्वदक्षनेज्य नीवीं विच्छर्त्त-स्यनमोवहति प्रतिमंत्रमजलिं करोति
गृहात्तइत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्वहति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिंडेष्व-
पोनिषिच्य पिंडानुत्थाप्य उखायामवध्यायावजिघ्रति सकृदाल्लिङ्गान्यग्नौ
प्रास्योलमुके च प्रक्षिप्योदकं च स्पृष्ट्वा चम्य आन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात्
उखा तांम्रमयी मृन्मयी वा शिल्पिम्यः स्थपतिम्यश्च आददीत मतीसदा
उखा मांससाग्न्याम्योस्वा चतोखा पशू उखा पिंडपितृयज्ञोखा इत्येका-
ष्टका पौष्याऊर्द्धं रुष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजा-
पूर्वकं आभ्युदधिकं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्मकुर्यात् तत्रब्रह्मोपवेशनं
प्रणीता प्रणयनं परिस्तरणं विधाय पात्राण्यासादयति पवित्रच्छेदनानि
पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपय-
मनकुशाः समिधः सुवः आज्यं काष्मर्यमर्थौ हस्तमाश्र्यौ वपःप्रण्यौ
शाखाविशाले अष्टका चरुतंडुलाः हस्तमात्रं वारणं शूलं पशुश्रप-
णार्थमुखा तांम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतंडुलाश्च इत्येतानि अथो-
पकल्पनीयान्युपकल्पयति लक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा
व्याममात्रा कौशी त्रिगुणरशना उपाकरणतृणमेकं दर्भतरुणं द्विगु-
णरशना कौशी व्याममात्रा पशुच्छागः पात्रेजनी उदकपूर्णा स्थाली
असिः शस्त्रं हिरण्यं शकलानि मृदपदाज्यार्थं दधि चेति ततः प-
वित्रकरणादि प्रोक्षणीति विशेषः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्योजुष्टम्रोसामीति
पाशुकचरुतंडुलानां प्रोक्षणं आज्यनिर्वापानंतरमष्टकाचरुपात्रे तंडुलान्
प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तंडुलचरुप्रक्षेपं कुर्यात् ततोब्रह्मार्ज्यं स्वय-
मष्टकाचरुमन्यः पत्नी चापाशुकचरुं युगपदग्नौ उदकसंस्थमधिश्रपयति
ततः पर्वभिकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनांतं यजमानं एव कुर्यात् अधाग्रेः

पश्चादक्षिणत आरभ्य उवकसंस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरिष्ठसशा-
खा आस्तीर्य अग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्वत्वा पलाशशाखामभिकुण्डलमां
उदङ्मुखोपविष्टः वितस्तिमात्रं निस्त्राय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन
पलाशशाखां त्रिवेष्टयति अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपा-
करोमीति पशुमुपाकरोति स्पृशति शरीरे द्विगुणरशनया शृंगमध्ये
तत्तूष्णीं दक्षिणकर्णाऽवस्ताद्वधाति विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुनज्मीति
पलाशशाखायां पशुं नियुक्ति अथ प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः
प्रोत्क्षिप्यामीति ब्रह्माणमामंज्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो-
विश्वेभ्यस्त्वां देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीनिलं पशोरास्ये
कृत्वा शेषं पशोरवस्तादुत्प्रोक्षति सिंचति अथ यथैतमागत्य स्वासने
उपविश्य उपयत्नकुशाजादायसमिधोभ्याधायपर्युब्रह्माण्वारब्धवा-
प्रादौ हव्यं आज्वलिषेन तत्सुवाग्नेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं
समनक्ति अंजनं करोति ततोऽसिमादायस्तुवेगैव संयोज्यासिस्तुजाग्राभ्यां
पशोर्ललाटेऽभिमृशति ततोऽग्रेरुल्मुकमादाय आयप्रदक्षिणं परिगच्छन्
पशुं आज्यं शाखामग्निं पर्यग्निकृत्वैल्मुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्रति परीत्य
अग्निदक्षिण्येनागत्य आसूतवृणह्यमादाय पशुं शिरस उन्मुच्यकंठे कथ्या
पलाशशाखा तत उन्मुच्य रशनका वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रप-
णीभ्यामन्वारब्धमुददुक्षयति तत्रैकं वृषं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक-
शिरसं वा उदक्पादं पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः अपरः
कश्चिन्मुखं संहर्य संज्ञाप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य
स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यागं कृत्वा संज्ञप्ते
देवेभ्यः स्वहेति तेनैवाज्येन द्वितीयां दत्त्वा इदं देवेभ्यः अमराः
पंचाहुतीस्तूष्णीं जुहोति इदं प्रजापतये इति त्यागः पंचसु तत उत्थाय
पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजति ततः पात्रे जमनी-
मादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुंभति यथा पात्रे जनी जलमादाय-

दाय मुखं दक्षिणोत्तरनासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणी कर्णौ नाभिं
मेढ्रं पायुं एकीकृत्य पादांश्च क्रमेण शुंघति शेषं पशोः पश्चादग्नि-
धिचक्षिति ततःपशुमुत्तानंकृत्वा नाम्यग्रे उदगग्रं तृणं निधाय
असिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति अथ द्विधा भूतस्य तृणमूलमा-
दाय उभयतो लोहितेनाक्तां निरस्य वपामुत्सिदति अनंतरं वपाश्रप-
ण्यावादाय प्रौर्णोति ततश्छिनत्ति वपां तां च प्रक्षाल्य अग्रेरुत्तरतः
स्थित्वा प्रतप्य शाखाभ्योरंतरेण हुत्वाऽग्नेर्हसिणतः स्थित्वा वपां
श्रपयति श्रप्यमाणं च स्तुवेणाज्यं गृहीत्वाभिचार्यप्रत्याहृत्य ब्रह्माणं
प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्तुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं
विधाय छक्षशाखास्वासादयति आलभेत च ततः ब्रह्माणान्वारब्धजा-
ज्यभागौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसारइति दशाहुतीरन्वन्वारब्धोहुत्वा अष्ट-
काचरुणा शांता पृथिवीत्यादिकाश्चतस्रोहुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्ये
स्तुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा
पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिचार्यः । बह्वयां जातवेदः पितृभ्यः
इतिधात्रीनाक्षीतिनोदक्षिणामुखस्य होमः इदं पितृभ्यः इदं जातवेद-
सइति वा त्यागं विधाय यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ
विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति तद्यथा हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यं
बाहुं पार्श्वं यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणाश्रोणिरिति सर्वा च दानपक्षे
दक्षिणबाहुं गुदद्वितीयां सव्या श्रोणिरिति अंगानि स्पृष्टकुर्यानि
यदा त्रीणि तदा हृदयं जिह्वां क्रोडमिति त्रीणि पञ्चावदानपक्षे हृदयं
जिह्वांक्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वं इति पंच अवद्यति खंडयति तस्मिन्पक्षे
शेषान्स्वष्टकृतेऽवद्यति ततः अवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रष्टुञ्च
उत्साधन्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकं च ततः
त्रिप्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा षष्ठदाज्येन हृदयमभिचार्य इतिशाप्यवदा-
नानि त्र्यंगवर्जितानि आज्येनाभिचारयति अन्वोक्तामुद्रास्य अवधाना-

तितन्नोजुषस्व शन्नोभवद्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥
 वास्तोष्पते प्रतरणोनएधि गयस्फानोगोभिरश्वेभि-
 रिन्दो ॥ अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रा-
 न्प्रतिनोजुषस्व स्वाहा वास्तोष्पते शग्मयासठ-
 सदा ते सक्षीमहिरण्वयागातुमत्प्रा याहि क्षेमउत्त-
 योमे वरन्नोयूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा
 अमीवहावास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् सखा
 सुश्रोवएधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थाष्टीपाकस्य
 जुहोति अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वाद्देवानुपवह्ये सर-
 स्वतीं च वाजी च वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥
 सर्पदेवजनान्त्सर्वान्हिमवन्तर्त्त सुदर्शनम् वसुर्त्तश्च
 रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान्प्रपद्ये-
 हं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा पूर्वाह्नमपरा-
 ह्णचोमे मध्वंदिता सह प्रपद्येऽर्त्तसहं च वसुर्त्तं
 देवीमहापथाम् एतान्सर्वान्प्रपद्ये हं वास्तु मे दत्त
 वाजिनः स्वाहा ॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्मा-
 णश्शेषश्च प्रमस्पतीम् एतान्सर्वान्प्रपद्ये हं वास्तु
 मे दत्त वाजिनः स्वाहा धातारं च विधातारं
 निधीनां च पतिर्त्तसह एतान्सर्वान्प्रपद्ये हं वास्तु
 मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ स्वीनर्त्तं शिवमिदं वास्तु

दक्षं ब्रह्म प्रजापती सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥
 प्राशनाति कार्ठस्ये संभारानोप्योदुंबरपालाशानि
 ससुराणि शाङ्कुलं गोमयं दधिमधुघृतं कुशान्यवार्ठ.
 आसनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वे संधावभि-
 मृशति श्रीश्च त्वा यज्ञश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेता-
 मिति ॥ १० ॥ दक्षिणे संधावभिमृशति यज्ञश्च
 त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥
 ११ ॥ पश्चिमे संधावभिमृशति अन्नं च त्वा ब्राह्म-
 णाश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १२ ॥
 उत्तरे सन्धावभिमृशति ऊर्त्कासूनृता चोत्तरे सन्धौ
 गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य विश्वपतिष्ठते
 केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्य-
 ग्निर्वै केनादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां
 नमोस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥
 अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मा (रक्षमाणं)
 च दक्षिणतोगोपायेतामिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात्
 दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै
 दीदिविः प्राणोजागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमो-
 ऽस्तु तो मा पश्चाद्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथो-
 त्तरतः अस्वन्यश्च मानवद्राजश्चोत्तरतोगोपायेता-

मिति चंद्रमावाअस्वप्नोत्यहर्वैगोपायमानर्त्त-रात्रीर-
 रक्षमाणान्ते प्रपद्ये ताभ्यांनमोस्तुतेमादक्षिणतोगो-
 पायेतांवायुरनवद्राणस्तो प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु
 तौमोत्तरतोगोपायेतामिति ॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रप-
 द्यते धर्मस्थूणा राज्यर्त्तश्रीस्तुपमहोरात्रे द्वारफ-
 लके इन्द्रस्य गृहावसुमंतो बरुथिनस्तानहं प्रपद्ये
 सह प्रजया पशुभिः सह यन्मे किंचिदस्थुपहुतः
 सर्वगणः सखायः साधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्ठ-
 वीरा गृहानः संतु सर्वतइति ॥ १८ ॥ ततोब्राह्म-
 णभोजनं ॥ १९ ॥ ४ ॥

अथातःशालाकर्म अथ अष्टकाकर्मानंतरं यतः आवसथ्या-
 धानादीनि शालाग्री साध्यानि अनुविहितानि शालाकरणं च नोक्तं
 अतोहेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यते इति
 सूत्रशेषः पुण्याहे शालां कारयेत् पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्त-
 मितगुर्वादित्यसिंहस्थगुरुक्षयमासदिनग्यहकूरग्रहाक्रांतयुक्तनक्षत्रादि-
 दोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादिनोक्तग्रहारंमविहितमासवृत्तिधिवारनक्ष-
 त्रयोगकरणमुहूर्त्तचंद्रताराबललगादिगुणान्वितं अहः पुण्याहं तस्मि-
 न्पुण्याहे शालांगृहं कारयेत् निर्माययीत पुनः पुण्याहग्रहणं उद्ग-
 यनशुक्लपक्षयोरनियमार्थं शालां कारयेदित्युक्तं तच्च शालाकरणं
 देशमंतरेण न संभवति इति सामान्यतोदेशे प्राप्ते “यस्मान्नातं स्व-
 शाखायां पारक्थमविरोचियत् । विद्वक्लिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्”
 इतिवचनात् पारस्कराचार्येणानुक्तमग्निहोत्रमनुष्ठेयसूत्रोक्तदेशे विशेषं

अविरोधात् अपेक्षितत्वाच्चात्र लिखामः तद्यथा कीदृशे देशे शाला-
कारयेत् समे लोमशे अविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्प्रवणे वा अक्षा-
राकंटकीकटुकोषधिवति विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रियस्यलोहितपांसौ
वैश्यस्य कृष्णपांसौ वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य कृष्ण-
पांसौ स्थिरा श्रेष्ठा एकवर्णे अशुष्के अभूधरे मरौ निर्जले देशे ब्रह्म-
वर्चसकामस्य तृणयुक्ते पशुकामस्य यदुतृते शालासंमिते मंडलाद्वीपसं-
मितं वा स्वयं स्वातन्त्र्यभवति वा यशस्कामस्य बलकामस्य प्रागूहारां
पुत्रपशुकामस्योदगूहारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यकूहारां मुख्य-
द्वाररहितां पूर्वोदितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्थश्लक्ष्मवटौदुंबरवृक्षवर्जितं
कारयेत् भवनस्य पूर्वोदौवटौदुंबराश्वत्थश्लक्ष्माः सार्वकामिकाः विपरी-
तास्त्वसिद्धिदा इति मत्स्यपुराणे तथा “कंटकीक्षीरवृक्षश्च आसन्नः
सफलोद्भूतः” धनहानिं प्रजाहानिं कुर्वति क्रमशस्तथा ॥ न छिन्ना-
द्यादितानद्यां नंतरे स्थापयेच्छुभान् । पुंनागाशोकवकुल शमीतिलक-
चंपकान् ॥ दाडिमीपिप्पलीद्राक्षा तथा कुसुममंडपं ॥ जंबीरपूगपनस
हुममंजरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ॥ यन्नालिकेरकदली-
दलपाटलादिभिर्वृक्षैस्तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥ तस्यावटमभि
जुहोसच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषां
त्रयाणामुपलक्षणार्थं । स्वातं अभिमुखेन जुहोति अच्युताय भौमाय
स्वाहेति अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं संस्का-
र्यत्वाविशेषात् गृहं संमार्ष्टीतिवदेकवचनं चत्वारोवटाः कुतइति चेत्
धवलगृहस्य स्तंभशालारूपस्य चतुर्षु कोणेषु चत्वारोमूलस्तंभा भवति
ते च शिलामुहूर्ण्यते शिलाश्च अवटेष्वित्यतएव चत्वारः यतश्चतुर्षु
कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोवटाभवति तेष्वन्येनैवाज्येन होमः स्तंभ-
मुहूर्ण्यतीमामुहूर्ण्यामीत्यादिस्तंभमुहूर्ण्यति उत्थापयति अवटे मिने
तीत्यर्थः केन मंत्रेण इमामुहूर्ण्यामीत्याश्रेयोवसानाइत्यनेन चतुरः

ततोनेनैव मंत्रेण नैऋत्यावटे वायव्यावटे चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति इतर-
 यद्देषु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यासएव न भवति एभिर्मन्त्रैः प्रपद्यते यत-
 शालां प्रपद्यते प्रविशति अभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मा-
 णमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकठं श्रपयित्वा निष्क्रम्य
 द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः
 प्रविशत्यृचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति अभ्यंतरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः
 शालायामध्ये अग्निमावसथ्यं उपसमाधाय पंचभूतंस्कारपूर्वकं स्थाप-
 यित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं
 अलपूर्णताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निषाय अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनवचनं
 उदपात्रप्रतिष्ठापनाऽवसरज्ञापनार्थं स्थालीपाकचरुठं श्रपयित्वा यथा-
 विधि पंत्या ब्रह्माणं ऋत्विजं आमंत्रयते संबोधयति कथं ब्रह्मन्प्रवि-
 शामेति आमंत्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसूतः प्रविशति शालां
 प्रपद्ये ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति मंत्रेण आज्यठं संस्कृत्येहरतिरित्याज्या-
 हुतीर्हुत्वा पराजुहोतिवास्तव्य इत्यादिअत्र मासमप्याज्यसंस्कारविधानं
 आधारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यहोमप्राप्त्यर्थं आज्यसंस्कारानंतरं पर्यु-
 क्षणाति इहरतिहरमध्वग्नि धृतिस्वाहेत्येकां उपसृजमित्यादि जुदीधरत्वा-
 हेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति वास्तोष्पतइति चतमृभिः ऋग्भिरपराः प्रत्युष-
 वतस्तआज्याहुतीर्जुहोतिततआधारावाज्यभागौ स्थालीपाकस्य जुहोति
 अग्निमिन्द्रमित्यादि ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्निमिन्द्रमित्यादिभिः षड्-
 भिमन्त्रैः प्रतिमंत्रं मंत्राहुतीर्जुहोति प्राशनांते कार्ठस्ये संभारानौदुंबरपला-
 शानि ससुराणि शाडूलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान् यवांश्चासनोपस्थानेषु
 प्रोक्षेत् ततः स्विष्टकृदादिसंस्वप्राशनावसानकांस्ये कांस्यमये पात्रे
 संभारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुंबरपत्राणि ससुराणि तक्षीराणि
 शाडूलं दूर्वा गोमयं अरोमिष्यदि गौः संस्कृत्य दधि मधु घृतं यवांश्च
 विषयव्याख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि

वास्तुशालोपदिष्टानि प्रोक्षेत् अभिषिचेत् इत्यर्थः अत्र आसनानि नागदंतादीनि स्थाना न्युपस्थानानि देवतास्थानानि पूर्वसंधावभिमृशति श्रीश्रत्वेति ततः शालायाः पूर्वे संधौ अभिमृशति पूर्वसंधिप्रवेशं आलभते श्रीश्रत्वेति मंत्रेण एवं दक्षिणे संधौ यज्ञस्य त्वेति मंत्रेण तथैव पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वेति तद्वदुत्तरे अर्क्षत्वेति निष्क्रम्य दिशउपतिष्ठते एवं शालायाः पूर्वाभिसंधिं अत्र अभिमर्शनं कृत्वा बहिर्निष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता च मास्रुकेताचेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमंत्रं तूपतिष्ठते स्तौति निष्ठितां प्रपद्यते धर्मं स्थूणेति निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत् प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिना सतुर्वसतइत्यनेन मंत्रेण ततोब्राह्मणभोजनमिति सूत्रार्थः अथ प्रयोगपद्धतिर्लिख्यते ॥

अथशालाकर्मोच्यते ॥ तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तंभस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमानेयकोणादारभ्य अच्युतय भौमायेति प्रत्याहुतित्यागः अथ होमक्रमेण अवटेषु तूष्णीं शिलां स्थापयित्वा तदुपरि इमामुद्ध्यामीत्यादिना मंत्रेण श्रेयोऽवसानइत्यनेन इमामुद्ध्यामिभुवनस्य नाभिं वसोद्धारां प्रत्युरणी वसूनां इहैव ध्रुवानिभिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुसमानां अश्वावती गोमती सूनुतावत्युद्धयस्व महते सौभगाय आत्वा कुमारस्तरुणआवसोजगदैः सह आत्वापरिवृतः कुंभजाआघ्नः कलशैरुप क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासारयि नोवेहि सुभगे सुवीर्यम् अश्वावद्रोमदुर्भस्वत्पर्णी वनस्पतेरिव अभितः पूर्यतावर्धरविदिदमुनश्रेयोवसान इत्यनेन मंत्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति मिनोति स्तंभामावे अनेनैव मंत्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पंचभूस्कारपूर्वकं आवसथ्याग्निं स्थापयित्वा

ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीता प्रणयनं विधाय
 कुशकण्डिकापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षय्युत्पवनांते बहिर्निष्क्रम्य
 द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य
 प्रविशस्वेति ब्रह्मणानुज्ञातः ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्येति मंत्रेण
 शालायां प्रविशेत् अथ स्वासने उपविश्य उपधमनकुशानादाय
 समिदाधानपर्वक्षणाणि कृत्वा इहरतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः
 स्वाहेति आज्याहुतिं जुहुयात् इदमग्नये इति त्यागं विधाय उपसृजं
 धरुणं मात्रे धरुणोमातरं धयन् रायस्पोषमस्माजुदीधरत्स्वाहेति मंत्रेण
 पुनर्जुहुयात् इदमग्नये अपराश्रतस्त्रआहुतयो वास्तोष्पते प्रतिजा-
 नन्निष्मान्स्वावेशोअनमीवोभवानः यत्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्व श-
 न्नोभव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा इदं वास्तोष्पतये वास्तोष्पते
 प्रतरणोन एधि गयस्फानोगोभिरश्वेभिरिन्दो अजरासस्ते सरस्वे
 स्वाम पितेव पुजान्प्रति तन्नोजुषस्व स्वाहेति द्वितीयां इदं वा-
 स्तोष्पतये वास्तोष्पते शग्मयासठे-सदा ते सक्षीमहिरण्यवागा-
 न्नुभवापाहि क्षेमउतयोगे वरन्नोयूयं पात स्वस्तिभिः सदानः
 स्वाहेति तृतीयां इदं वास्तोष्पतये अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपा-
 ण्याविशन् सखासुसेव एधि नः स्वाहेत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात्
 इदं वास्तोष्पतये इति चतसृषु त्यागः ततः आचारावाज्यमासी हुत्वा
 चरुणा अग्निमिद्रं इत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् तद्यथा
 अग्निमिद्रं बृहस्पतिं विश्वांश्च देवानुपनृये सरस्वतीं च वाजिनीं
 च वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा इदमग्नये इन्द्राय बृहस्पतये विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च सपदेवजनान् सर्वान् हिमवन्तर्ह्यु-
 दर्शनं वसूँश्चरुद्रानादिसानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान्प्रपद्येहं
 वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदं सपदेवजनेभ्योहिमवते सुव-
 शानस्य वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च

पूर्वाह्नमराहं चोभौ मध्यंदिना सह प्रदोषमर्धरात्रं च व्यु-
 ष्ठां देवीमहापथां एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्तवाजिनः
 स्वाहा इदं पूर्वाह्नाय मध्यंदिनाय प्रदोषायार्द्धरात्राय व्युष्टायै देव्यै
 महापथायै च कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वन-
 स्पतीन् एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदं
 कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्माणे ओषधीभ्योवनस्पतिभ्यश्च धातारं च वि-
 धातारं निधीनां च पतिर्ऽसह एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्त
 वाजिनः स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्योदेवताभ्यश्च तैः
 स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमं निदध्यात् ततोमहाव्याहृत्यादि प्राजापत्यां-
 तानवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्त्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा कांस्यपात्रे अ-
 नुपहते सक्षीराण्यैद पत्राणि ह्ययं गोमयं दधि मधु वृतयवांश्च संभारा-
 न्कृत्वा आसनानि नागदंतादीनिउपस्थानानि प्रोक्ष्यदेवतास्थानानि तैः
 संभारैः अथ पूर्वं संधौ श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वं संधौ गोपायेतां इति
 मंत्रेण अभिमर्शनं करोति ततोदक्षिणे संधौ यज्ञस्य त्वा दक्षिणाश्च दक्षिणे
 संधौ गोपायेतामिति अनंतरं पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च
 पश्चिमे संधौ गोपायेतामिति अयोत्तरसंधौ ऊर्कत्वा मूर्त्ताश्चोत्तरे
 संधौ गोपायेतामिति अथ गृहाग्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणैः मंत्रैः यथाहि-
 गंदिशउपतिष्ठते केताचमासुकेताच पुरस्ताद्गोपायेतामिन्नविर्वेके-
 तादिसः सुकेता तौ प्रपद्य ताभ्यां नमोस्तु तौ मा पुरस्ताद्गो-
 पायेतामिति मंत्रेण प्राचीं दिशमुपस्थायाथ दक्षिणतः गोपायमानं
 च रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामिति दक्षिणां दिशमुपस्थायाथ
 पश्चिमां दीदिविः सहर्षे गोपायमानर्ऽरात्रीरक्षमाणा तौ प्रपद्ये
 ताभ्यां नमोस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति प्राणोजागृ-
 विस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु ते मा पश्चाद्गोपायेतामिति मंत्रे-
 णोपस्थाथ अयोत्तरं अस्वप्रश्च प्राणवद्गामश्चोत्तरतो गोपायेतामिति

चंद्रमावा अस्त्रगोवायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु तौ
 मोत्तरतोगोपायेता मिति मंत्रेण उपतिष्ठते ततः समाप्तायां शालायां
 ज्योतिर्विदुपदिष्टे पुण्येहनि प्रवेशे नववेश्मन इति वचनात् मातृपू-
 जाभ्युदयिके विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययनोमंगलतूर्यगीतशांतिपाठेन
 सजलकलशे ब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमाल्यानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौ-
 त्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयः तोरणाद्यां शालां द्वारेण प्रविशति
 धर्मस्थूणाराजठ-श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके इंद्रस्य ग्रहा वसुमंतो
 वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया सह पशुभिर्यन्मे किंचिदस्थुपहतः
 सर्वगणः सस्वायः साधुसंवृतस्तां त्वा शालैरिष्टवीराद् गृहांतः संतु
 सर्वत इत्यनेन प्रविशेत् ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति शालाकर्म ॥

अथातोमणिकावधानं ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां

दिशि यूपवदवटं स्वात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्ट-
 कार्ठ-श्रान्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन् मिनोति
 मणिकर्ठ-समुद्रोसीति ॥ २ ॥ अपआसिंचति । आ-
 पोरेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं
 च रायश्च स्थ स्थपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्रूपते
 वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपोहिष्टेति च तिसृभिः
 ॥ ४ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अथातोमणिकावधानं ॥ अथ शालाकर्मानंतरं यतः शाला-
 यां मणिकेन मवितव्यं अतः मणिकावधानं व्याख्यास्यते ॥ उत्तरपूर्व
 स्यां दिशि यूपवदवटं स्वात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकार्ठ-
 न्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन्मिनोति मणिकर्ठ-समुद्रोसीति ॥
 तत्र शालायां उत्तरपूर्वस्यां ऐशान्यां दिशि यूपवत् अश्व्यादानपरि-

लेखपूर्वकमवटं मणिकबुधोवस्थानपर्याप्तं गर्तस्यस्नात्वा निस्त्रायांततः
 प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान्कुशानास्तीर्थं कृत्वा
 अक्षतान्यवान् अरिष्टकान् अरिष्टफलानि अन्यानि च मंगलानि
 शङ्खवृद्धिसिद्धार्थकादीनि ओष्य चकारः समुच्चयार्थः तस्मिन्नवटे
 मणिकं उदकधानीं भिनोति स्थापयति समुद्रोसि नभस्वानाद्रदानुः
 शंभूरित्येतावता मंत्रेण ॥ अपआसिंचसापोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः
 क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं चारायश्च स्य स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्व-
 तीतद्रूणते वयोधादिति ॥ तस्मिन्मणिके अपोउदकं नद्यादेः अशूद्रा
 हतं आसिंचति अपोरेवतीरिति मंत्रेण प्रक्षिपति ॥ आपोहिष्टेति च
 तिसृभिः ॥ आपोहिष्टामयोभुवइत्यादिभिस्तिमृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके
 सकृदपआसिंचति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ अथ पद्धतिः ततो
 मणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अग्नेरीशा-
 नप्रदेशे देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेधिनोवाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यां आ-
 ददे नार्यसीति मंत्रेणाग्निमादाय इदमहर्ह-रक्षसां ग्रीवाअपि कृन्ताभी-
 त्यवटं भांडानुमानं परिलिख्य उदकस्पर्शं कृत्वा स्नात्वा प्रत्येकः पां-
 सूनपास्य कुशानास्तीर्थं अक्षतान् अरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्राडुर्वा-
 दिमंगलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोसि नभस्वानाद्र दानुः शंभु-
 रित्येतावता मंत्रेण मणिकमवटे अवधाय आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः
 क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं च रायश्चस्य स्थपत्यस्य पत्नी सरस्वती
 तद्रूणते वयोधाहृत्येतेन मंत्रेण आपोहिष्टामयोभुवइत्यादितृचेन च
 मणिके अपआसिंचति ब्राह्मणमेकं च भोजयेदिति मणिकावधानम् ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजं ॥ १ ॥ पाणी प्र-
 क्षाल्य भुवौ विमर्ष्टि जक्षुभ्यार्थं श्रोत्राभ्यां गोदाना-
 च्छुबुकादधि ॥ यक्ष्महर्ह-शीर्षण्यर्ह-रराटादिवृहामी

ममिति ॥ २ ॥ अर्द्धचेदवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षो-
महायज्ञाः॥ अथो चित्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सी-
दिति॥ ३ ॥ क्षेम्योहोवभवति ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजं ॥ अथ मणिकावधानानंतरं शिरो-
रोगवान् किंचित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतः शीर्षणि मूर्धनि रोगस्त-
स्य भेषजं प्रतीकारः व्याख्यास्यते पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि
चक्षुर्भ्यां श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मर्तः शीर्षण्यर्तः ररा-
टाद्विवृहामीममिति ॥ यदि स्वस्य परस्य वा शिरसि पीडा भवति
तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गिरवनेनिज्य भ्रुवौ युगपत्ता-
स्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षति अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षुर्भ्यां
श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मर्तः शीर्षर्तः रराटाद्विवृहामीमित्यने-
नमंत्रेण अर्द्धचेदवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायज्ञाः अथोचि-
त्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सीरिति ॥ अर्द्धं चेत् शीर्षं व्यथते तदा
पूर्ववत् पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसोदक्षिणभागे
रुहं तदा दक्षिणं वामे वामं अवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायज्ञाः
अथो चित्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सीरित्यनेन मंत्रेण एकां भ्रुवं विमा-
र्ष्टि ॥ क्षेम्योहोव भवति ॥ हि स्फुटं एवं कृते क्षेम्यः शिरोरो-
गरहित एव भवति ॥

उतूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतोजीव विषाणे
स्वभूत्रमासिच्यापसलवित्त्रिः परिषिचन्परीयात् परि-
त्वागिरेरहंपरिमातुः परि स्वसुः परिपित्रोश्च भ्रा-
त्रोश्च सखिभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूलपरिमीढो-
स्तिपरिपीडः कृगमिष्यसीति ॥ २ ॥ सयवि भ्रम्या-

दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेड्वानि जुहु-
यात् परित्वाहलनोहलनिवृत्तेन्द्रवीरुधः ॥ इन्द्र-
पाशेन छित्वा मह्यमुक्त्वान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥
क्षेम्योह्येव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥

उतूलपरिमेहः उतूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य परिसमं
तात् मेहः सेवनं वशीकरणं कर्म कथ्यते तथा स्वपतो जीव
विषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसवित्रिः परिषिचन्परीयात्परित्वा-
गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परि पित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखि-
भ्योविसृजाम्यहं उतूलपरिमीदोसि परिमीदः क्वगमिष्यसीति ॥
ततः सदासः यदा स्वपिति तदा गवादेः पशोर्जीवतः विषाणे शृंगे-
स्वं मूत्रं आसिच्य कृत्वा तस्य स्वपतः अपसलवित्त्रिः अत्रादक्षिणेन
विषाणस्थं मूत्रं परिसमंतात् सिचन् उक्षन् त्रिखीन्वारान्परीयात्
परिभ्रमेत् परित्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च
सखिभ्योविसृजाम्यहं उतूलपरिमीदोसि परिमीदः क्व गमिष्यसीत्यनेन
मंत्रेण संयदि भ्राम्यदावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेड्वानि
जुहुयात् परित्वाहलनोहलनिवृत्तेन्द्रवीरुधइन्द्रपाशेन छित्वा
मह्यमुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति सदासः यदि अस्मिन्कर्मणिकृतेपि
भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत्तदा तद्व्यर्थमिदं कर्म कुर्यात् तथा
पंचमूर्तेस्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादि
पर्युक्षणाति आवासावाज्यधामौ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्य-
स्विष्टकृदंताश्रतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेड्वानि जुहुयात् कुशानां इन्द्रवानि
कुंडलाकाराणि पत्राणि घृताक्तानि त्रीणि परित्वाहलइत्यादिना
अथान्यमानयेदित्यनेन मंत्रेण सकृदेव जुहुयात् इदमिद्वयेति त्यागः
ततः संस्वप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानात् कुर्यात् क्षेम्योह्येव भवति

अस्मिन् कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्यः दासएव भवति
संपद्येत ॥ इत्युत्तुलदासवश्यकर्म ॥

शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो-
धन्योयशस्यआयुष्यः ॥ २ ॥ औपासनमरण्यठ-
हृत्वा वितानठ-साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत ॥ ३ ॥
साण्डं ॥ ४ ॥ गौर्वाशब्दात् ॥ ५ ॥ वपार्ठ-श्रपयित्वा
स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि च रुद्रायवषामन्तरि-
क्षायवसार्ठ-स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्न-
ये रुद्रायशर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवायमहा-
देवायेशानायेति ॥ ६ ॥ वनस्पतिः ॥ ७ ॥ स्विष्टक-
र्दते ॥ ८ ॥ दिग्ब्याधारणं ॥ ९ ॥ व्याधारणांते
पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या
अग्निगृहपतिमिति ॥ १० ॥ लोहितं पल्लाशेषु
रुद्राय सेनाभ्यो बलिष्ठं हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्से-
नास्ताभ्यएषते बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्र
दक्षिणत सेनास्ताभ्य एष बलिताभ्यस्ते नमः यास्ते
रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्यएष बलिताभ्यस्ते नमः यास्ते
रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्यएष बलिस्ताभ्यस्ते नमः
यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्यएष बलिस्ताभ्यस्ते
नमः यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएष बलिस्ता-

भ्यस्ते बलिस्ताभ्यस्ते नमइति ॥ ११ ॥ उदध्यं
 लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधोवा निखनन्ति ॥ १२ ॥
 अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते अथमोत्त-
 माभ्यां वानुवाकाभ्यां ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्मा-
 मर्ठ-हरति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञोव्याख्यातः ॥ १५ ॥
 पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ रसस्य तुल्यवयागौर्द-
 क्षिणा ॥ १७ ॥ ॥ ८ ॥

॥ शूलगवः ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्योधन्योयशस्य आयुष्यः
 अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवार्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह
 शूलगवइति सच स्वर्ग्यः स्वर्गायहितः पशव्यः पशुभ्योहितः
 पुत्र्यः पुत्रेभ्योहितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः
 आयुषे हितः अयमर्थः यदा यजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयु-
 ष्याह्यन्यतमकामोभवति तदाऽनेन शूलगवार्येन यजेत अनेककामानां
 युगपदुत्पत्त्यसंभवात् औपासनमरण्यर्ठ-हृत्वा तत्र वितानं त्रेता-
 ग्रिविन्यासं साधयित्वा शूलोक्तप्रकारेण विरचय्य रुद्रं रुद्रोदेवता
 अस्येति रौद्रस्तं रौद्रं पशुं छागं आलभेत संज्ञपयति कथंभूतं सांडं-
 सहअंडाभ्यां वर्त्ततइति अनपुंसकमित्यर्थः गौर्वा शब्दात् वाशब्दः
 पशव्यावृत्तौ नैव छागः पशुरौद्रः अपि तु सांडोगौःकुतः शब्दात्
 शूलगवइत्येतस्माच्छब्दात् वपार्थ-श्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्य-
 वदानानिच रुद्राय वपायंतरिक्षायवसार्थ-स्थालीपाकमवदानानि
 जुहोति अग्नय इत्यादि वपां षक्ता स्थालीपाकं अवदानानि च
 वदयादीनि सहैव श्रपयित्वा ननु पशुतन्त्रे विहित्य शामिन्नेभ्योऽवदानं
 श्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टं अत्र तन्माभूदिव वपार्थ-श्रपयित्वा

स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि सह श्रपणमुच्यते रुद्राय वषामंतरिक्षाय
 वसां तत्र रुद्राय वषां जुहोति अंतरिक्षाय वसां जुहोत्यध्याहारः स्थाली-
 पाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नयइत्यादि अवदानहोमावसरे इदया-
 दीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुतानि जुहोति अग्नौ
 प्रक्षिपति नवकृत्वअग्नये स्वाहेत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्नवभिर्मंत्रैः ॥ अग्नये
 रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाय ईशानाये-
 ति वनस्पतिस्विष्टकृदंते दिग्गव्याधारणं ॥ वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च
 वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोर्वनस्पतिस्विष्टकृतोस्ते व्याधारणं कर्त्तव्यं तत्र
 व्याधारणं दिशां वसया कुर्यात् तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादवर्वाक
 षषदाज्येन भवति पशौ तथादृष्टत्वात् स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे
 ऽयं होम्यः असर्वावदानपक्षे ऽयं होम्यएवावशिष्टेभ्यः अत्र सूत्रे व्याधारण-
 मेव निबद्धं तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृति भूताग्नीषोमीये दर्शनात्
 वसाद्रव्यं दिशोदेवव्याधारणधर्मतया लभ्यते व्याधारणाति पत्नीः
 संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्याअग्निं गृहपतिमिति
 व्याधारणस्य दिशामभिधारणस्य अतिऽवसाने पत्नीः पंचवक्ष्यमाणाः
 संयाजयंति जायापत्यापशवंगेन कथं इन्द्राण्याइत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः
 स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो-
 बलिर्दहरति यास्ते रुद्रेत्यादि ततोमहाव्याहृत्यादि होमति लोहितं
 तस्यैव पशोरुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्सं-
 स्थेषु उदक्संस्थेषु वा रुद्राय सेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेनारुद्राय
 सेनाः अलुक्समासः ताम्योबलिमुपहारं हरति ददाति यास्तइत्यादिभिः
 षड्भिर्मंत्रैः षट्षु पलाशकूर्चेषु प्रतिमंत्रं प्रत्येकं उवर्ध्यं लोहितलिप्त-
 मग्नौ प्राश्यति अधोवा निखनति उवर्ध्यं पुरीषाधानी षेटीतिप्रसिद्धं
 लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तं अग्नौ आहवनीये प्राश्यति
 अग्निं पति अग्निः भूमौ निखनति निदधति अनुवार्त्तं पशुपतये

स्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां अनुवातमनुलक्षीकृत्य वाता-
 भिमुखमित्यर्थः पशुं अवशिष्टं पशुशरीरं अवस्थाप्य निधाय रुद्रै-
 र्नमस्तइत्यध्यायेनाम्रातैः उपतिष्ठते यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यां मंत्रसमु-
 दायाभ्यां प्रथमोनुवाकः नमस्तइत्यारभ्य षोडशर्चः उत्तमोऽन्तिमः
 द्वापे अंघ्रसस्पतइत्यारभ्य विंशतिकडिकात्मकः नैनस्य पशोर्ग्रा-
 मर्हहरति एतस्यरौद्रस्य पशोर्मीसं ग्रामं न हरति ग्रामं प्रति न नयति
 याज्ञिकाः किं तु अरण्यएवोत्सृजन्ति एतेनैव गौयज्ञोव्याख्यातः
 एतेनैव शूलगवोऽनेनैव गोयज्ञोऽगोयज्ञनामधेयोयागः व्याख्यातः
 कथितः तत्र द्रव्यविशेषमाह पायसेनानर्थलुप्तः पायसेन पयसा
 संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः
 तस्य तुल्यवयागौर्दक्षिणा तस्य पशोः तुल्यवया शूलगवपशोः
 वयसा तुल्यं समं वयोजन्मातिक्रांतकालोयस्य गौः सतुल्यवयागौ-
 पुंगवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः॥
 स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामानां शूलगवपशुबन्धोविहितः तत्र भाद्र-
 पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्रादं कृत्वा औपासनाग्निमादाधारण्यं गच्छेत्
 तत्र शुची देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यंगुल्यं वृत्तं विधाय
 तन्मध्यनिखातशंकोः अष्टौ एकादश द्वादश वा स्वकीयानि पदानि
 प्राचीं गत्वा तदन्ते शंकुं निखाय तयोः शंकोः उभयतःपाशां रज्जुं
 प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत् तद्यथा “ यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावा-
 नैवागमोभवेत् । आगमाद्धे च शंकुः स्यात्तदद्धे च निरञ्जनमिति ” शुल्ब-
 वचनानुसारेण अत्रायं रचन्ताप्रकारः पूर्वस्माच्छंकोः द्वादशांगुष्ठपूर्व-
 परिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय
 चतुर्विंशत्यंगुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवमधिकां ग्रहीत्वा उभयतः
 पाशां कृत्वा रज्जोरागमार्धे शंकुस्थानं सूत्रादिनांकयित्वा अपरागमार्धे
 निरञ्जनं आकर्षणसूत्रगुणमोध्य पूर्वार्द्धापराद्धयोः शंकोः तस्यारज्जाः

पाशद्वयं नित्तिप्य निरञ्चन गुणेन दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं
 निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतोनीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने अपरं
 शंकुं निहन्यात् अथ रज्ज्वाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरञ्चनगुणेन
 दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतोनी-
 त्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निहन्यात् एवं चतुरस्रं चतुर्विंश-
 त्यंगुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते ततोगार्हपत्याहवनीयां-
 तरालसंमितां रज्जुं षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ट्यांशं सप्तमं वा
 तत्राधिकं नित्तिप्य प्रसार्य त्रिगुणकृत्य अपरवितृतीये शंकुस्थानज्ञा-
 नार्थमंकयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य
 गार्हपत्यायतनात्तदक्षिणतआकृष्य अपरवितृतीयके शंकुं निखाय त-
 स्मिन्शंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय वृक्ष-
 मंडलं विरच्य तन्मध्यशंकोश्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वा-
 परायतां मंडलसंमितां रज्जुं निपात्य रेषामुल्लिखेत् एवं धनुराकृतिदक्षि-
 णाग्न्यायतनं संपद्यते अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः
 वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् एवं वितानं साधयित्वा
 तेषु पंचभुसंस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा
 मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायाहवनीयायतने आहवनीयं
 प्रणयेत् ततः एवमेव दक्षिणाग्निरवरे दक्षिणाग्निं आहवनीयस्य दक्षि-
 णतोब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाहं यक्ष्ये तत्र मे
 त्वं ब्रह्मा भवेति ब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्तः आसने तं उपवेश्य
 उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनादि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रं
 अंतर्द्धानतृणं इत्येतानि पंच आसादयेत् ततः रज्जुं शंकुं शम्यां आग्निं
 पुरीषाहरणं उदकं सिकताः आच्छादनवस्त्रं इत्यष्टौ उपकल्पयेत् ततः
 पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमंतर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीं
 विधाय वस्त्रमादाय वेदीं मिमीते स्फयेन आहवनीयस्य दक्षिणतः

प्राचीं त्र्यरलिं पश्चिमतश्चतुरालिं उत्तरतस्त्र्यरलिं पूर्वतश्च त्र्यरलिं एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतोवज्जेणोत्करं परिलिख्य तदंतिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्येपाणावाधायदक्षिणेनालभ्य तेन वज्जेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादायदक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्जेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्यामुं पुरीषमुत्करे करोति एवमेव द्वितीयं करोति पुरीषकरणति दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उत्करेभिर्न्यासं करोति ततस्तृतीयं प्रहरणादि चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परीग्रहीष्यामीत्यामंत्रितेन ब्रह्मणा परिग्रहाणेत्यनुज्ञातः स्फयेन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं पश्चिमतः उदीचीं उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति अथ वेद्यां प्राचींस्तिष्ठोलेखाउल्लिख्य अनामिकांगुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्योलेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः संपृशति तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वयंकर्तृकाः मंत्ररहिताश्च ऋत्विर्गतरात्समाग्रायाभावाच्च अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पंचभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वाद्धे शंकुं निखाय द्वात्रिंशदंगुलं शम्यामादाय चतुरस्यां उत्तरवेदिं शम्यामात्रां मिमीते ततस्तथैव शम्यायां उत्तरतश्चात्वालं मिमीते तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यानिपात्य लेखामुल्लिखेत् पुरस्तात्स्फयेन तावतोलेखामुल्लिख्य तथैव दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य रेखा उल्लिखेत् उदीचीं शम्यां निपात्य एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं संपद्यते ततश्चात्वालमध्ये स्फयाग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ शंकुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं निधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपातिन्यासा-

न्कृत्वा चतुर्थवेलायां अभ्याचात्वालं स्वात्वा यावता पुरुषेण शम्यामा-
 त्री उत्तरवेदिः ऊर्ध्वापर्यते तावत्पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत्
 एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्यां नाभिं कृत्वा
 प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाच्छादयति अथ गार्हपत्ये
 पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य पंचगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याहवनीय-
 सोपयमनीकाधिशुष्मस्थाग्रीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्प-
 श्चादक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः
 आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पंचगृहीतेन नाभिं व्याचारयति
 कोणे हिरण्यं पश्यन् यथापूर्वदक्षिणस्यां स्वक्त्यां आघार्योत्तरापरस्यां
 ततोदक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्येऽवधार्य शेषमाज्यं स्तुवमु-
 च्छान्धोर्ध्वमुत्क्षिपति ततोनाभिं पौतुद्ररवैः परिधिः परिदधाति यथा
 प्रथमं उदगग्रेण पश्चिमतः ततः प्रागग्रेणोत्तरतः ततोनाभिमध्ये गुग्गु-
 लुं सुगंधि तेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षधन्याः अभावेऽन्यानि दधाति
 तदुपरि यउपयमनीगतमग्निं स्थापयति उपयमनीं तत्समीपे निवपति
 चात्वाले प्रणीयमानमग्निं ब्रह्मानुगच्छति ततोयजमानः प्रणीता उत्त-
 रवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च
 पात्राण्यासादयति आज्यस्थालीसंमार्गकुशाः सप्तहनावच्छादनानि परि-
 धाय उपयमनकुशाः समिधः स्तुवः आज्यं वपाश्रपण्यौ चरुस्थालीशू-
 लं उखा तंदुलाः दक्षिणार्थेतुल्यवयागौश्चेति उपकल्पनीयान्युपकल्पयति
 बहिः छक्षशाखा पलाशशाखा त्रिगुणं रशना उपाकरणं त्रिगुणं द्विगुण-
 रशना गोपशुः असिः पात्रेजनिः दधिहिरण्यशकलानि षट् पलाशप-
 त्राणि चेति ततः आसादनक्रमेण पात्रेण पात्राणि प्रोक्षति रुद्राय
 त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तंदुलान्प्रोक्षति आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य
 गार्हपत्येऽधिश्चित्य पर्वणि कुर्वात् ततोर्वेदि मध्यसंग्रहीतां अभ्या स्वा-
 त्वा ब्रह्मधुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य परिग्रहामो

ति तेन अनुज्ञातः पूर्ववत्स्फयेन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्याऽनुमार्ष्टि आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अव-
निज्य प्रणीतां पश्चिमतः प्राग्ग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि इध्मार्वाहिणी
आसादयति ततः स्त्रुवं प्रथमं संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्
आज्यमुद्वास्याप्रोक्षणीनामपरेण कृत्वा उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन
बर्हिर्मूलानि सिक्काबर्हिर्विस्त्रस्य संनहनं च विस्त्रस्य दक्षिणस्यां वेदि-
श्रोणौ मिधाय संहननावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति तद्यथा बर्हिः
पूलकं त्रिधा विमज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्यांके कृत्वा हि द्वि-
तीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन संगृह्य अंकस्थितं प्रथमभागं
दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणान्युदकसंस्थं तथैव तृतीयं भागं गृहीत्वा
अंके कृत्वा सव्यस्थितं दक्षिणेनादाय अंकगतं सव्येन संगृह्य पूर्वस्तृ-
तवर्हिर्मूलानि द्वितीयवर्हिर्भागैश्च्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागं दक्षिणे-
नादाय स्फयोपग्रहेण तथैव तृणाति पश्चादपवर्गं ततउपरिच्छक्षशाखा-
स्तृणाति अथाहवनीयं कल्पयति ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधी-
न् आहवनीये परिधाय आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पला-
शशाखां निखनति तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति तत्र शकल-
मुपगूहति रुद्राय त्वोपाकरोमीत्युपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति ततो-
द्विगुणरशनयांतराशृंगं पशुं बध्वा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां
मिक्षुनक्ति अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य
शेषं आस्य उपगृह्य अघरतादुपोक्षति ततउपयमनकुशानादाय समिधो-
ऽम्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पुर्वीधारमावार्य उत्तरति सुवाग्रेणाल-
लाटांसश्रोणिषु पशुं समानक्ति ततः चात्वाले स्वर्षसिन्ध्यां पशोर्ललाट-
मुपस्वृशति स्वरुममवगूह्य अस्मि एकतः घृतेनाभ्यज्य निदधात् अथा-
हवनीयस्थोत्तरतः स्फयेन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेन
पञ्चाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्याग्निं कुर्यात्त्रिः उल्मु-

कमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय
 पशुं कंठे बध्वा वपाश्रपणीभ्यामन्वारम्य उद्गच्छेत् तत्र वेदिनृण-
 द्व्यमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणं
 आस्तौर्यं तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं उदक्पादं निपात्य
 अवास्थ्यमानं मुखं संगृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति सत्यन्धस्मिन्
 पुरुषे शमितरि यजमानआहवनीयं प्रत्येस्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य
 स्वाहा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन अपरां हुत्वा
 तूष्णीमपराः पंच जुहोति अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीयं चात्वाले
 प्राश्य पात्रेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति यथा
 मुखं नासिके चक्षुषी द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहत्य पादान्
 एकैकं पात्रेजनीजलेन स्पृशति शेषेण शिरःप्रभृति मुखनासिके
 प्रभृति कर्णपर्यंतं पुनस्तयैवाप्पाय्य तर्तोगानि निषिच्य शेषं पशोः
 पश्चाद्भागे निषिचति ततउत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय
 प्रज्ञातया ऽसिधारयाभिनिधाय तूष्णां त्वचं छित्वा तृणमूलं उपय-
 तोलोहितेनाङ्त्कातृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा
 पुनरागत्योपविश्य वपामुत्तिष्ठ्य वपाश्रपणीभ्यां प्रोर्ण्य सित्वाऽज्ये-
 नाभिधार्यं प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि वा
 यथाकामं अवदानान्यवद्य जाघनीं चावद्य श्वञ्च उपह्वयामवधाथ
 लोहितं चावधाय चरौ तंडुलानोष्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहव-
 नीयस्योत्तरतः स्थित्वाऽहवनीये च प्रतप्य शास्त्रान्योर्तरेणाहत्य
 दक्षिणतः स्थित्वा स्तुवेण्यजेनाभिधारयन् अपयति गार्हपत्ये स्थालीपाकं
 शामित्रे हृदयादीनि अवदानानि चरुं च तत्र हृदयं शूलं चरुं पर्यभि
 कृत्वा वपामभिधारयति अथ त्रिः प्रच्युते पशौ हृदयं उपरि कृत्वा
 षष्ठदाज्येन हृदयान्यवधार्य इतरान्यवदानान्याज्येन सर्वाणि चभ्यगंव-
 र्जमभिधार्य स्थालीपाकमुद्घास्य अनंतरमुक्षां वपाया अंगानां च प्राणादानं

कृत्वा वषादीनि क्रमेणासाद्य अंगानि शास्त्रान्वयोरन्तरेणादृत्य वेद्यामासा-
द्य वषामवदानानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धआज्यभागौ कृत्वा वषाहो-
माय स्तुवे आज्यमपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वषां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं
दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वषां जुहोति वषाश्रपण्यौ चाग्नौ
प्रास्यति ततउखातोवसां गृहीत्वा अंतरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात्
अथावदानहोमार्थं स्तुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय इदयाद्यंगेभ्यः
प्रत्येकं द्विद्विरवदायावदाय स्तुवे क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं
दत्त्वा सकृदभिघार्य असर्वाणिचेक्षताभ्यंगं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जु-
होति एवं पुनः स्तुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विद्विरवदानग्रहणस-
कृत्स्यालीपाकावदानधारणानि कृत्वा रुद्राय सर्वाथ पशुपतये
उग्राय अशनये महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममन्त्रैः स्वाहाकारातैः
एकैकस्मै जुहोति एवं नवप्रधानहोमाः संपद्यन्ते ततः षष्ठ्याज्येन
वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्तुवमुपस्तीर्य
हिरण्यशकलं दत्त्वासर्वावदानपक्षे तेभ्यस्त्वं प्रधानार्थेभ्योद्विद्विरवदाय
सकृच्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्यग्नये उत्तरप्रदेशे जुहुयात् ततः स्तुवेन वसां गृहीत्वा हव-
नीयस्य पुरस्तात् दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा
इदं प्रदिग्भ्यः पश्चिमतः आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः उत्तरतः
विदिशः स्वाहा इदं विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः मध्यतः उदिशः
स्वाहा इदमुदिग्भ्यः जाघर्मी गृहीत्वा गाहपत्यं प्रत्येत्य जाघन्त्याः
स्तुवेणावदायावदाय इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै रुद्राण्यै स्वाहा इदं
रुद्राण्यै शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै अग्नये
गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये एताः पंचपत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात्
ततः आहवनीये महाव्याहत्यादि प्राजापत्यहोमं सठे खवप्राशना-
न्तरं शूलवपशूमा तुल्यवपसं गां ब्रह्मणो दक्षिणं दद्यात् ततः

पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन यास्ते
 रुद्रपुरस्तात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेना-
 भ्यइति सर्वबलिषु त्यागः एवं यास्ते रुद्रदक्षिणतः सेनास्ताभ्यए-
 षबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः यास्ते रुद्र पश्चात्से-
 नास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः यास्ते
 रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः
 यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं
 रुद्राय सेनाभ्यः ऊर्ध्वस्य लोहितलिप्तस्याग्री प्रक्षेपः अधोनिख-
 ननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्तइत्यादिना
 प्रथमोक्ताभ्यां धानुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदमुपस्थेत् एतस्य
 पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत् समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः ॥ तत्र
 विहितमातृपूजाम्युदधिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषफलानामन्यतम-
 फलकामः औपासनमरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृ-
 तायां मूर्तौ स्थापयेत् ततोब्रह्मोपवेशनाति विशेषः सक्षीरं प्रणयनं
 कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविद्धा शूलगवदेवताभ्यअग्निरुद्रस-
 र्वपशुपुत्रप्रेशानभक्षमहादेवे मनोभ्यः स्वाहाकारातैर्नामभिश्चतुर्थ्यै-
 तैर्नवभिर्मंत्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् ततः स्विष्टकृदादिमानापत्य-
 होमति संस्त्वं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इतिप्रे-
 यज्ञपद्धतिः ॥

अथवृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः

॥ २ ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्यार्धरेवत्यां व्वाश्वयुज
 स्य ॥ ३ ॥ मध्ये गवार्धसुसमिद्धमग्निं कृत्वाज्यर्ध-
 सार्धस्कृत्येह रतिरिति षट्जुहोति ॥ ४ ॥ पूषागा-
 अन्वेतु नः पूषा रक्षतु सर्वतः ॥ पूषा व्वाजर्धसनोलु

न इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्राजपित्वैकवर्णं
 द्विवर्णं वायोर्वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादये-
 द्रोहितोवै व स्यात्सर्वगैरुपेतोजीववत्सायाः पय-
 स्विन्याः पुत्रोयूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य
 यूथे मुख्याश्चतस्रोवत्सतयस्ताश्चालंकृत्य एतं युवा-
 नं पतिं वोददामि तेन क्रीडन्ती श्वरत प्रियेण ॥
 मानः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा-
 मदेमेत्येतथैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥ नाभ्यस्थमभिमं-
 त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां
 पयसि पायसर्ठःश्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥
 ८ ॥ पशुमप्येकेकुर्वति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन
 कल्पोव्याख्यातः ॥ १० ॥ ९ ॥

अथ वृषोत्सर्गः अथ शूलगवानंतरं वृषोत्सर्गः वृषस्य
 वक्ष्यमाणलक्षणस्य उत्सर्गः उत्सर्जनं व्याख्यास्यते सच कामाधिका-
 रात् फलस्य वानभिधानात् किं विश्वजिह्वयायेन सर्गः फलं कथ्यते
 उत पूर्वोक्तशूलगवानंतराभिधानात्तत्फलमिति संदेहः तत्र विश्वजि-
 ह्वास्य सर्वथा श्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्र प्रवृत्तिः कुतः सन्निधि-
 श्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गदेः स्वान्वययोग्यत्वात् तस्मात् अयमपि
 पशुः स्वर्गपशुपुत्रघनयशआयुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह गोयज्ञेन व्या-
 ख्यातः सच गोयज्ञेन गवा रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञः तेन
 व्याख्यातः गोयज्ञफलेतिकर्तव्यतामित्यर्थः ततश्चास्मिन्नपि स्वर्ग-
 पशुपुत्रघनयशआयुष्कामस्याधिकारः सकदा कर्तव्यइत्यपेक्षायामाह

कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां आश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा
कर्त्तव्यः शास्त्रांतरास्तु चैत्रमाश्वयुज्यं वा मध्ये गवार्थ-भुसमिद्ध-
मग्निं कृत्वाज्यर्ध-संस्कृत्येहरतिः षट् जुहोति प्रतिमंत्रं मध्येगवं
गोष्ठे पंचभूसंस्कारपूर्वकं आवसथ्याग्निं सुममिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा
आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांति इहरतिरित्यादिभिः बन्धिमंत्रैः
प्रतिमंत्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति अत्र मध्येगवमिति देशविशेषनियमा-
नुविधानात् देशांतरस्येह यागानंगत्वं पूषागाज्येन नः पूषा रक्षतु
सर्वतःपूषा वाजर्धः सनोतु नः स्वाहेति पौष्णस्य जुहोति पूषा
देवताऽस्येति पौष्णः चरुः तस्य पूषागाइत्यादिमंत्रेण जुहोति हो-
मसंख्यानभिधानात्संस्कृत्यपणानुपदेशात्सिद्धएवोपादीयते अयं पौष्णः
चरुः मिष्टमयोभवति कुतः तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वते प्रपिष्टानामेव
कुतः श्रुतेः रुद्रान् जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वा योवा यूयं छादयति
यं वा यूयं छादयेद्रोहितोवै व स्यात्सर्वगिरूपेतोजीववत्सायाः
पयस्विन्याः पुत्रोयूथे च रुपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याः
चतस्रोवत्सतयस्ताश्चालंकृत्यैतं युवानं पतिं वोददामि तेन
जीवेती अस्त प्रियेण मानः सास्रजनुषामुभागरायस्पोषेण समि-
षामदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् रुद्राक्षमस्तइत्यध्याप्यान्नात्तान् जपित्वा सप्त-
जन्मजपधर्मेण पठित्वा अत्र शूलगातिदेशग्रन्थोपि रुद्रजपविधिः
ग्रन्थमोक्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरक्षापनार्थोवा तन्न
अपूर्वश्चायं जप्यत्वेनाभासत्वात् आकृतौ हि रुद्राणां शूलगवस्थाने
कक्ष्णत्वे त्वविहितत्वात् एकएव शुक्लादिवर्णोरूपं यस्यसप्तैकवर्णः तं
अथ वा द्वौ वर्णौ यस्यसद्विवर्णः विशेषनियममभिधाय अयं वृषस्य
परिमाणविशेषनियममाह योवृषः यूयं कृत्स्नं वर्णं छादयति स्वप-
रिमाणेन अधः करोति वा यं वृषं यूयवर्णः छादयेत् अधः करोति
तं वा यूयादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्त्यर्थः रोहितः

लोहितोवा एव स्याद् एवकारेण लोहितस्य एकवर्णद्विवर्णाभ्यां
 प्राशस्त्यमुच्यते पुनः कीदृक् सर्वः अंगैः उपेतः समन्वितः न पुनः
 हीनांगः अधिकांगोवा तथा जीवाः प्राणवतोवत्ताः प्रसूतिर्यस्याः
 साजीववत्ता तस्यांगोः तथा पयः बहुक्षीरं विद्यते यस्याः सा पय-
 स्विनी तस्याः बहुक्षीराया इत्यर्थः तथा यूथे वर्गविषये रूपमस्यास्तीति
 रूपस्वी अतिशयेन रूपस्वीतमः वृषः स्याद् तं उक्तगुणविशिष्टं च दूषं
 अलंकृत्य वस्त्रमात्मानुरूपहेमपदिकाग्रैवेयकषटादिभिर्वृषोचितभूषणैः
 भूषयित्वा न केवलं वृषमलंकृत्यताश्रवत्सतरीः अलंकृत्य अलंकृताः का-
 र्यायूथे स्ववर्गे मुख्यागुणैः श्रेष्ठावत्सतरीः कति चतस्रः चतुःसंख्योपेता
 एतं युवानमित्येतथैवात्सृजेरन्त्यजेयुः नाभ्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरि-
 त्यनुवाकशेषेण नाभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठतं अभिमन्त्रयते अ-
 भिमुखोनमन्त्रयते मन्त्रैः स्तौति केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य
 स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्येतदन्तेन अनुवाकशेषेण अथ प्रायसप्राशनं नामांतरं
 कर्म सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्
 च स्व पावंत्यौगावः दोगध्वः संति सः तासां सर्वासां पयसि दुग्धे
 पायसं श्रपयित्वा साधयित्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति
 भोजयेत्तर्पयेत् पशुमप्येके कुर्वति तस्य शूलगवेन कल्पोव्यारूपातः
 एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वति आलभते लक्षविधिनः
 पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् वा भोजयन्ति तस्य पशोः शूलगवेन
 शूलगवाख्येन कर्मणा कल्पः इतिकर्मव्यताकलाषोव्यारूपातः
 कथितः इति सूत्रार्थः ॥ अध अयोगः ॥ तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफल
 कामः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां आश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रांतराद्यैश्च
 आश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदधिकं कृत्वा गोष्ठे भक्तं मध्ये
 पंचभूतस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत् ऋषीस्तप्रणयने ऋषी-
 तापात्रस्य मध्ये पिष्टादिना अंतर्धानं विधाय मूलदेरी पयः इतरत्र जलं

प्रक्षिप्य प्रणये संकुलानंतरं पौष्णं पिष्टचक्रं सिद्धमासादयेत् प्रणीतेन
 पयसा पायसं श्रपयेत् पर्युक्षणांते सुसमिद्धेभ्यौ इहरतिः स्वाहा इदमग्नये
 इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये इह स्वधृतीः स्वाहा
 इदमग्नये रायस्पोषमस्माद् दीधरत्स्वाहा इदमग्नये इति त्यागसहिताः
 षडाज्याहुतीर्जुहोति तत आधारावाज्यभागांते पायसेन गुल्मवदेव-
 ताभ्योऽभ्यादिभ्यः ईशानांतेभ्यः पायसेन नवाहुतीर्हुत्वा पिष्टकचरोः
 पूषा गाजन्वेतु नः पूषा रस्तु सर्वतः पूषा वाजसनोतु नः स्वाहेति मं-
 त्रेण एकमाहुतिं हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां
 स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्त्रवप्राशनान्ते पूर्णपात्रवरयो-
 रन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् अथ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यारभ्यासमाप्तेः रु-
 द्रान्नपितृणां एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सहितं
 ब्रह्ममाव्यहेभालंकारादिभिरलंकृतं एतं युवानं पतिं वोददामि तेन
 क्रीडन्ती श्ररथप्रियेण मानः साप्तजनुष्यास्तुभंगारायन्पोषेण समिधा-
 मदेमेत्येतया ऋचा उत्सृजेत् ततो वत्सतरीमध्यस्थं वृषभं मयोभूर-
 मिमावहिस्वाहेत्यारभ्य वर्णः सूर्यः स्वाहेत्येतेन अनुवाकशेषेण
 अभिमंत्रयते इति वृषोत्सर्गः अत्र यत् प्रेतकृत्यं तदन्योक्तं लिख्यते
 तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुचितस्वर्गादिफलकामस्य स्वगतपुण्या-
 पुण्यातिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाधिकारः तत्र प्रथमसंवत्सराम्यं-
 तरे कृतसर्पिडीकरणस्य च मातृस्थापनपूजनश्राद्धानि भवन्ति मृतकांतं
 द्वितीयमहरेवापरं तस्य वृषोत्सर्गकालः न कार्त्तिक्यादिः प्रथमसंवत्सरे
 काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात् कुतः “तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरा-
 त्प्रथमादत्” इति वचनानात् मृतकांते द्वितीयेऽह्नि इति तु वचनं तथैव
 काम्यं यत्कर्मेति वचनं बाधित्वैव प्रवर्त्तते इति अनन्यविषयत्वात् का-
 र्त्तिक्यादि तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्त्तिक्यादिषु संकोच्य अन्यथाबाधा-
 पेक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः ततश्च संवत्सरानंतरं कार्त्तिक्यादौ पित्रागत-
 नानाविधवृत्त्यादिकामेन क्रियमाणो वृषोत्सर्गो मातृस्थापनपूजनश्राद्धानि

पूर्वकएव कर्त्तव्यः तस्य च कार्तिकी चैत्री आश्वयुजीरेवत्यां कालः
 अयं फलश्रुतिः “उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्पिबत्यथ जलाशये । शृगेणो-
 छित्तते भूमिं यत्र कचन दर्शितः ॥ पितृणामन्नपानं तत्प्रमृतिमुपतिष्ठते ।
 वृषोत्सर्गाद्वेते नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले ॥ तथा । वृषभस्य तु शब्देन
 पितरः सपितामहाः । आवर्त्तमानादृश्यन्ते स्वर्गलोके न संशयः ॥
 जले प्रक्षिप्य लांगूलं तोयं योद्धरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि पितर-
 स्तेन तर्पिताः ॥ कूले समुद्धृतायावच्छृंगे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्यभो-
 ज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥ गवां मध्ये यदा चैव वृषभः क्रीडते
 तु यत् । अप्सरोषसहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः ॥ लांगूलमुद्यमं यावत्तोयेषु
 क्रीडते तु सः । अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा ॥ सहस्ररत्नपा-
 त्रेण कनकेन यथाविधि । तृप्तिस्तु या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥”
 एतानि चार्थवादकफलानि समुज्जितान्येवकामनाविषयः अथ वृषस्वरूपं
 जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं मुखपुच्छपादेषु सर्वशुद्धः नीलो-
 हितोवा वृषः तथा “उन्नतस्कंधककुक्ष्यान् ऋजुलांगूलभूषणः । महा-
 कटितटस्कंधो वैदूर्यमणिलोचनः ॥ प्रवालगर्भभृंगग्रासुदीर्घः ऋजुवालिः ।
 नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दर्शनैः शुभैः ॥ मल्लिकास्यश्च भोक्त-
 व्यस्तथा वर्णस्तु ताम्रकः । कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
 श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटलएव च । तथा पृथुकर्णो-
 महास्कंधः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् ॥ रक्ताख्यः कपिलीयश्च रक्त-
 भृंगगलो भवेत् । श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ स्नि-
 ग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्य प्रचक्षते । कांचनाभेन वैश्यस्य कृष्णः
 शूद्रस्य शस्यते ॥ यस्य प्रागायते शृगे श्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव
 वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥ “तथा” मार्जारपादकपिलः तथा
 कपिलपिङ्गलः । श्वेतो मार्जारपादश्च तथा मणिनिमेषणः ॥ तथा गौ-
 रतित्तिरकृष्णतित्तिरसंनिभा तथा आकर्णमूलात् श्वेतं यस्य मुखं

सनादीमुखः विशेषतरेक्तवर्णः तथा यस्य जठरं श्वेतवर्णं च पृष्ठं च
संयुज्जनामा अतसीवर्णोज्ज्वल्यः तथा “भूमौ कर्षति लांगूलं पुनश्च स्थू-
लबालधिः । पुरस्तादुज्जतोनीलः सश्रेयान् वृषभः स्मृतः” तथा रक्त-
शृंगाग्रनयनः श्वेतदंतः प्रवालसदृशमुखैर्धन्यतरः एते सर्वे धनधान्य-
विवर्द्धनाः तथा “चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
लक्षारस्तस्य कर्णश्चतं नीलमिति निर्दिशेत् ॥ तथा । लोहितोयस्तु वर्णेन
मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः सुरविषाणाभ्यां सवृधोनीलउच्यते ॥
नीलाधिकारे “एवं वृषं लक्षणसंयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
मुक्तो न शोचेन्मरणं महात्मा भोक्षे मर्तिं चाहमतो विधास्ये” ॥ तदर्थमेव
गार्धेयं “एष्टव्या बहवः पुत्राय ये कोपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्व-
मेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” ॥ तथा अथ वर्जनीयावृषाः “लुण्ण-
ताश्चोष्टदशना रुक्षशृंगदाफलाश्च ये ॥ अशक्तदंतान्हस्ताश्च व्याघ्र-
भस्मनिमाश्च ये ॥ ध्वांसपृष्ठसवर्णाश्च तथा मूषकसंनिभाः । कुब्जः
काणाश्च खंजाश्चः केकराश्चास्तथैव च ॥ अत्यंतश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्त-
यनास्तथा । नैतै वृषाः प्रमोक्तव्याः शुहे धार्याः कथंचन” उपादेयश्च
वृषस्त्रिहायनः तथा वत्सतयोपि त्रिहायन्यएव अथ स्नातआर्चा-
तः प्रेतपुत्रादिरन्योक्ता होता ब्रह्मा च तत्रान्यपक्षे ऊं अद्या-
मुकमासीयामुकतियौ पित्रादियतस्वर्गकामौ वृषोत्सर्गमहंकल्पये इति
प्रतिज्ञाय अद्यकर्त्तव्ये वृषोत्सर्गहोमकर्मणि भवान्मया निमं-
त्रितः तथैव होमकर्मणि कृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमंत्रितइति
वत्सवत्तनतांबूलादिहोतृब्राह्मणैः वृणुयात् ततः स्वयं गवां गोष्ठे
पंचभूतस्कारात् कृत्वाग्नेः स्थापनं कुर्यात् होतृब्रह्मप्रणीतानामासनं
ब्रह्मोपवेशानादि प्रणीतादि क्षीरोदकप्रणयनं उदकमात्रप्रणयनमिति
केचित् आज्यतंडुलाः पौष्णः सिष्टमयः सिद्धएव वरुः होतुर्वस्त्रयुग्मं
सुवर्णकांस्थानि दक्षिणः ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरोचा प्रोक्ष्युदकेन

पात्रप्रोक्षणं पवित्रस्य ■ प्रणीतासु निधानं प्रणीतेत पथसा यथाविधि
 पायसचरुश्रपणं ततउद्भासनादि उपयमनकुशानादाय तिष्ठन्समिधस्ति-
 स्त्रस्तूष्णीमग्नौ निक्षिपेत् आज्येन होमः इहरतिरित्याद्याः षडाहुतयः
 इदमग्नये इति त्यागः आधारावाज्यभागौ ततः पायसेन अग्नये
 रुद्रायेत्यादि ततः पिष्टचरुः पूषागाइत्यादि ततः पायसपिष्टचरुभ्यां
 स्विष्टकृद्धोमः ततोभूरित्यादिनवाहुतयः संस्त्रवप्राशनादिदक्षिणाति
 रुद्रान्जपित्वा एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेण परस्मिन् शूलेन वृषभमक-
 यित्वा वत्सतरी, वृषभश्च हिरण्यवर्णेति षट्सुभिः शन्नोदेवीरिति च
 स्नापयित्वा लोहघण्टिकानूपूरकनकपटादिभिः पंचाप्यलंकृत्य वृषस्य
 दक्षिणे कर्णे अपेत् “वृषोहि भगवान्धर्मश्चतुपादः प्रकीर्तितः । वृणोमि
 तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वत ॥” इति ततः उत्सर्गः ओं
 अद्यामुकमासीयामुकतिथौ एनं युवानमित्यादि समिधामदेत्यंतेन पार-
 स्करेण एतयैवोत्सृजेरन्निति एवकारेण निषेधात् तथा च ऋगर्थः
 हेवत्सतयोनोद्युष्मत्कं एनं युवानं मतिं इदासीत्यर्थः हेवत्सतयोनो
 वृषभमपि न मयीमयोक्तव्याः किंतु तथा त्यक्ताःसत्यउपवनेषु अनेन
 म्रियेण पत्या सह चरथ स्वच्छंदं भ्रमथ चरत ठणानि खादयेति
 वा चरगतिभक्षणयोः नोस्माकं गृहेषु साप्तजनुषा सप्तजन्मपर्यंतं
 असुभगामाचरथ किं च युष्मत्प्रसादात् रायस्पोषेन वनपुच्छा इमा
 अग्नेन अ संमदेम सम्यक्त्वप्येम इत्याशंसा तदुक्तं ततः प्रमुदिता-
 स्तेन वृक्षेण च क्षामन्विताः वनेषु श्रावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्गः प्रसिद्धः
 ततोवत्सतरीमध्यस्थं मंत्रयत्ते भ्रमोभूरित्यनुवाकदोषेण ततोयवतिलयुतं
 जलं पित्रादिभ्यः पितृतीर्थेन इवावनेन मंत्रेण “स्वधापितृभ्योमातृभ्यो
 बंधुभ्यश्चापि तृप्तये । मातृपक्षाश्च ये केचित् ये चान्ये पितृपक्षाः ॥
 गुरुश्चक्षुरबधूनां ये कुलेषु समुद्रवाः । ये प्रेतमावभापयन्त्येवान्ये श्राद्ध-
 वर्जिताः ॥ वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां सुप्तिमुत्तमां । इवावनेन मंत्रेण

तिलाक्षतयुतं जलं । उत्सृष्टाग्नोपर्युजोत स्वामीवान्योपि मानवः ” इति
 वापीकूपतडागादौ उत्सर्गे कृते परस्मिन् स्वीकारिते निरिष्टके तज्ज-
 लगोचरतया सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वं भवति तथेहापि त्यक्तानां
 वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टकानामौपादानिकं स्वत्वं कु-
 तोन भवतीत्याह “नञाज्यं न च तत्सीरं पातव्यं केनचित्कचित् । न-
 वाह्योसौ वृषश्चैषामृते गोसूत्रगोमये” ततश्च यथेष्टविनियोगनिषेधात्मके
 श्लोके न किञ्चिदप्युपादानं कार्यं औपादानिकस्वत्वानंतरं विक्रीय कप-
 र्दिकादानमेवास्ति चेत् ननु बाह्यइत्यस्य विनियोगपरूपत्वात् किंतु
 गोपशुविक्रयस्य निषेधः श्रुतेः कथं तदर्थमुपादानं उल्लंघितमर्यादो-
 विक्रयं करोति चेत् तस्योच्छृंखलत्वेन हेयत्वात् शास्त्रानधिकृत्य
 स्नात्प्रवृत्तेः संकल्पविरोधाच्च तर्ह्यनेन मिथेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं
 चरथेति संकल्पः न तु परोपेतं गोबलीबद्धरूपं मुंचतामिति संकल्पः
 वापीकूपादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादीनि यथेष्टमिह कुर्व-
 त्वित्यनेन संकल्पः यदपि तु वत्सतरीणां अपत्यानि केनचिदुपादाय
 दोह्यते तदा न दोषः तत्पर्यंतं दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात्
 भवेद्धत्तनमिति न्यायात् अथ पायसप्राशनं नाम कर्मनंतरं प्रकर-
 णैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते तत्र कालविशेषानभिधानात्
 प्रकृतोत्सर्गकालएव गृह्यते ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्षिकाद्यन्यतमसमये
 मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकमावसथ्यामौ स्वकीयानां सर्वासां दोग्धीणां
 गवां पयआदाय तस्मिन्पयसि तंडुलान्प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा
 त्रिषभृतीन् यथाशक्तिययासंभवं ब्राह्मणान्भोजयेत् अथ वा शूलगव-
 विधिना छागं पशुं च कुर्यात् इतिपायसश्रपणं एषवृषोत्सर्गविधिः
 स्वर्गादिकामस्थौपासनामौ साधेर्भवति यः पुनःप्रेतगतः स्वर्गादिफलस्य
 साधनभूतोब्राह्मणादीनां वर्णाणां एकादशत्रयोदशवा षोडशैकात्रि-
 षेप्तमेष्टस्ति वृषोत्सर्गः स्मृत्यंतरे विहितः तत्रापि द्विजातीनां

साग्निरग्नीनां काण्वमाध्यदिनीयशाखानुसारिणां लौकिकाग्निना-
नैव विधिना मातृपूजाम्युदयिकश्राद्धरहितः कर्त्ता भवतिप्रेतसर्पिण्डिनां
प्रथमेऽब्देकाभ्याम्युदयिकयोर्निषेधात् शूद्रस्य भञ्जकनै क्रियामात्रं
निरग्नीनां तु स्वर्गादिकामानां कार्त्तिकयाद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौ-
कर्त्तव्योभवतीति शेषः अत्र केचिदाहुः “एकादशेहि संप्राप्ते यस्य
नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपी ॥”
त्यादिस्मृतिवचनात् क्षत्रियवैश्यशूद्रैरपि एकादशाहएव आशौचमध्ये
नियतकालीनत्वाद्बुधोत्सर्गः कर्त्तव्यइति तदयुक्तं अत्र प्रकरणे
एकादशाहद्वादशाहादिशब्दाः आशौचसूतकांतकालोपलक्षकाः अन्य-
था ‘अहन्येकादशेनाम’ तथा “आनंत्यात्कुलधर्माणामायुषश्च
परिसयात् । अस्मिंश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥” इत्या-
दिभिर्वचनैर्नामकरणसर्पिण्डनादिक्रिया क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे
एकत्रिंशत्तमे दिने भवति तस्मादेकादशाहइत्यादिशब्दाः सूतकांतमु-
पलक्षयन्ति ॥

अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षे प्रेते माता-
पित्रोराशौचं ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषां ॥ ३ ॥ एकरात्रं
त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति ॥ ५ ॥
अंतः सूतके चेदुत्थानादाशौचर्त्तसूतकवत् ॥ ६ ॥
मात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशाना-
स्तब्धेनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगार्था गायंतोयमसूक्तं
च जपंतइत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतोभूमिजोषणादि
समानमाहिताग्नेरोदकांतस्थगमनात् ॥ १० ॥ शाला-
ग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्नि-

नेतरं ॥ १२ ॥ संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरद्भुदकं
 करिष्यामहइति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुनरि-
 त्यज्ञातवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन्
 ॥ १५ ॥ सर्वज्ञातयोपोभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्-
 शमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्ध-
 मनुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवत्खाः प्राचीनावीतिनः ॥
 १८ ॥ सव्यस्यानामिकयापनोद्यापनः शोशुचदधमि-
 ति ॥ १९ ॥ दक्षिणामुखानिमज्जंति ॥ २० ॥
 प्रेतायोदकं स कृत्प्रसिंचत्यंजलिनासावेतत्तदुदक-
 मिति ॥ २१ ॥ उक्तीर्णाञ्जुचौ देशे शाब्दलवत्युप-
 विष्टास्तत्रैतानपवदेयुः ॥ २२ ॥ अनपेक्षमाणामा-
 ममायांतिरीतिभूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेश-
 मक्षरे पिबुमभ्युषत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं
 गोमयं गौरसर्षपास्तैलमालम्ब्याश्मानमाक्रम्यप्रवि-
 शंति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणो धःशायिनो न
 किंचन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ २५ ॥ क्रीत्वा
 कृच्छ्रवादिषान्नमश्रीयुरमार्तसम् ॥ २६ ॥ प्रेता-
 य पिंडं दत्त्वा दमेजनदानप्रत्यवनेजनेषु माभ्यगाहं
 ॥ २७ ॥ मृन्मये तार्तरात्रीं क्षिप्तेदके विहायसि
 विदधुः प्रेतात्र स्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रं शाव-

माशौचं ॥ २९ ॥ दशरात्रमित्येके ॥ ३० ॥ न
 स्वाध्यायमधीयीरन् ॥ ३१ ॥ नित्यानि निवर्तेर-
 न्वैतानवर्जं ॥ ३२ ॥ शालाग्नौचैके ॥ ३३ ॥
 अन्यएतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ श्वेतस्पर्शिनोग्रामनं प्र-
 विशेषुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौचेदतीतस्य
 ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादिसमानमितरैः ॥ ३७ ॥ पक्षं
 द्वौ वा शौचं ॥ ३८ ॥ आचार्ये चैवं ॥ ३९ ॥
 मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रिणां चाप्रत्तानां ॥ ४१ ॥
 प्रत्तानामितरेकुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषां ॥ ४३ ॥
 प्रोषितश्चेत्प्रेयाञ्छूवणप्रभृतिकृतोदकाः कालशेषमा-
 सीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४५ ॥
 अथकामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभा-
 गिनेयानां ॥ ४६ ॥ प्रत्तानांच ॥ ४७ ॥ एकाद-
 श्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा मार्तण्डसवत् ॥ ४८ ॥
 प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति ॥ ४९ ॥ पिंडकरणे-
 ष्वथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ ५० ॥
 निवर्त्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥
 न्यायस्तु न चतुर्थः पिंडो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अह-
 रहरन्नमस्मै ब्राह्मणस्योदकुंभं च दद्यात् ॥ ५४ ॥
 पिंडमप्येके निष्कृण्ति ॥ ५५ ॥ १० ॥

॥ अथोदककर्म ॥ अथ पुरुषसंस्कारकर्म क्रमप्राप्तं उदक-
 कर्म उदकेन जलेन कर्म क्रिया अंजलिदानमित्यर्थः व्याख्यास्थते
 इति सूत्रशेषः उपलक्षणमेतत् येन आशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यते
 । अद्विवर्षे प्रेते । मातापित्रोराशौचर्ष-शौचमेवेतरेषामेकरात्रं
 त्रिरात्रं वा द्वे वर्षे वयोधस्यसद्विवर्षः न द्विवर्षः तस्मिन् प्रेते
 अकर्षेण इतो गतः प्रेतो भूतः तस्मिन्निमित्ते माताचपिता च पितरौ
 तयोः मातापित्रोः आशौचं अशुद्धिः वर्णाश्रमविहितः कर्मानुष्ठानसं-
 कोचावस्था इतरेषां मातापितृम्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः कियंतं
 कालं एकरात्रं एकमहोरात्रं वा अथवा त्रिरात्रं अयं विकल्पः प्रेतस्य
 अकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्य
 मतं स्मृत्यंतरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् आदंतजननात्सद्यः-
 स्वादिना यच्च पुंसउपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयो-
 वस्थाविशेषेण सद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तं तत्सवर्णं वर्णं
 साधारणं विशेषावगमस्याशक्यत्वात् शरीरमदग्ध्वा निस्सर्नन्ति
 ऊनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपं अदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्वा निस्स-
 र्जन्ति गच्छन्ति अलिपन्ति अंतःभूतके चेदौत्पानादाशौचं सूतकवत्
 चेद्यदि अंतर्मध्ये सूतके जनननिमित्ताऽशौचं उत्पानात् उत्थानं
 सूतकांतं यावत् आशौचं जवनाशौचांतरमापद्यति तदा सूतकवत्
 एवं मरणाशौचमध्ये यदा मरणाशौचमापद्यति तदाऽपि पूर्वशेषेणैव
 उत्तरस्य शुद्धिः एतच्च सर्पिडविषयोमातापित्रोस्तु विशेषः मातरि
 पूर्वमृताया आशौचमध्ये पिता त्रियेत तदा पितृमरणनिमित्तशौ-
 चांतोऽशुद्धिः यदा पुनः पितरि मृते तदा पलिप्यन्ते द्वादशप्रहरति
 शुद्धिः किंच यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शाने
 वा रात्रिमात्रावशिष्टे शानांतरमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शाने
 वा रात्रिमात्रावशिष्टे शानांतरमापद्यते तदा द्वाहमधिकं वर्तते

यदि पुनर्याभमात्रावशिष्टे सूतके शाने वा सूतकं शावं सजातीयं वा पतति तदा त्र्यहमधिकं वर्त्तते तथा च स्मृतिः “भातयत्रे प्रमीतायाम-शुद्धौ त्रियते पिता । न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच्च पक्षिणी ॥ रात्रिशेषेद्व्यहच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरुपहात् ” । इति अन्ये तु इदं सूत्रं अन्यथा व्याचक्षते अंतःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमा-पद्यते तदा आकुल्यानात् आशौचं अशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः अन्ये बालमरणनिमित्ताशौचस्याकालीनत्वे बहुकालीन-जनननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात् यतः समानजातियस्य समान-कालीनस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अंतरापतितस्य वा शोधकत्वं नात्रोदककर्म अत्र उनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकांजलिदानं न भवति द्विवर्षमभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेनृगच्छेयुर्यममाथां गार्यतोयम-सूक्तं जपंत इत्येके द्विवर्षे वयोयस्य सद्द्विवर्षः तत्प्रभृतिः तदा-दिर्यः प्रेतः तं आश्मशानात् श्मशानावधि सर्वे सपिंडा अनुगच्छेयुः श्मशाननयनविधानादाह उपलक्ष्यते श्मशानशब्देन हि प्रेतदाह-भूमिरुच्यते तस्मादाहमपि कुर्युः दाहसंनियोगशिष्टं उदकं च दद्याः एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृषिगीतं साम गायंतः पठंतः तथा यमसूक्तं यमदैवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं अपंतोऽनुगच्छेयुरित्याहुः युष्मपेतोभूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरो-दकांतस्य गमनात् यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् एषोक्त-संस्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च यंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु एषकसंस्काराभ्यानात् तदा भूमिजोषणादिकर्म समं तुल्यं केन आहि-ताग्नेः कर्मणा यथा आहिताग्नेः औपासनिकस्य किं पर्यंतं वा उदकं तस्य उदकसमीपस्य गमनात् एतदुक्तं भवति यद्युपनीतः प्रेतोभवति तदा यथाहिताग्नेर्भूमिजोषणादि उदकांजलिदानपर्यंतं कर्म तथैव कुर्यात् शालाभिना दहतेनमाहितवेत् चेद्यदि असौ

प्रेतः आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदा एनं प्रेतं शालाभिना
 औपासनेन हन्ति पुत्रादयः तूष्णीं ग्रामाभिनेतरं तूष्णीं मंत्रवर्जं
 ग्रामोभिना लौकिकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानं दहन्तीत्यनुषंगः
 संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरनुदकं करिष्यामहइति संयुक्तं केनचित्
 यौनेन संबंधेन संबधोमैथुनः एकदेशलक्षणया मैथुनशब्दाच्चायाभा-
 र्वायाः प्राता स्यादइत्यर्थः तं वा उदकं जलं याचेरन् प्रार्थयेरन्
 उदकं करिष्यामहइत्यनेन मंत्रेण कुरुष्व मा चैवं पुनरिषशतवर्षे
 प्रेते एवं घृष्टः संयुक्तः शालोवा प्रतिब्रूयात् किं कुरुष्व क अशतवर्षे
 प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाकं मृते सति कुरुष्वमेवेतरस्मिन् इतरः शतवर्षप्र-
 कृतिः तस्मिन् मृते कुरुष्वइत्येव तावदेवं प्रतिब्रूयात् न सा चैवं पुनरिति
 सति प्राचीनावीतिनोऽप्यवपनोद्यतामात्पुरुषमाहशमस्र्वा ज्ञातयः सर्पिडाः
 समानोदकाश्च सर्वे एव अपोभ्यवपन्ति स्नानार्थं नद्यादेर्जलं प्रविशन्ति किं
 यावत् आसप्तमात्पुरुषात् सप्तमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः सर्पिडाः
 दशमाद्वा पुरुषात् आदशमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः समानोदकाश्च
 तावंतइत्यर्थः समानग्रामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुः समाने एकस्मिन्
 ग्रामे वासः समानग्रामवासः अवस्थानं ग्रामवासइति तस्मिन् सति
 यावत् यदवधि संबंधः सर्पिड्यं समानोदकत्वं सगोत्रत्वं वा अनुस्मरेयुः
 अस्मिन्पुरुषे वयं संबध्यामहे इति जानीयुः तावंतः अपोभ्यवपन्ति
 एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिक्षयापनोद्यपनः शो-
 शुचदधमिति दक्षिणमुखानि भज्जन्ति कथमित्याह एकं परिधा-
 नीष्वमेव येषां ते एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः कृतावसथ्याः प्राचीना-
 धीतं विद्यते येषां ते प्राचीनावीतिनः सव्यस्य वामस्य पाणेः अग्नी-
 मिक्षया उपकनिष्ठिकया उदकमपनोद्य अपनः शोशुचदधामीत्ये-
 तन्मता मंत्रेणापसार्य दक्षिणमुखानि भज्जन्ति युष्मत्सकृत्स्नान्ति प्रेता-
 न्निवृत्तं सकृत्सर्पिचंसंजलिमासावेत्तये उदकमिति प्रेताय उदका-

जलिं सकृत्प्रसिंचन्ति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपन्ति कथं असौ प्रेतएतस्ते
उदकं इत्यनेन मंत्रप्रयोगेण उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाङ्ग
लवत्पुपविष्टास्तत्रैव तानपवदेयुः उत्तीर्णान्जलाद्वह्निर्निर्गतान् शुचौ
देशे मूत्रपुरीषमस्मतुषांगारास्थ्याद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे पुनः
कीदृशे शाङ्गलवति शाङ्गलं हरिततृणं तदस्मिन्नस्तीति शाङ्गलवान्
तस्मिन् शाङ्गलवति उपविष्टान् आसीनान् अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः
एतान् प्रेतपुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतस्य गुणानुकथनेन इतिहासपुरा-
णादिविचित्रकथाभिः संसारासारताल्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः
अनपेक्षमाणाग्राममायांति रीतिभूताः कनिष्ठपूर्वाः अनपेक्षमाणाः
पश्चादनवलोकयन्तः रीतिभूताः श्रेणीभूताः पंक्तीभूताः कनिष्ठपूर्वाः क-
निष्ठोलधीयान् पूर्वः अग्रिमोक्षेषां ते कनिष्ठपूर्वाः स्वस्वकनिष्ठानुसारि-
ण इत्यर्थः ग्रामं आयांति आगच्छन्ति निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि
विदश्याचम्बोदकमाग्निं गौरसर्वेषांस्तैलमाचम्याश्मानमाक्रम्य
प्रविशन्ति निवेशनस्य गृह्यपतिविहितगृहस्य द्वारे पिमुचदस्य
निबस्य पत्राणि छदनानि विदश्य दंतैरवखंड्य आचम्य स्मार्त्त-
माचमनं विधाय उदकं जलं अग्निं द्वारिषृतं तथा गोमयमाह्नं
सर्वेषां गौरान् तिलतैलसंभवं एतानि प्रत्येकमालम्ब्य स्पृष्ट्वा अश्मानं
प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालम्ब्य प्रविशन्ति गृहं त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽपि
शायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न कुर्वीरन् त्रीण्यहोरात्राणि याव-
द्ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसंगाः अधः खट्वाव्यतिरेकेण शेरतहत्येवं
शीलाः अधःशायिनः किंचन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं न
कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैर्न कारयेयुः अंतर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः क्रीत्वा
लब्ध्वा वा दिवाभयभ्रातुरमांसं भेताय पिंडं दत्त्वाऽवनेजनदान-
प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं क्रीत्वा मूल्यान गृहीत्वा लब्ध्वा वा अन्यतः
प्राप्य दिवा दिवसे न रात्रौ अश्रीयुः भुञ्जीरन् अमांसं मांसवर्जं किं कृत्वा

प्रेताय पिंडं अवयवपूरकं दत्त्वा कथं नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा केषु
 अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं दानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदा-
 नप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमयं मृन्मयेतार्ठ-रात्रिक्षीरोदकेवि-
 हायसि निदध्युः प्रेताऽत्र स्नाहीति मृन्मये शरावादी पात्रे कृत्वा तां
 वस्मिन् दिने प्रेताऽभूतस्संबन्धिनं रात्रिक्षीरं च उदकं च रात्रिक्षी-
 रोदके दुग्धपानीये पात्रैकसामार्थ्यादेकीकृते विहायसि आका-
 शे निदध्युः स्थापयेयुः प्रेतात्रस्नाहीत्यनेन मंत्रेण विज्ञानेश्वराचार्यस्तु
 द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्द्वयोः पात्रयोः भेदेन निधानं मन्यते मंत्रं चोहति
 प्रेतात्र स्नाहि पिबस्वेदमिति त्रिरात्रशावमाशौचं दशरात्रमित्येके एवं
 प्रेतस्य पुत्रादीनां मरणदिनकृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह त्रि-
 रात्रं त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया
 तेन संततं आशौचं अशुचित्वं एके आचार्याः मन्वादयः उपनयनप्रभृति
 दशाहे मन्यन्ते दशाहं दशाहोरात्राणि अत्र प्रकरणे अहः शब्दो-
 रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षकः एके त्रिरात्रं एके दशरात्रं तच्च
 व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायपेक्षया यथाह “एकाहान्छुष्यते विप्रो
 त्रिरात्रं वेदसंमन्वितः । त्र्यहोरात्रेण वेदस्तु निर्गुणोदशभिर्दिनैरिति ”
 इतदपि वृत्तिसंकोचं व्यवस्थापकं तद्यथा यदात्र्यहोऽश्वस्तनिकोषा
 स्वाध्यायाग्निसंपन्नोभवति तदा तस्य वृत्तिसंपादनाय सद्यः शौचं
 भवति यदा तु कुशूलकुंभीधान्यस्तु केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदा
 त्रिरात्रं यदा दशरात्रकुटुंबवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्योवृत्तस्य स्वाध्या-
 यश्च तदा दशरात्रं वृत्तिस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा
 दशरात्रं अथ वृत्तिसंकोचात् वृत्तिस्वाध्यायपेक्षयाऽयं आशौचका-
 लसंकोचः स वृत्तिसंपादनविषयएव न पुनः कर्मांतराधिकारसंशयन-
 स्तेन यस्याशौचिनः आपद्भवति तदपाकरणार्थं वृत्तस्वाध्याय-
 संपन्नस्य च आशौचसंकोचोनेतरेषां जनानां शौचेष्वेवं न स्वाध्या-

यमधीयीरन् स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः
 येषां यावदाशौचं नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं नित्यान्यावश्य-
 कानि संध्यावन्दनादीनि निवर्त्तेरन् अनधिकारा न प्रवर्त्तते कथं
 वैतानवर्जं वितानोगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यं
 अग्निहोत्रादि कर्म तद्वैतानं तद्वर्जयित्वान्यन्निवर्त्ततइत्यर्थः शालाग्नावेके
 अन्यष्टानि कुर्युः शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शालाग्नौ साध्यानि
 सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्येके
 आचार्याः मन्यन्ते तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्यात् किंत्वन्ये न कारयेयुः
 शुद्धकारपक्षे न कुर्यान्न च कारयेत् यथाह कात्यायनः “सूतके सूतके
 चैव स्मार्त्तं कर्म निवर्त्तते । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्”
 ‘वैतानिकं स्वयं कुर्यात्तच्छागोन प्रशस्यते’ तथा “स्मार्त्तकर्मपरि-
 त्यागोराहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिम-
 वाभुयात्” इति स्मरणात् राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतकावचनात्
 यावद्वाहुदर्शनं तावद्वाहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवार्चनमपहो-
 मदानं कुर्यात् प्रेतस्पर्शिनोग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् प्रेत-
 स्पर्शोविद्यते येषां ते प्रेतस्पर्शिनः सपिंडाः ग्रामं न प्रविशेयुः
 नागच्छेयुः किं यावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्र-
 दर्शनं तस्मात् आववेषे रात्रौ चेदादिसस्य चेद्यदि रात्रौ दिशि
 प्रेतस्पर्शः तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषंगः
 प्रवेशनादि समानमितरैः प्रवेशनमादौ यस्य निवपत्रादिदंशनस्य
 तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसपिंडैः समानं तुल्यं असपिंडानामयं निधमः
 प्रणाधामः एव ब्राह्मणस्य आशौचमभिधाय असपिंडानां ॥ “प्रवेशना-
 दिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसं-
 यमात्” इतियाज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतां विकल्पः संयमः प्राणाधामः एवं
 ब्राह्मणस्य आशौचमभिधायाधुना इतरवर्णानामाशौचकालनिर्णयार्थमाह

पक्षं द्वौ वा ऽशौचं पक्षं पंचदशाहोरात्राणि वैश्यस्थाशौचं भवति
 द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरात्राणि शूद्रस्य वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि
 क्षत्रियस्य तथा च स्मृत्यंतरे ॥ शूद्रस्य वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि
 क्षत्रियस्य तथा च स्मृत्यंतरे ॥ शुष्येद्विंशदशाहेन द्वादशाहेन
 भूमिषः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रोमासेन शुष्यतीति ॥ ति आचार्ये
 चैवं आचार्ये उमनयनपूर्वकं वेदाध्यापके च इदं उदकदानादि
 कर्त्तव्यं मातामहयोश्च च शब्ददिवमेवेति द्विवचनं मातामहपेक्षया
 मातामही च मातामहश्च मातामही तयोः स्त्रीणांचाप्रत्तानां अप्र-
 त्तानामपरिणीतानां च स्त्रीणां च कन्यानां चकारात् एषैव निखन-
 नदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्त्तव्यता आशौचेपि विशेषोऽप्यहकारम-
 ते नास्त्यभिधानात् स्मृत्यंतरे तु पुनर्दृश्यते अहस्तदत्तकन्यास्त्विति
 एतच्चूडाकरणानंतरं दानात्प्राकृतः ॥ स्त्रीणां चूडात्तथादानात्सं-
 स्कारादप्यधः क्रमात् ॥ सद्यः शौचमथैकाहस्त्रयहः स्यात्पितृबंधुषु ॥
 इतिस्मृतेः तस्मादपरिणीतानां स्त्रीणांचूडाकरणात्प्राक्सद्यः शौचं चूडा-
 करणात् उपरि दानात् प्राक् एकाहं ततः उपरि विवाहात्प्राक्
 व्यवहमिति निर्णयः प्रत्तानामितरे कुर्युः ताश्च तेषां प्रत्तानां परि-
 णीतानां स्त्रीणां इतरे यत्रादयोदाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः ताश्च
 प्रत्ताः स्त्रियस्तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः
 पित्रादीनां अत्र विशेषः “ दत्ता नारी पितुर्गेहं सूयते स्त्रियतेऽपि वा ।
 तद्वंधुवर्गस्त्वेकेन शुष्यते जनकस्त्रिभिः ॥ रितिवचनात् प्रत्तानामपि
 पितृबंधूनां च आशौचापत्तिमात्रं प्रोषितश्चेत्प्रेयांश्छवणप्रभृतिकृतो
 दकाः कालविशेषमासीरन् प्रोषितः प्रवासं गतः चेद्यदि प्रेयान् स्त्रि-
 यते तदा पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतं दत्तं स्नानपूर्वकमु-
 क्तविधिना उदकं यैः तेकृतोदकाः कालशेषमासीरन् आशौचसमयशे-
 षमासीरन् आशौचधर्मेण कर्त्तव्यमित्यर्थः अतीतभेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा

चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः प्रोषितमरणे च श्रुते तदा एकरात्रमाशौचं
त्रिरात्रं वा चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः प्रोषितमरणे च श्रुते तदा एक-
रात्रमाशौचम् वा अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि स्पृत्यंतराद्विशेषो
ऽवगन्तव्यः कथं "भासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासंपक्षिणीभवेत् । अहस्तु
नवमादूर्वाक् सद्यः शौचमतः परं ॥ तथा । पितरौ यन्मृतौ स्यातां
दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति"
अथ कामोदकानृत्विक्श्वशुरसंबन्धि मातुलभागिनेयानां प्रचा-
नां च अथ नियमेन कृत्यमभिधाय अधुना कामतः कृत्यमाह-
कामोदकानि कामेन इच्छया उदकानि उदकदानानि भवन्ति केषां
ऋत्विक् याजकः श्वशुरौ भार्याया मातापितरौ सखा मित्रं संबन्धिनः
वैवाह्या मातुला मातृभ्रातरः भागिनेयाः भगिनीपुत्राः एतेषां
प्रत्तानां उदानां दुहितृभगिन्यादीनां पंच स्त्रीणां इच्छया उदकदानं
अतोऽदाने प्रत्यवायो नास्ति एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा श्राद्धविधिना मांसवत् ससिन सहितं पायसौदनादि श्ले-
ष्माचार्याः प्रेतमुद्दिश्य नामापि ध्वंति शाखापशुविधानेन तन्मसिन
श्राद्धं कुर्वन्ति तच्छ्राद्धमग्रे वक्ष्यति तद्यंतरे नार्धं कारयेत् नवेति
पिंडकरणे प्रथमः आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृति पिंडदानमित्यर्थः
चेद्यदि सप्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन सामिना पुत्रेण पुत्रीभवति
अयमर्थः साम्रेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियेत तदा पिंडपितृयज्ञानुष्ठाना-
नुरोधेन द्वादशेहनि सपिंडीकरणं विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति
पिंडपितृयज्ञे पिंडदानं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं च तत्प्रभृतिपार्वणमेव
श्राद्धं भवतीति एकोद्दिष्टं तु निरभिविषयं निवर्त्तेत चतुर्थः सपिंडेन
कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडादिदानं चतुर्थः पिंडो निवर्त्तेत पिंडा-
दिस्त्रिषु इति श्रुतेः त्रिषु पिंडः प्रवर्त्तेत इति स्मृतेश्च संवत्सरं
पृथगेके एके आचार्याः साम्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथक्

एकस्यैव पितुः पिंडदानमिति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मरणात्
 न च असपिंडीकृतस्य इतरैः सहदानं युज्यते सपिंडीकरणमिति
 शब्दः सह पूर्वज्ञैः समं पिंडीकरणं एकीकरणं मेलनमिति यावत्
 इति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः तेन संवत्सरं यावत् असपिंडीकृतस्य पितुः
 प्रेतस्य पृथक्दानमिच्छंत्येके तथा सति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति
 स्मृतेरनुग्रहः कृतोभवति एवं प्राप्तञ्ज्यते न्यायस्तु तुशब्देन पूर्वपक्ष-
 व्यावृत्तिः नैतदेवं स्मृत्यनुग्रहन्यायेन इदं परिकल्प्यते कुतः श्रुतिवि-
 रोधात् कासौ श्रुतिः न चतुर्थः पिंडोभवतीति श्रुतिः कथं श्रुतिवि-
 रोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्रेः पृथक् पृथक् क्रियमाणे चतुर्णा-
 मपि निर्वपणेधिकारोभवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पार्वणं च
 ब्राह्मणमिति भवति श्रुतिविरोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्रेः सपि-
 ङ्डीकरणादूर्ध्वं एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं न भवति सपिंडीकरणं तु द्वादशा-
 हएव नियतं अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिंडीकरणकालेषु
 कृतस्य सपिंडनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रति संवत्सरं एकोद्दिष्टमेव
 अहरहरभ्रमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् अहरहः प्रतिदिनं अस्मै
 प्रेतापोदिश्य ब्राह्मणाय संज्ञदानभूताय अन्नं भोजनपर्याप्तं उदकुंभं
 च जलपूर्णं च घटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् पिंडमप्येके
 निर्गृणंति एके आचार्याः अहरहः पिंडनिर्वपणमपीच्छंति तच्चानधिकृ-
 त्याग्निरग्निविषयं अधिकृतस्य हि साग्रेः पार्वणमेव भवति नैकः पिंडः
 न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुंभदानं संवत्सरसपिंडीकरणपक्षेऽप्येव प्रागपि
 संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्येत इत्यादि स्मृतिविहितकालान्तरे
 सपिंडीकरणेऽपि तदूर्ध्वं संवत्सरं द्विजइति तस्मात्साग्निना निरग्निना
 च पुत्रेणाहरहज्ज्ञोदकुंभदानं कर्त्तव्यं पक्षे यत्पिंडदानं तस्मिन्नेव
 इतरस्य त्रिभ्यः पिंडदानं प्रसज्येत एकपिंडनिर्वपणनिषेधात् तर्हि
 त्रिभ्योऽपि ददातु न प्रेतस्य हि तत् स्मर्यते “मृतेहनि तु कर्त्तव्यं

प्रतिमासं तु वत्सरं । प्रतिसंवत्सरं वैव माद्यमेकादशे हनी” त्येतदेको-
 द्विष्टं साग्नेः सर्पिडीकरणात् प्राक् उर्ध्वं ■ पार्वणमेव यथाह मनुः “अ-
 सर्पिडक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं
 तु निर्वपेत् । तथा । सहापिंडक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवा-
 दृताकार्यं पिंडनिर्वपणं सुतैरिति स्मृत्यंतरं च यः सर्पिडीकृतं प्रेतं पृथक्
 पिंडेन योजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पिण्डहाचोपजायते” इति एतच्च
 औरसक्षेत्रजसाम्निपुत्रविषयं यतः स्मरन्ति ॥ औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ
 विधिना पार्वणेन तु । दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दशे ॥ ति
 अत्राशौचप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्तआशौचापवादोलिख्यते ॥ “ऋत्विजां
 दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां ॥ सत्रव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां
 तथा ॥ कारवः शिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैव च ॥ राजानोराजभृत्या-
 श्र सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता ॥ इति एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव कुतः ।
 आरब्धे सूतकं नास्ति अनारब्धे तु सूतकं इति वचनात् आरंभश्चैवं
 “आरंभोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः ॥ नांदीश्राद्धं विवाहादौश्राद्धे
 पाकपरिक्रिये ॥ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र ऊनद्विवा-
 र्णिकं प्रेतं अरण्यं नीत्वा भूमौ निखनेत् द्विवर्षप्रभृति उपनयनादवीक्
 प्रेतं श्मशानं नीयमानं एव सर्पिडाः यथा ज्येष्ठाः पुरःसरं पंक्तिभूताः
 अनुगच्छन्ति पक्षे यमगाथां गायंतोयमसूक्तं च जपंतः ततस्तत्र तं
 प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकां-
 जलिच दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः उपनयनादूर्ध्वं
 भूमिजोषणादिरहितं उदकांतगमनपर्यंतं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव
 यथासंभवं भवति अत्र औपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा
 स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणशिरसं दर्भवत्यां भूमौ निवेश
 येत् पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशंकाग्निहोत्रिणः ॥ हुत्वाऽवशिष्टाः
 पक्षेस्मिन् जुहुयात्सकलाहुतीः । दर्शं तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्राद्धं

हिरण्यं मूल्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं धृतेना-
भ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सुवस्त्रमुपवीतिनं चंदनोसितसर्वांगं पुष्पमाला-
विभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररन्ध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यं सकलं वस्त्रे-
णाच्छाद्य पुत्रादयोनिर्हरेयुः एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे
यदा तु गंगादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तत्र तत्रैवेदं स्नपना-
दिहिरण्यशकलनिधानांतं कर्म कुर्यात् निर्हरणपक्षे आमवात्रे संतापग्नि-
भादायाग्नियुरःसरं प्रेतं यमगाथां यमसूक्तं वा जपंतः पुत्रादयःश्मशानं
नयन्ति तत्राधिकारी पुत्रादिराहृत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं
दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोभास्तीर्थतत्रोत्तानं
दक्षिणशिरसमेतं निपात्य दक्षिणनासारन्ध्रे आज्यपूर्णं स्त्रवं निधाय
पौन्यक्षीरप्रसारणं प्राग्ग्रीवमुत्तरां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ
मुसलसहितमुलूखलं न्युञ्जन्मूर्धोरंतराले तत्रैवं चात्रप्रोक्षणीं च अरुदन्
भयरहितोनिदध्यात् अपसव्येन वाग्यतोदक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य
सव्यं जान्वाऽऽच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयच्चा
स्वाहांतथा दक्षिणतः शनैरग्निं दद्यात् अनावसधिकं तु एवमेव ग्रामा-
ग्निना अमेत्रकं दहति ततोदाहांते नद्याशुदकसमीपं गत्वा समीपस्थयो-
निसंबन्धं श्यालकं वा उदकं करिष्यामह इत्यनेन मंत्रेण उदकं याचेरसु
सर्पिडादयः एवं याचिते यदि शतवर्षादूर्वाक् प्रेतोभवति तदा कुरुध्वं
मा चैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात् अथ शतवर्षादूर्ध्वं प्रेतोभवति
तदा कुरुध्वमित्येतावदेव ततः सप्तपुरुषसंबन्धिनः सर्पिडाः दशपु-
रुषसंबन्धाः समानोदकाश्चैकग्रामवासे यावत्सृतेः संप्रविशन्ति एकवत्त्वाः।
प्राचीनावीतिनः सव्यहस्तस्यानामिकायांगुल्या उदकमपनोद्यापनः शोशु-
चदधमित्येतावता मंत्रेण दक्षिणमुखं तूष्णीं निमज्जन्ति ततः प्रेतमुद्दि-
श्यामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैतत्ते उदकमुच्चार्यैकैकमंजलिं सकृत् भूमौ
प्रक्षिपन्ति तत उदकादुत्तीर्णं शुची देशे शाङ्खलवत्युपविष्टान् सर्पिडांश्च

अन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयं-
तोपवदेयुः तथा हि ॥ कृतोदकात्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थिताम् ॥
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासपुराणकैः ॥ मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे
सारमार्गणं । करोति यः ससंमूहोजलबुद्धुदसन्निभे ॥ पंचधा संभृतः का-
यो यदि पंचत्वमागतः कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र कापरिवेदना ॥ गंत्री
वस्तुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ॥ केन प्ररुयः कथं नाशं मर्त्यलो-
को न यास्यति ॥ श्लेष्माश्रुवाधवैर्मुक्तं प्रेतोभुंक्ते यतोऽवशः । अतो न
रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः त्वशक्तिः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुः एवं
बालपुरः सराः । विदश्य निबपत्राणि नियताद्धारि वेश्मनः ॥ मा शोकं
कुरुतानित्ये सर्वस्मिन्प्राणधारिणि ॥ धर्मं कुरुत यत्नेन योवः सद्गति-
मेप्स्यति ॥ विष्णुः । यदुदगयनं तदहः दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरोद्ग्रहो-
रात्रं तन्निशता मासोद्वादश मासा वर्षे द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि क-
लियुगं द्विगुणानि द्वापरं त्रिगुणानि त्रेतायुगं चतुर्गुणानि कृतयुगं द्वाद-
शसहस्राणि दिव्यानि चतुर्गुगसहस्रं तु कल्पः स च पितामहस्याह-
स्तावतीचास्यरात्रिरेवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्ठस्यै-
व ब्रह्मणो वर्षशतमायुरेवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषोदिवसस्त-
स्यति महाकल्पस्तावत्येव चास्य निशा पुरुषाणामहोरात्राणामतीतानां
संख्यैव नास्ति च भविष्याणामनाद्यंतत्वात्कालस्य “एवमस्मिन्निरालंबे
काले सततयायिनि । न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भुवा” मं-
गायाः सिकताक्षरा तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न
व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश विनश्यति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ बहूनींद्रसहस्राणि दैत्येन्द्रभियु-
तानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणां तु का कथा ॥ राजर्षयश्च
बहवः सर्वे समुदिताग्रजैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निघनं गताः ॥
ये समर्थाजगज्जाणाः मृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो-

हि बलवत्तरः ॥ आक्रम्य सर्वे कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्यो-
 दनोर्जंतु स्तत्र का परिवेदना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्ममृतस्य
 च । अर्थे दुःपरिहार्येऽस्मिन्नास्ति शोकसहायता ॥ शोचंतो नोपकुर्वति
 मृतस्येह जनायतः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥
 सुकृतं दुष्कृतं यस्य सहायौ यस्य गच्छतः ॥ बांधवैस्तस्य किं कार्यं
 शोचद्भिरथवा तथा ॥ बांधवैर्नाम शोचद्भिः स्थितिं प्रेतोन विंदति ।
 अस्वस्थपतितान्येव पिंडतोयप्रदायिनः ॥ अर्वाक्सर्पिण्डीकरणात् प्रेतो-
 भवति वै मृतः । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छति ॥ देवतायतन-
 स्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रैति श्राद्धं दत्तं स्वबांधवैः
 ॥ प्रेतश्च श्राद्धकर्तुंश्च घृण्यक् श्राद्धे कृते ध्रुवं । तस्माच्छ्राद्धं सदा
 कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकं ॥ एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य
 बंधुभिः । नोपकुर्यान्नरः शोचन् प्रेतस्यात्मनएव च ॥ दृष्ट्वा लोकमनानंदं
 म्रियमाणांश्च बांधवान् ॥ धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ॥
 मृतोपि बांधवः शक्तो नानुगंतुं मृतं नरः ॥ जायावर्जं हि सर्वस्वं याम्यः
 पंथाश्च बिभ्यते । धर्मएकोनयात्येनं यत्र कचन गामिनं । तत्रासारे
 त्रिलोकेऽस्मिन् धर्मे कुरुते माचिरं ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे वा
 पराह्निकं । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतं ॥ क्षेत्रापणस्य-
 हासक्तं अन्यत्र गतमानसं । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ न
 कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियोवा न विद्यते ॥ आयुष्ये कर्मणि क्षीणे
 प्रसह्य हरते जनं ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशाग्ने-
 णापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मंत्राश्च न होमान-
 पुनर्जपाः । त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवं ॥ यथा धेनुसहस्रेषु
 वत्सो विंदति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुविंदति ॥ आगामिनमनर्थं
 हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिवेदना ॥ भारते
 यस्मा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां

तद्वद् भूतसमागमः रामायणे शोचमानास्तु सस्नेहाबाधवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा
 परमधार्मिकः । भूरिद्युन्नोगतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥ सपुनर्वधु-
 र्गस्थ शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गा-
 न्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभोः । शपे
 त्वां मन्युनाविष्टः तस्मादुत्तिष्ठ भाशुच ॥ ततः पश्चादनवलोकयंतः
 कमिष्ठानग्रतः कृत्वा पंक्तीभूताग्राममायांत्थागम्य च गृहद्वारे स्थित्वा
 निबपत्राणि दंतैरवखं व्याचम्योदकमभिगोमयगौरसर्षपांस्तैलमित्यनुक-
 मेणालभ्य पादेनाश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति ततः प्रभृति त्रिरात्रं
 यावत् ज्ञानिनां यमनियमाउच्यते ब्रह्मचर्यमधः शयनं लौकिकक-
 र्माकरणमन्येषां कुरु इत्यप्रेरणं कृत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मां-
 सवर्जं एते च नियमाः ज्ञातीनां पुत्रादीनां पुनर्याषदाशौचं अधमस्तेषां
 मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः दशरात्रं यावत् प्रत्यहमेकैकमव-
 यवपूरकं पिंडं प्रेताय दद्यात् आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिंडात्
 दिस्नानि विभज्य दद्यात् कथं अमुकगोत्रं अमुकशर्मन् प्रेतं अवेने-
 निक्ष्व ततोदर्भानास्तीर्थं अमुकगोत्रं अमुकशर्मन् प्रेतैषते शिरःपूरकः
 पिंडोमयादीयतइति पिंडं दत्वा पूर्ववत्पुनरवनेजनं दत्वा ततोमुलेपनं
 पुष्पधूपदीपशीतलतोयऊर्णातंतुदानं पिंडे स्मृत्यंतरोक्तमपि कुर्यात् अथ
 यस्मिन्नहोरात्रे स म्रियते तस्यां रात्रौ मृन्मये क्षीरोदके कृत्वा य-
 ष्ठादिकमवलंब्याकाशे धारयेत्प्रेतात्र स्नाहि पितृ क्षीरमित्यनेन
 मंत्रेण ततोद्वितीयादिषु नवसु दिनेषु प्रत्यहं अनेनैव विधिना एकैकं
 पिंडमवयवपूरकं दद्यात् ब्राह्मणः क्षत्रियश्च नवमेऽहानि नवमं पिंडं दत्वा
 दशमं द्वादशैहनि दद्यात् वैश्यश्चेत्पञ्चदशाऽहनि शूद्रश्च त्रिंशत्तमे तथैव
 एकैकमंजलिं एकैकं वर्द्धयेत्तत्र वाक्यं अमुकसगोत्रं अमुकशर्मन् अमु-
 कमेतएषते तिलतोयांजलिर्मयादत्तं तवोपतिष्ठतां अमुकगोत्रं प्रेतएतत्ते

तिलतोयांजलिर्मयादत्तः तवोपतिष्ठतां अमुकगोत्रं प्रेत एतत्तेतिलतोय-
पात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठतां सद्यः शौचपक्षे तु एकस्मिन्नेव दिने क्रमेण
रुशपूरकात् तथा पंच पचाशत्तोयांजलीन् पंचपंचाशत्तोयपात्राणि
ज्यहाशौचे पुनः प्रथमदिने श्रीन् पिंडान् षडंजलीन् षट् पात्राणि
च दद्यात् द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् रिक्तानामेतानां निर्हरणादिकं
न कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः “आदिष्टीनोदकं कुर्याद्भूतस्य तु
समापनात् । समाप्तेनोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ तथा आचार्य
पित्रुपाध्यायान्निष्ठस्यापि व्रती शकटाक्षं न च तैः सह संविशेत्
इति यदि मोहात्करोति तदा व्रतात्तुच्यवते पुनरुपनयनेन शुद्धयति
तथाऽस्थिसंचयनं ब्राह्मणस्य चतुर्येऽहनि पंचमेहनि क्षत्रियस्य नवमे
चैत्यस्य एकादशे शूद्रस्य त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽहनि सर्वेषां सद्यः शौचे तु
चाहानंतरमेव तत्रास्थिसंचयननिमित्तं एकोदिष्टं विधाय पुष्पवृ-
पनैवेद्यानि संभृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति अर्घादिपूजां
कुर्यात् श्मशाने ततः नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानं
तत्र मंत्रः देवायस्मिन् देव्याः स्युर्भवंतः सनातनाः ‘तस्मात्सकाशा-
द्वितीयुर्बलिमष्टांगमक्षयं’ एवं बलिं कृत्वा विसर्जेयेत् ततोऽपसव्यं
पलाशवृतेनास्थीनि परिवृत्तंगुष्ठकनिष्ठाभ्यां आदाय पलाशपुटेधारयति
तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति ततोऽवृतेनाक्तसर्वोपश्रीमिश्राभ्य-
स्थीनि दक्षिणपूर्वाय तान् यवाकारान् कर्षून् खात्वा तत्र कुशाना-
स्तीर्य हरिद्रया पीतवस्त्रखंडं निषात्यैतद्दृश्यमाणमंत्रेण निक्षिपेत् ॐ
अथा मानसा आर्त्तेन ब्राह्मणाः त्रय्या विद्यया षष्ठिव्यामपार्थ-रसेन
निषिन्नाम्यसा इति मंत्रेण असौ स्थाने प्रेतनामादेशः ततः कुम्भे
निधाय तूष्णीं तं कुम्भं अरण्यवृक्षमूले वा भूमौ खात्वा धारयेत् भस्म
जित्वास्थितं सर्वमेव तोये निक्षिपेत् चित्ताभूमिं गोमयेन विलिप्य तत्र
तस्मै पूर्वोक्तबलिमंत्रेण बलिं दद्यात् तं च बलिं क्षीरेणाभ्यज्य

देवताविसर्जयेत् चिताभूमिं छादनार्थं तत्र वृक्षं पदकं वा कारयेत्
सभाविश्राभार्थं काष्ठपाषाणविन्यासविशेषः पदकः कट्टहरः इतिका-
न्यकुब्जे प्रसिद्धः लोकाधारादेवं कुटीं वा ततः कदाचिदस्थिकुम्भं
उत्पाद्यादाय तीर्थं गच्छेत् “अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयन्ति
गंगामपि ये कदाचित् । सद्बांधवास्थीनि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि
फलप्रदानि” ॥ ततश्च गंगां गत्वा स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिक्ता हिर-
ण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य ततस्तु मूर्तिपडे पुटे निधाय दक्षिणां दिशं
पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् जलं प्रविश्य समे प्रीतइत्यभिधाय
गंगांभसि निक्षिप्य जलादुत्थाय सूर्यभवेक्ष्य विप्रमुखाय यथाशक्ति
दक्षिणां दद्यात् एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्रोः स्वर्गः स्यात् तथा चोक्तं
“विगाह्य गंगां समियाय तोयमीहास्थिराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिर-
ण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मूर्तिपडपुटे निधाय ॥ यस्यां दिशि
प्रेतगणोपगूढो विलोक्यंस्तां सलिले क्षिपंतं । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मश-
क्त्या सुदक्षिणां मुख्यद्विजाय दद्यात् ॥ एवंकृते प्रेतपुरःस्थितस्य
स्वर्गे गतिः स्याच्च महेंद्रतुल्या । क्षीणेषु पुण्येषु पतन्निविस्था नैवं
व्युदस्य च्यवनं द्युलोकात् ॥ यावदस्मिन्नुप्याणां गंगातोयेषु तिष्ठति
तावद्धर्मसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यमः । गंगातोये च यस्यास्थि
लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ गंगातोये
च यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । युगानां तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे
भवेद्गतिः ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकु-
लोत्थस्य नीत्वा चांद्रायणाच्छुचिः ” एतच्च द्रव्यादिलोभेन यतः न-
श्रेयोर्धिः अथ साप्रेः पत्नी यदि जीवत्तर्जका म्रियेत तदा केचिद्दे-
शाचारात् क्षौरं नाहुः अन्योविधिः सर्वोयुक्तो भवति भर्त्तरि मृते यदि
म्रियते तदा अरण्यंतरं संपाद्य ततो निर्मथ्येनाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत्
तदलाभे लौकिकाग्निना एवं पश्चान्मृतस्य पुंसोऽपि भवति अन्वारोहणे तु

अथमाहुतिः पात्रासादनं तु यजमानदेहे एव अथ यदि साग्नेः शनस्य
 दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्याघातेनाग्निनाशे ऊर्द्धदग्धदेहशेषं वृष्टौ शांतायां
 ऊर्द्धदग्धा रणी निर्मथ्य तदलाभे ऊर्द्धदग्धकाष्ठं निर्मथ्य तदलाभे अश्व-
 त्पादिविविक्ताष्टमथनोत्थेनाग्निना पुनर्देहेत् अथ प्रोषिते तु मृतेग्निहो-
 त्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्तविधिना त्रेतया पुनर्देहेत् अस्थनामप्यलाभे षष्ट-
 यधिकत्रिंशतमिति पलाशवृंतान्युचित्य कृष्णसारधर्मणि पुरुषाकारेण
 प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृंतानि धत्वारिंशता
 दशभिर्ग्रीवा त्रिंशता उरः विंशत्योदरं शतेन भुजद्वयं दशभिर्हस्तांगुलीः
 षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्रं शतेनोरुद्वयं त्रिंशता जानुनी जंघे च दशभिः
 पादांगुलीः परिकल्प्योर्णसूत्रेण सम्यग्बध्वा तेनैव मृगधर्मणा संवेष्ट्य
 ऊर्णासूत्रेणैव बध्वा यवपिष्टजलेन संप्रालिप्य मंत्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्देहेत्
 एवं पर्णशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनरगमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्या-
 र्थमिष्टिं कुर्यात् पर्णशरदाहानंतरं तु तदस्थनां लाभेऽऊर्द्धदग्धकाष्ठा-
 श्रिमुत्पाद्य तेनाग्निनास्थीनि पुनर्देहेत् निरग्नेस्तु नास्ति संस्कारः
 ऋतं साग्नेः दहनदिनात् निरग्नेर्मरणदिनादग्नना अथैषां भेतदेहानां
 रजस्वलादिस्पर्शो मृन्मये कुंभे पूर्णजले पंचगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं
 शवं तेनोदकेनाभिषिचते आपोहिष्टेत्यादिभि रक्षालैर्मैत्रैर्वाग्नेदेव्यादि-
 भिरर्गग्निस्तिसुभिरभिषिचेत् एवं सूतिकां रजस्वलां चापि एकादशै
 चतुर्थेवाऽहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पंचगव्येन प्रक्षाल्य वाससा
 संवेष्ट्य उक्तविधिना दहेदिति एवंप्रायश्चित्तायोद्दिश्य गोपश्चालंभौ
 मिहितस्तत्प्रसंगादन्येपि यावंतः अर्घपशवस्तत्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते

पशुश्वेदाह्लाव्यागामग्नेणाग्नीन्परीत्य पलाश-
 शास्वान्निहन्ति ॥ १ ॥ परीव्ययणोपाकरणानियो-
 जनप्रोक्षणान्यावृताकुर्याद्यच्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपद्म-

व्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच ॥ ३ ॥ वपोद्धरण
 चाभिधारयेद्देवतांचादिशत् ॥ ४ ॥ उपाकरणनियो
 जनप्रोक्षणेषु स्थालीपाके चैवं ॥ ५ ॥ वपाठ-हु-
 त्वावदानान्यवद्यति ॥ ३ ॥ सर्वाणि त्रीणि पंच
 वा ॥ ७ ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति
 ॥ ८ ॥ पश्चंगं दक्षिणा ॥ ९ ॥ यद्देवते तद्देवतं यजेत्तस्मै
 च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥
 नद्यंतरे नावं कारयेन्न वा ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

पशुश्चेदाल्पाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां नि-
 हंति चेद्वादिस्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुं आप्लाव्य
 स्नापयित्वा निधुञ्ज्यात् गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं यूपे
 श्रूयते अस्य कुत्रेत्यपेक्षायामाह अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन्
 वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवश्यक्यपक्षे एकमग्निं परीत्य प्रादक्षिण्येन
 गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखा तां निहंति निस्त्रनंति आसादना-
 नंतरं यूपकार्यत्वाच्छाखायापरिव्ययणोपकरणनियोजनप्रोक्षणान्या-
 वृत्या कुर्याद्यच्चान्यत् परिव्ययणत्रिगुणरशनया शाखायाः उपाक-
 रणं तृणेन पशोः नियोजनं द्विगुणरशनया अंतरा शृंगबद्धस्य पशोः
 पलाशशाखायां बंधनं प्रोक्षणीभिरग्निः पशोरासेष्वनं एतानि परिव्य-
 यणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आहूता पशुप्रकरणविहितया
 मंत्रापरिजितया क्रियया कुर्यात् विदधीत न केवलमेतान्येव अन्यदपि
 संस्कारकं पशुसमंजनपर्वत्रिकरणादिकं तथैव कुर्यात् परिपशव्येन
 हुत्वा तूष्णीमपराः पंच पशुसंज्ञपनं परि उभयतः हूयेते येते

परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति परिपशव्ये ते हुत्वा
तूष्णीं मंत्रवर्जं अपराः अन्याः पंच आज्याहुतीर्जुहोति वषोद्धरणं
चाभिघारयेत् पशोर्वपायाः उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वषां अभि-
घारयेत् उद्धृत्यैव देवतां त्वादिशोदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु
उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि
तेषु देवतां यदैवत्यः पशुर्भवति तां देवतां आदिशेत् अमुष्मै त्वा
उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
तंडुलप्रोक्षणे देवतोद्देशः वपार्थं हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि
त्रीणि पंच वा वषां विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि
अवद्यति छिनत्ति कति सर्वाणि हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुपा-
श्च हृदयं यकृतं वृक्ष्यौ गुदमध्यं दक्षिणश्रोणिरित्येकादशप्रधानार्थानि
दक्षिणबाहुं गुदतृतीयनिष्ठं सव्या श्रोणि इति त्रीणि सौविष्टकृतानि
यद्वा त्रीणि हृदयं जिह्वां क्रोडानि अथ वा पंच हृदयजिह्वाक्रो-
डसव्यबाहुदक्षिणपाश्वर्यानि अत्र पंच अवदानपक्षे त्रीणि पक्षे वा तेभ्य
एव स्विष्टकृद्यागः वपार्थं हुत्वावदानान्यवद्यतीतिवदता सूत्रकृता पशु-
पुरोडाशोनिरस्तः स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति स्थाली-
पाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि जुहोति स्थालीपाकस्य
श्रपणं वचनात्सहैव पाकः पश्चंगे दक्षिणा पशोः अंगं पश्चंगे द-
क्षिणा अस्य पशुबंधस्य यदैवते तदेव तं यजेत्तस्मै च भागं कु-
र्वात् तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेदिति एतद्वर्षपशून्मकृत्य कर्माभिहितं
तत्र यस्यार्घ्यस्य आचार्यदेः वा देवता तदैवतः सपशुयागः तस्मि-
न्तदैवत्ये यागे तदैवतं अर्घ्यदैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत् तत्रार्घ्याः
देवताः आचार्यस्य बृहस्पतिः ब्राह्मणश्चंद्रमाः उद्गातुः पर्जन्यः अ-
ग्निर्होतुः अभिनावध्वर्योः विवाहस्य प्रजापतिः रक्षोहंस्त्रः प्रियस्य
विजः स्वातस्य विश्वेदेवाः इंद्राग्नी वेति तस्मै च अर्घ्याय आचार्या-

दशोभयं च पशोः किञ्चिदभं कुर्यात् ॥ च अर्घ्यं आचार्यादिकं इव
मनुप्रापयेति श्रूयात् नद्यन्तरे नावं कारयेन्नवा इदानीं प्रेतोद्देशेन
गामप्येके घ्नन्तीति यदुक्तं तस्य देशविधानार्थमाह नद्यन्तरे नद्यन्तरे
द्वीपे नावं नवं एकादशाहश्राद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेत् अ-
नुतिष्ठेत् कोर्यः प्रेतोद्देशेन गोपशुः एकादशेहि नद्यन्तरे आलभेत्
नवा आलभेत् इति सूत्रार्थः ॥ एवं तावन्नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन
नवश्राद्धप्रयोगनपशुरूक्तस्तत्प्रसंगान्नैमिषिकं पञ्चन्तरं व्याख्यातुमाह-

अथातोवकीर्णिप्राच्यञ्जितं ॥ १ ॥ अमाया-
स्वायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत् ॥ २ ॥ निर्झ-
र्तिं पाकयज्ञेन यजेत् ॥ ३ ॥ अप्स्ववदानहोमः
॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं ॥ ५ ॥ तां जग्निं
परिवधीत् ॥ ६ ॥ ऊर्ध्ववाल्गवमित्येके ॥ ७ ॥
सम्बत्सरमिक्षाचर्यचरेत्स्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ ८ ॥
अथापरमाभ्याहुतीर्जुहोति । कामावकीर्णोऽस्यव-
कीर्णोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्य
भिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्ने-
पतिष्ठते सज्ज्वासिचतु मस्ततः समिन्द्रः सम्बृह-
स्यतिः सं मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेति
॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथातोवकीर्णिप्राच्यञ्जितं अथ इदानीं यतः पशुरभि-
हितः अतस्तत्प्रसंगान्न अर्घ्यकीर्णिः स्मृतिवत्पञ्चवर्षस्य सप्त-
वारिजः मायश्रितं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्यास्यते आमाया-

स्वावां वतुष्वये गर्दभं पशुयास्यते ॥ वीरस्यारी सव
 अश्वकीर्णं भवति स्त्रीमन्मात् सः अश्वकीर्णं कस्यापि कृष्ण-
 पंचदश्यां वतुष्वये पत्वारः ॥ वंशजः यत्र अस्ती वतुष्वयः तस्मिन्
 वतुष्वये देशे गर्दभं रास्यं पशु आस्यते संवत्सवति ॥ निर्वृति
 पाकपद्मेन यजेत् निर्वृति पाकपद्मेन विधानेन पशुना यजेत् तत्राश्वकी-
 र्णः जन्मोपि हविर्विशक्यः पशुरस्ति तेन हेतुना पाकपद्मेन यजेत्
 इत्युक्तं अथर्ववेदान्तोक्तः अथ जलेऽवदानानां होमः प्रसेपोदेवतो-
 वेष्टेन भवति नाम्नी अवदानग्रहणात् आचारादीनां लौकिकामादेव
 होमः कृते पशुपुरोडाशप्रवर्णं सूची एव न कथ्यते पुरोडाशस्य
 श्रुत्यं ताकोभवति शास्त्राप्रवृत्तौ पुरोडाशाप्रवृत्तौ इत्युक्तं पुरोडाशो-
 र्णं विधीयते तस्य च संस्कारः आभ्येन सह क्रियते तां कृते
 परिदधीतोऽवदानादिकं संवत्सरं मिताचर्य चरेत्स्वकर्म परि-
 कीर्तयन् तां आलम्ब्य गर्दभस्य कर्म कृतिं परिदधीत् श्रीकृष्ण
 आचारादीतेति यावत् एके आचार्याः तां ऊर्धवाया उपविष्टुः
 परिदधीतेति वर्णयन्ति अपरे तिर्यग्यासं ततश्च विकल्पः गर्दभपश्चात्-
 मन्तरं तन्मन्त्रं परिदधानः संवत्सरं यावद्विशाचर्य चरेत् किं कुर्य
 स्वकर्म परिकीर्तयन् अश्वकीर्णं कथयन् अश्वमकीर्णं भवति !
 मितां देहीत्येवं स्वकर्मपरिस्थानं कृतवतीत्येव मितं कं दं कं
 नीकेभवति इति श्रुतेः अथापरमाणादुकीर्णोऽपि अश्वमकीर्णो-
 र्णमकीर्णोऽपि कामकायाय स्यात् कामाविदुग्धोऽस्मि
 कामकायाय स्वादेति अथ इदानीं अथ जन्मत् प्रयत्नितं
 कामिनोविधीयते काममकीर्णोऽस्मि काममिदुग्धोऽस्मिनेताम्यां प्रतिष्ठा
 तावदाशुतीर्णमिति इदं कामावेति त्यागः ते च हे आगतुं तावदु-
 शादुक्ते आगतुं नमते निवेदाति त्यागः अथापि श्रुते सत्या
 कृतं भवतः कपिः च पश्यति सत्यायमिति सिद्धं नमते

धमेन चेति एतदेव प्रायश्चित्तं ॥ अथ होमानंतरमुपतिष्ठते
जईभूय सम्रासिचंत्वित्रादि सौत्रमंत्रेण लिङ्गोक्तादेवताः प्रार्थयन्ति
संवत्सरमित्यब्राह्मण्युपसृते अतः प्रतिदिनं पंचमूसंस्कारपूर्वकं सौक्ति-
कामिं स्थापयित्वा आचारादिस्विष्टकृत्वाश्रतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कल्पान्न-
कीर्णोस्मि कामावदुग्धोस्मीत्येताभ्यां प्रतिमंत्रं आज्याहुतिद्वयं हुत्वा
सम्रासिचंत्विति मंत्रेण उपतिष्ठति संवत्सरं यावत् एतदेव यदुक्तं
गर्दभप्रभालंभरूपं आज्याहुतिहोमात्मकं च अवकीर्णिनः प्रायश्चि-
तद्वयं विज्ञेय इति सूत्रार्थः ॥

अथातःसभाप्रवेशनं ॥ १ ॥ सभाप्रवेशेति
सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै
ते नमइति ॥ २ ॥ अथप्रविशति सभा च मा
समितिद्योमे प्रजापतेर्दुहितरौ तचेतसौ ॥ होमा
न विद्यापुष्पासतिष्ठेत्सचेतमोमयन्तु अर्धं सविजन-
इति ॥ ३ ॥ पर्वदमत्ये जपेदभिभूरहमागमं विराड-
प्रतिवाच्यः ॥ अस्याःपर्वदर्दशानः सहसा सुदुष्ट-
रोजनइति ॥ ४ ॥ सयदि मन्येत क्रुद्धोपमिति
तमभिमंत्रयते यातएषा रराटयातनूमन्योः क्रोधस्य
नडाती ॥ तं देवाब्रह्मचारिणोविनयन्तु सुमेधसः ॥
यौरहं पृथिवी चाहं तौ भविते क्रोधं न यामसि
गर्भमभवतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्ये-
त दुष्कोपमितिवर्ममिर्मंत्रयते तौ सौ वाचमस्या
॥ ६ ॥ होमाभ्यां कृतं प्रणवोऽहोमीति ॥

अथये तद्वचआदये यत्र यत्र निहिताका ततस्त-
तस्तआदये यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्वय-
स्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वहीकरणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

अथातः सभायवेद्यम् ॥ अथावसथाश्रिकर्मसाध्यवि-
सर्गान्तरं सभाजनानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः अतोहेतोः
सभाप्रवेशानं कर्म व्याख्यायते सभायाम्येति । सभाभिरसि
नादिर्नायासिस्त्रिपिर्नायासि तस्यै ते नम इति वदा दिनः
सप्तः । नम इति वदा सप्तं अभि आयिमुत्थेन एति केन मंत्रेण
सप्तमिस्त्रीस्त्रिपिना कथं उचिष्यति सभायं क. मत्समितिभ्योये
प्रजापतेर्दिवरो सवेतसो योषा न विद्यादुपमासदिष्टेत्सचेतना
मन्तु सदे सवे अन्तर्ति अन्तर्त्यमुत् एत्वं सभा य मासमित्यादिना
मन्त्रेण सप्तं प्रविशति वर्षदवेत्त जपेत् जर्दं सभा, योऽन्तर्त्यमुत्
अभिमूरदयावमविराटमतिवाच्यः अस्याः परिषदहसानाः सहेत
सुहृदो अवइति पर्वदं सप्तं प्रविष्टः यदि चेन्मन्वेत गानीषात्
अहं समापतिः कुदइति तं कुदं अभिलसीकृत्य मंत्रयते क्रोधापुन-
यनावपातएता रावा रराध्या तन्मन्त्रोः क्रोदस्य नाशनी तां देवाभ्या-
न्मन्त्रोविनयंतु सुमेधसः सौरहं तौ ते क्रोधं नयामसि सहेतमन्त्रा
सहासावित्यनेन मंत्रेण असाविति कुदस्य नाम ॥ अथ यदि मन्त्रेण
हृषोयमिति तममिमन्त्रयते तां ते वाचमित्यादि ॥ अथ यदि
नोदोदस्य कर्ता अयं मन्त्रेण तर्हि तां ते वाचमास आदये इदं
यन्मन्त्रेण यत्र यत्र निहिता काका तां तवस्तव आदये यदहं ब्रवीमि
तत्सत्यमधरोमत्वयस्व इत्यनेन मंत्रेण अनुमन्त्रणं अवसथ्य वहीकरणं
एति सूत्रार्थः ॥

अथातोऽधरोमत्वम् ॥ १४ ॥ मन्त्रेणिसमिप्य कु-
कादस्तुके साधिरादित्येत्यचके अभिमूढाति ॥ २ ॥

रथंतरमसीति दक्षिणं ॥ ३ ॥ बृहदसीत्युत्तरं ॥ ४ ॥
 ॥ वामदेव्यमसीति कूबरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनापस्थे-
 मभिमृशति अंकौन्यं कावभितोरथं यौ ध्वार्तं वात्ता-
 ग्रमनुसंचरंतौ बूरे हेतिरिन्द्रियावान्यतत्रिस्ते नोग्र-
 यः पप्रयः पारयन्तिवति ॥ ६ ॥ नमोमाणिचराथे-
 तिदक्षिणं धुर्य्यप्राजति ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः
 प्रत्यवरोहेत्संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गाअभिक्रम्य पि-
 तृन् ॥ ८ ॥ नस्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्यातां
 ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिहरतिरिह रमध्यं ॥
 १० ॥ एके मास्त्वह रंस्विति च ॥ ११ ॥ सयदि
 दुर्बलो रथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामध्विना-
 रथोमादुर्गे मास्तरोषदिति ॥ १२ ॥ सयदि अन्ध-
 स्तनमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेषवामध्विना रथो-
 मादुर्गे मास्तरोषदिति ॥ १३ ॥ तस्य नकाच-
 नात्तिर्नरिष्टिर्भवति ॥ १४ ॥ यात्वाध्वानं विमुच्य-
 रथं यवसोवके दापयेदेष उहवाहनस्यानपद्रवइति
 मुनिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अथातोरथारोहणं अथ कार्यायं जिगमिषोः द्विजस्य
 यतो यानोरोहणं तावत् व्याख्यायते युक्तेति संश्लेष्य युक्तत्वं
 के साविरादित्येवके अभिमृशति रथांतरमसीति दाक्षिणं
 बृहदसीत्युत्तरं तत्र युक्तेति सारथिं संश्लेष्याऽज्ञाय ततः प्रेषितेन
 सारथिना युक्तोरथइति प्रोक्ते सति सा विराट् इत्यनेन मंत्रेण एत्य

इत्युत्पीननागरस्य चक्रे रथानि अभिदृशति कथं रथंतरं अस्ति
 इत्यनेन दक्षिणं बृहदसीत्यनेनीतरं चक्रे वामदेव्यमसीति मध्येन
 कृपतीं त्रिचदंशान् अभिनृशतीत्यनुवर्त्तते इत्येनोपस्थमभिदृशति
 उपस्थं रथमध्यं उपवेशनस्थानं अभिनृशति आसन्ते हस्तेनेति तर्ज
 नः चक्रे अक्रोन्वकाशमितोरथं यौवायं वायाग्रमनुसंहरती इरे
 नेतिरिद्विबावान्तमिस्तोनाग्रयः पश्यः पारयं स्थिति नमोवा-
 निचरायेति दक्षिणं पुर्यं राजति गवां मध्ये स्थापयति गमोवा-
 निचरायेत्यनेन दक्षिणपुर्वं दक्षिणपुरावां युक्तं कृपयं प्राजति मतोदेन
 गच्छति तूर्णं गवां मध्ये स्थापयति यामाया देवताः प्रत्य-
 रोहेतुः संवत्तिः प्रत्यक्षप्रत्यक्षे गाम्भिरात्म्यं मित्रं मातु-
 लं मातुलं दत्तं पश्यः देवताभिदृशत्यहमिका मति अवरोहेतु रथा-
 वरोहेतुं सम्पति प्राज्ञान् सम्पति निकटे प्रत्यक्षरोहेतु मध्ये मा-
 तुरभीः प्रत्यक्ष मध्ये प्रत्यक्षरोहेतु अभिक्रम्य पितृ अभिनृशतीति
 मित्रं मित्रादीन् गान्यान् प्रत्यक्षरोहेतु न स्त्रीमहाचारिणी
 स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां उपकुर्वाणकोनेतिहकश्च
 स्त्रीमहाचारिणी स्त्रीणां न स्थातां न मयेतां मुहूर्तमतीवाय जपे-
 दिह रतिरिहरमभ्येके मास्तिहरतिरिति च मुहूर्तं तजं जपीवाय
 जपेत्स्व जपेत् इहरतिरित्यादिकं यत्र सपदि दुर्बलोरथः स्था-
 पनास्थाव जपेत् सः रथी यदि वेदप्यानं गच्छत् दुर्बलः क्षिणो-
 रथोऽप्येति दुर्बलरथः स्थापनाय यं रथं आस्थाप्य आरुह्य वरपमानं
 मंत्रं जपेत् अकं वामधिनारयोवा दुर्गेयास्तरोरिषत् इति समदि
 अभ्याहुमार्तस्तं प्रमुपस्थस्य युक्तिं वाजपेदेरस्यधिनारयोवा-
 दुर्गेयास्तरोरिषदिति सत्यः यदि पुनः अभ्यात् पश्यते कुटिलो-
 रथेत् तदा स्तं रथममदं उपस्थस्य जपेत् एवा वामधिनारय-
 इति मंत्रं जप्यं न काचनार्थिर्भवति तस्य रथिनः न काचन अर्थिः

मिडा न च विष्टिरुपसर्गोभवति य एवं दुर्बलः रथः उद्गान्तरथोवा-
जपति यात्वाभानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेषजवाहन-
स्वान्नपक्षइति श्रुतेः यात्वा गत्वा अध्वानं मार्गं विमुच्य
मुक्त्वा किं रथं रथयुक्तं वाहं यवसोदके यवसं च उदकं च यवसो-
दके दासपानीये हे दापयेत् यवसोदके दीयेतामिति श्रुत्यान् मेवयेत्
कृतः एषजवाहनस्य अध्वानं अपहवः समापने इति श्रुतेः वचनात्
एवकः कस्मात् येन वाहनेन धावयेद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतेतत्सहितं
कुरुतेति सूत्रार्थः ॥

अथातोहस्त्यारोहणं ॥ १ ॥ एव्य हस्तिनम-
भिमृशति हस्ति यशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ २ ॥
अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वास्ति मा
संपारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवध्वारोहणं व्याख्यातं ॥
इति न उग्रमारोह्यन्नभिमंत्रयसेत्वाप्नोसि त्वष्टृन्-
त्यः स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ४ ॥ रासभमारोह्यन्न-
भिमंत्रयते गूद्रोसि गूद्रो जन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वास्ति
मा संपारयेति ॥ ५ ॥ पन्थामभिमंत्रयसे नमो-
रुद्राय पथिषदे स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ६ ॥ अतुण-
पमभिमंत्रयसे नमोरुद्राय अतुण्यपसदे स्वास्तिमा-
संपारयेति ॥ ७ ॥ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो-
रुद्रायाप्सुषदे स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ८ ॥ नाव-
सारोह्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति ॥ ९ ॥ उत्तरि-
ष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति ॥ १० ॥ वनमभि-

मंत्रयते नमोरुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति
 ॥ १२ ॥ गिरिमभिमंत्रयते. नमोरुद्राय गिरिषदे
 स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १३ ॥ श्मशानमभिमंत्रयते
 नमोरुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १४ ॥
 गोष्ठमभिमंत्रयते नमोरुद्राय शक्रत्पिंडसदे स्वस्ति
 मा संपारयेति ॥ १५ ॥ यत्रचान्यत्रापि नमोरु-
 द्रायेत्येव ब्रूयाद्बुद्धोह्येवेदर्थं सर्वमिति श्रुतेः ॥ १६ ॥
 सिचावधूतोऽभिमंत्रयतेसिगसि न वज्रोसि नमस्ते-
 ऽस्तु मामाहिर्धंसीरिति ॥ १७ ॥ स्तनयित्नुष-
 भिमंत्रयते शिवीमौवर्षाः संतु शिवानः संतु हे-
 तयः शिवानस्ताः सन्तु यास्त्वर्थं सृजसि वृत्रह-
 क्षिति ॥ १८ ॥ शिवा वाश्यमानामभिमंत्रयते
 शिवोनामेति ॥ १९ ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते
 हिरण्यवर्णं शुकने देवानां प्रहितंगम ॥ यमदूत
 नमस्तेऽस्तु किन्त्वाकार्कारिणोब्रवीदिति ॥ २० ॥
 लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मा त्वाशनिर्म्मा परशु-
 र्मावातोमाराजप्रेषितोदंडः ॥ अंकुरास्ते प्ररोहंतु नि-
 चाते त्वाभिर्वर्षतु अग्निष्टे मूलम्माहिर्धंसीत्स्वस्तिते-
 ऽस्तुवनस्पते स्वस्तिमेऽस्तु व्वनस्पतइति ॥ २१ ॥
 समदि किंचिल्लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यास्त्वा दवातु

पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति सास्य न ददतः
क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति अथ यद्यो-
दनंल्लभेतत्तत्प्रतिगृह्यद्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति
ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २३ ॥
अथ यदि मन्थंल्लभेतत्तत्प्रतिगृह्यद्यौस्त्वेति तस्य
त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्रा-
श्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २४ ॥ १५ ॥

॥ अथातोहस्त्यारोहणं ॥ अथ रथारोहणानंतरं रथेधिकृतस्य
हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भवति अतोहेतोः हस्त्यारोहणं व्याख्यायते
एत्य हस्तिनमभिमृशति एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजं अ-
भिमृशति आलभते वक्ष्यमाणेन मंत्रेण हस्तिशशसमसि हस्तिवर्च-
समसीति मंत्रेण अथारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति
मा संपारयेति अथ अभिमर्शनानंतरं आरोहति हस्तिनं इंद्रस्यत्वेति
मन्त्रेण एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातं एतेन हस्त्यारोहेणैवाश्व-
रोहणं व्याख्यातं कथितं अतश्च अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्व-
शशसमस्यवश्वर्चसमसीतिमंत्रेण ततोश्वमारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणा-
भितिष्ठामि स्वस्ति मा संपरयेत्यनेन मंत्रेण उष्ट्रमारोह्यअ-
भिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्ट्रदेवस्यः स्वस्ति मा संपारयेति उष्ट्रं
च क्रमेलकं आरोहुमिच्छन् अभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसीत्यादिना मंत्रेण
रासभमारोह्यअभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रजन्मात्रे यावै द्विरेताः
स्वस्ति मा संपारयेति रासभं गर्दभं आरोहुमिच्छन् शूद्रोसीत्यादिना
मंत्रेणाभिमंत्रयते नमोरुद्रायेत्यादि चतुष्पथं चत्वारः पथानोयस्मिन्
सचतुष्पथः तं चतुष्पथं चतुर्मागभिसरणप्रदेशस्तं एत्य नमोरुद्राय

चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेत्यनेन मंत्रेण नदीमुत्तरिष्यन्न-
 भिमंत्रयते नमोरुद्रायाम्बुषदे स्वस्ति मा संपारयेति नदीं स्ववतीं
 उत्तरिष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमोरुद्रायाम्बुषदइत्यादिना मंत्रेणाभि-
 मंत्रयते नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते मुनावमिति नावं तरी आरोहुमि-
 च्छन् मुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमंत्रयते उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते सूत्रा-
 माणमिति उत्तरिष्यन्नुत्तर्तुं प्रत्यवरोढुं इच्छन् तामेवाभिमंत्रयते
 सूत्रामाणमित्यनयर्चा वनमभिमंत्रयते नमोरुद्राय वनसदे स्वस्ति
 मा संपारयेति वनं काननं प्रवेष्टुकामः नमोरुद्राय वनसदइत्यादिना
 मंत्रेणाभिमंत्रयते गिरिमभिमंत्रयते नमोरुद्राय गिरिषदे स्वस्ति
 मा संपारयेति गिरिं पर्वतं आरोहुकामोऽभिमंत्रयते नमोरुद्राय गिरि-
 षदइति मंत्रेण श्मशानमभिमंत्रयते नमोरुद्राय पितृषदे स्वस्ति
 मा संपारयेति श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमोरुद्राय
 शक्रतृपिंडसदे स्वस्ति मा संपारयेति नमोरुद्राय पितृषदइत्यादिना मंत्रे-
 णाभिमंत्रयते गोष्ठमभिमंत्रयते नमोरुद्राय शक्रतृपिंडसदे स्वस्ति मा-
 संपारयेति गोष्ठं गोवाटं नमोरुद्राय शक्रतृपिंडसदेइत्यादिना मंत्रेणाभि-
 मंत्रयते यत्र चान्यत्रापि नमोरुद्रायेत्येव श्रूयाद्द्रोहोवेदवै-सर्वमिति
 श्रुतेः यत्र येषु अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वं नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयात्
 पश्चात्तत्कार्यं कुर्यात् हि यस्मात् इदं सर्वं रुद्रएव इति श्रुतेः वेदव-
 चनात् सिचावधूतोभिमंत्रयते सिगसीत्यादि सिचा वस्त्रप्राप्तेनाऽ-
 वधूतः तत्वाताहतः सिचमभिमंत्रयते वक्ष्ययामेन मंत्रेण सिगसि
 नवज्जोसि नमस्ते अस्तु मामाहिर्द-सी रित्यनेन मंत्रेण स्तनयि-
 त्नुमभिमंत्रयते शिवानोवर्षा इत्यादि स्तनयित्नुं मेघं गर्जितं शिवा-
 नोवर्षाः संतु शिवानः संतु विद्युतः शिवानस्ताः संतु यास्त्वर्ध-
 स्रजसि वृत्रहन्नित्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयते शिवां वाक्ष्यमानामभि-
 मंत्रयते शिवां सुगालीं वाक्ष्यमानां शिवोनामासीत्यादिना मामाहिर्द-

सीरित्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते शकुनिं वाश्यमानं अभिमंत्रयते हिर-
ण्यपर्णेत्यादि शकुनिं पक्षिणं रुष्णकमिति यावत् वाश्यमानं कू-
जंतं वक्ष्यमाणमंत्रेण हिरण्यपर्णं शकुने देवानां ग्रहितंगमः । यम-
दूतं नमस्तेऽस्तु किं त्वा कार्काणोब्रवीदित्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रय-
ते लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मात्वाशनिरित्यादिलक्षण्यं वृक्षं
शोभनं मंगल्यं आम्नादिकं आसाद्य मात्वाशनिर्मा परशुर्मा वातो-
माराजमेषितोदंडः अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाभिवर्षतु
अग्निष्टे मूलं माहिर्दृसीः स्वस्ति ते अस्तु वनस्पतइत्यनेन मंत्रेणा-
भिमंत्रयते सद्यदि किंचित् लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु
पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति अथ यद्योदनं लभेत्तत्प्रतिगृह्ण
द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति अथ कदाचित् यदि
ओदनं भक्तं लभेत् प्राप्नुयात्तदातं प्रतिगृह्णद्यौस्त्वा मंत्रं पठेत् मंत्र-
पाठस्तु आदानानंतरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये तस्य द्विः प्राश्नाति इति
प्रथमं ब्रह्मा त्वाश्नातु तस्य लब्धस्योदनसिद्धिः द्विवारं प्राश्नाति
अत्ति कथं ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयं स यदि मंत्रं लभते
द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति तत्प्रतिगृह्ण तस्य त्रिः
प्राश्नाति ब्रह्माप्राश्नातु ब्रह्मात्वात्विति सद्भिजः यदि मंत्रं
दधिमंत्रं प्राप्नुयात्तदाय द्यौरत्वेत्यनेन प्रतिगृह्ण स्वीकृत्य तस्यमंत्रस्य
त्रिस्त्रीन्वारान्प्राश्नाति ब्रह्मात्वांप्राश्नात्विति प्रथमं ब्रह्मातत्वांप्रा-
श्नात्वितिद्विती ब्रह्मा त्वा पिबत्विति तृतीयमिति त्रिभिः मंत्रैः ॥

अथातोधीत्याधीत्यानिराकरणं प्रतीकस्मे
विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ॥ कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे
मात्वर्ठ-हार्षीः श्रुतम्मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि
ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसिशां-

तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विशं । वाचा त्वा
 पिदधामि वाचा त्वापिदधामि स्वरकरणकंठधौर-
 सदंत्यौष्ठग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु आ-
 प्यायंतु मेगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलम् ॥
 यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥१६॥
 इति श्रीपारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम्

अथातोऽधीसाधीस अनिराकरणं अथ इदानीं द्विजातां
 प्रतिदिनमध्ययनं विहितं अतः कारणात् अधीसाधीस पठित्वा प-
 ठित्वा अनिराकरणं अपरित्यागः कर्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन तद्यथा
 प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे
 मात्वं हार्षीः श्रुतमपि ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि
 ब्रह्मकोशोसिसनिरसि शातिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे
 विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वापिदधामि तिष्ठ स्वर-
 रकरणाकंठधौरसदंत्यौष्ठग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवत्वा-
 प्यायंतु मेगानि वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रं यशोबलं यन्मे श्रुतम-
 धीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठत्विति अत्यर्थः प्रतीकं मुखं मे
 मम विचक्षणं साधु शब्दोच्चारणसमर्थं मे मम जिह्वा यद्वचोमधुरं
 स्वयत् तद्वदत्विति शेषः एवमभोप्सितः शेषः सर्वत्र पूरणीयः
 कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे शृणुयां अहं मात्वं हार्षिर्मयि विषये यत् श्रुतं
 अधीतं पठितं वर्त्तते तत्त्वं माहार्षीः मापनय मयि विषये ब्रह्मणोवेदस्य
 प्रवचनं अध्ययनं वा असि भवसि भवत्वित्यर्थः तथा ब्रह्मणोवे-
 दस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि मयीत्यनुवर्त्तते ब्रह्मको-
 शोऽसि ब्रह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनग्रहं गुप्तिस्थानं मयि असि

तथा सनि समं जीवनं असि तथा शांतिरसि शांतिरसि शांतिः अनिष्टस्य
 अनिष्टहेतोश्च शमनमसि तथा निराकरणं निराकृतः परित्यागः न
 निराकरणं अनिराकरणमसि ब्रह्मणः कोशं मे विश मे मम ब्रह्मकोशं
 हृदयं विश सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमिति श्रुतेः वाचा गिरा त्वा त्वा
 अपिह्लादयामि स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दोत्पत्तेः
 शब्दाभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरः कंठः शिरोजिह्वा मूलदंतनासिको-
 ष्ठतालूनि इत्यष्टौ कंठे भवाः कंठ्याः अवर्णहकारवर्णविसर्गाः उरसि
 भवा औरसा हकाररहिताः वर्गपंचमांतस्थाः दंतेषु भवा दंत्याः लृवर्णत
 वर्गसकाराः ओष्ठे भवाओष्ठ्याः उवर्णपवर्गोपध्मानीयाः स्वराश्च करणानि
 च कंव्याश्च औरसाश्च दंत्याश्च ओष्ठ्याश्च स्वरकरणकंठचौ-
 रसदंत्योष्ठ्याः एतेषां ग्रहणं उपादानं धारणं स्थिरीकरणं उच्चारणं
 प्रयोगग्रहणधारणोच्चारणानि तेषु मयि शक्तिर्भवतु स्वरादीनां
 धारणादि मयि सामर्थ्यमस्तु मे मम अंगानि यात्राणि आप्यायंतु
 वर्द्धतां न केवलमंगानि किंतु वाक् मीः प्राणोष्माणेंद्रियं प्राणो
 वायुसूत्रास्मेति यावत् चक्षुः नयनेंद्रियं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं यज्ञः
 कीर्त्तिः बलं शारीरमोजः एतान्यपि वागादीनि चाप्यायन्त्वित्यनुषंगः
 यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु यन्मे मया श्रुतं मीमांसाधि
 अधीत्य ऋगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु स्थिरीभवतु अत्र
 वीप्सा अर्थभूयस्त्वप्रतिपादनार्था ग्रंथसमाप्तिहापनार्था वा ॥
 ॥ इति सूत्रार्थः ॥ इत्यभिहोन्निहरिहराणंकुतिरियं ॥

अथ षष्ठोदिवि विधानं ॥ अथ परिशिष्टोक्तं षष्ठोदिवि विधानं
 वक्ष्यामि केशांतादूर्ध्वमपत्नीकउत्सन्ननिरभ्रिकोऽभवासी वा मातृप्रभारपूर्व-
 कमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अन्वभिरित्यनयर्चादिमाहृत्य पंचभूतसंस्कारं
 कृत्वा षष्ठोदिवि षष्ठोअग्निः छथिव्यामित्यनपर्वार्धः स्थापनं व्याहृ-
 तिभिः सार्द्धं सवितुः तत्सवितुर्विध्वानि देवसवितरित्येताभिस्तिष्ठुभिः

सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः अथ तस्मिन्मग्नौ अक्षतहोमर्पचमहायज्ञार्षिड
पितृयज्ञपक्षाद्याग्रायणादिदृष्ट्यात्पूर्वदृष्टहोक्तं षष्ठोदिविविधानम् ॥ इ-
त्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्र-
योगपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ इति श्रीहरिहरभाष्यसहितं
पारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

॥ परिशिष्टकण्डिका ॥

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनपु-
ष्करिण्याः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः तत्रोदगयन-
आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारकरणे नक्षत्रे
च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुर्त्त. अपयि-
त्वाज्यभागविध्वज्याहुतीर्जुहोती त्वन्नोअग्ने स त्व-
न्नोअग्रदमं मे वरुणं तत्वायामि ये ते शतमया-
श्चाग्रउदुत्तममुरुर्त्त हि राजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेर-
नीकमिति दशर्चर्त्त-हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्य-
ग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञा-
य स्वाहोग्राय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे
स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तर्त्त.
स्विष्टकृत् प्राशनति जलचराणि क्षिप्त्वालंकृत्य गां
तारयित्वाचार्याय वरं दत्त्वाकर्णवेष्टकौ वासार्त्त-सि
धेनुर्वक्षिण्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥

शुद्धिपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति.
पवित्र	पवित्रे	३	५
समूहना	समूहना	४	१७
द्यल	द्यकाल	४	२२
अया	आया	८	२३
श्मेश्म	श्मेश्म	१५	२२
णस्त्यु	णीस्त्यु	१८	१८
रूक्षे	रूक्षे	१८	६
मंडआ	मंडआ	२०	१८
नीयि	नीय	२२	१७
भिकां	भिकां	२३	१७
इते	इति	२५	११
प्येजाः	प्यजः	२६	२०
क्षौकरर्म	क्षौकरर्म	२७	१७
ककप्र	कप्र	३०	२४
मधिपति	मधिपति	३२	१५
मग्री	मग्री	३४	१०
गृम्णात्रि	गृम्णामि	३६	२०
तिसृति	तिसृभिः	३९	२०
सस्वे	सखे	४१	३
प्याजा	प्यजः	४७	२०
सहस्रं	सहस्रं	४८	१५
विष्णावे	विष्णावे	४८	१७

स्वाश	स्वाहा	११	१५
दक्षिह	दक्षिणह	१२	१३
नावस्त्ये	नास्त्ये	१७	१८
दत्ततर	दत्तर	१८	१९
द्वर्ग	द्वर्ग	१८	२०
राक्षो	राक्षो	१८	२०
चैतया	चैतया	१८	२१
कारि	कारयि	१८	२२
देवेभ्यः	देवेभ्यः	१८	२२
विणा	वीणा	७५	१३
मृशशे	मृशे	७७	१४
म्मुचो	म्मुचा		१७८
श्रयव	भ्यव	८४	१५
शतर्ठ	शतर्ठ.	८७	१७
स्कारन्	स्कारन्	९०	१८
कल्पयाति	कल्पयति	९०	१९
त्सारिकस्य	त्सारिक	९१	२०
पश्यासि	पश्यसि	९२	२१
धारव्य	चरव्य	९३	२२
तनुं	तनुं	९३	२३
प्रासनां	प्राशनां	९८	२४
शांछिधि	शांछिधि	९८	२५
अस	पक्षु	९८	२६
हसिण	दक्षिण	१००	२७
मेसलां	मेसलां	१०२	२८

शुद्धीपत्र.

तुर्णीवा	०	१०२	८१
हस्त	हस्त	१०३	२३६
सीत्या	सीत्य	१०४	६
सर्ठः	सर्ठ	१०५	७
सिना	सीना	१०६	२
तुर्वि	तुर्वि	१०७	१
देव	दैव	"	११
दीर्घा	दीर्घा	१०८	२
मश	सवा	"	२
ननै	नेनै	१०९	७
मोरु	भोरु	"	३
शर्मम्	शर्मन्	११०	५
यवीसो	यवीयसो	"	०
संवधि	संवधि	"	४
धावत	धावतं	"	२
ब्रह्म	ब्रह्म	११६	१
वेद	०	"	१
शस्त्रे	शस्त्रे	११७	६
स्याष्ट	स्याष्ट	११८	८
तूष्णी	तूष्णीं	१२०	२३
दीन्य	दीन्य	१२४	१८
ठ.श	ठ.श	१२६	१४
ठस्ता	ठ.स्ता	१२९	१७
तास्थि	स्तास्थि	१३१	५
काष्ठेन	काष्ठेन	१३२	२+

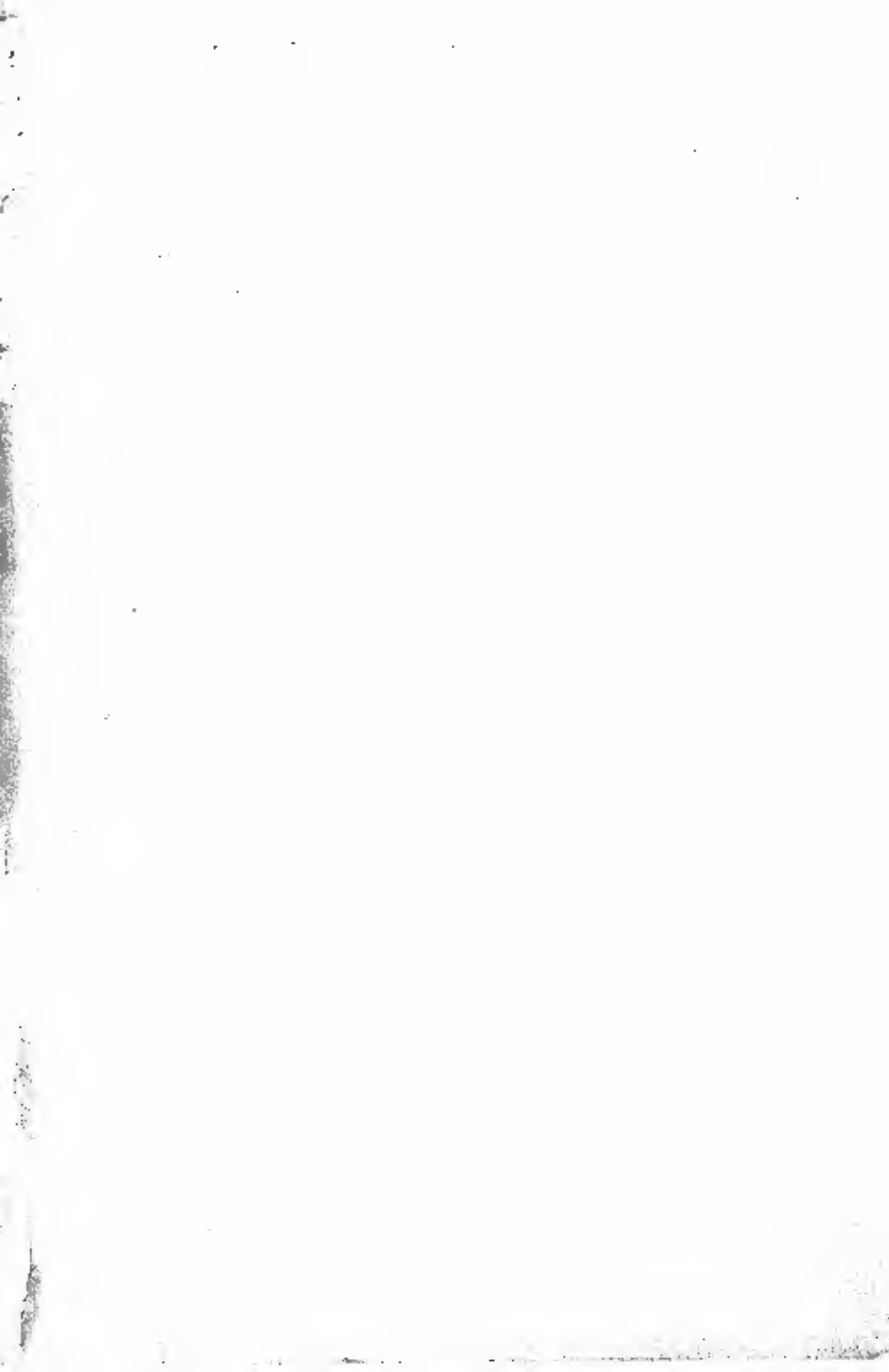
दिनाभिमु	१३३	६
मंतर्धे	१३४	६
चैव	१३४	२२
भिक्ष	१३५	९
व्रजती	"	३
त्सर्प	"	१०
त्रप	"	१०
पुठे	"	६
शुष्क	१३६	२२
पथस्य	१३७	१८
वै	१३८	१०
कुर्यात्	१३८	७
काष्टेन	१४१	१९
भमा	"	१९
संव्य	"	०२
हरज्ज	१४२	१
रुपो	१४४	१
द्वय	१४५	२
छंदोभ्य	१५१	४
सृष्टे	१५६	१
आकर्षयेयुः	१६०	२३
दव्यौ	१६७	१४
दूरे	१७२	१
१५६	१७६	१
दित्वा	१७६	१०

शुद्धीपत्र.

तोगो	तागा	१७८	१०
कठ	कठ.	१८१	११
ऋक्	ऋक्	१८२	११
इंद्राग्नी	इंद्राग्नी	१८३	१
त्विष्ट	त्विष्ट	"	८
यथेष्ट	यथेष्ट	१८८	१०
ष्टकासु	ष्टकासु	१९४	४
स्पृशति	स्पृशति	२००	६
भृशति	भृशति	"	१४
ब्रह्मन्	ब्रह्मन्	२१०	३
षट्सु	षट्सु	२१८	२२
उदमु	उदकेमु	२२६	१०
सर्वत	सर्वतः	२३३	११
रीतिभू	रीतीभू	२४१	९
प्रताय	प्रताय	२४२	१
दुतिष्ठ	दुतिष्ठ	१५१	६
तिष्ठाभि	तिष्ठाभि	२६५	१७
वक्ष्यमाणेन	वक्ष्यमाणेन	२६६	२०
अनिष्ट	अनिष्ट	२६९	९

NEW ORDER
BOOK Co.
Ahmedabad 6

Archaeological Library

16314

Call No. Sa 2 Vs 2 / par / Sha

Author—Sherma, Dadharan

Title—Grihya Sutra

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.